

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

НИЗОМИЙ НОМЛИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

“Умумий психология” кафедраси

**УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ ФАНИДАН
(Маъруза матни)**

**Тузувчилар: Н.Мираширова
Н.Одилова**

Тошкент-2010

ПСИХОЛОГИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ

Психология ҳақида тушунча

Инсон мавжуд экан, у ўз ҳаётий тажрибасига асосланиб, у ёки бу ҳолда идрок этиш, оламни англаш, нарса ва ҳодисаларни ажратиш каби хусусиятларга эга эканлиги ҳақида ўзига ўзи ҳисоб беради.

Биз кунда қушларнинг шўх навосини, мусиқа асбобларининг хонишини, инсон нутқини, учиб ўтаётган самолёт шовқинини эшитамиз, атрофимизни ўраб турган нарса, дарахт, ҳайвонлар, машиналарни кўрамиз. Уларнинг ранги ва ҳажмини ажрата оламиз. Мазкур жараёнлар инсондаги акс эттириш хусусияти билан чамбарчас боғлиқ.

Психология фанининг предметини таҳлил қилишда асосий эътиборни қуйидагиларга қаратиш лозим. Жумладан, шахс ҳақида фикр юритувчи фанлар сирасига психология ва педагогика фанларини киритиш мумкин. Шунга кўра педагогика шахсни таълим-тарбия жараёнида камол топишини тадқиқ қилса, психология шахсда кечадиган руҳий жараёнларни ўрганади. Шундан хулоса қилишимиз мумкинки, психология фанининг предметини – шахснинг психикаси ва унинг психологик хусусиятлари ташкил қилади.

Психология сўзининг луғавий маъноси грекча *псюхе* – жон, рух, логос – фан, таълимот деган маънони англатади. **Психология** фан сифатида психик фактлар, уларнинг қонуниятлари ва механизмларини ўрганади.

Психология асосан психикани кенг доирада тадқиқ қилади. Шунга кўра психиканинг юзга келтирувчи асосий психик фаолиятлари кўрсатилган. Айнан психик фаолиятлар қуйидаги жараёнларни ўз ичига олади:

- *билиш фаолиятлари*: диққат, нутқ, фаолият;
- *билиш жараёнлари*: сезги, идрок, хотира, ҳаёл, тафаккур;
- *шахснинг, ҳиссий, иродавий соҳаси*: - ҳиссиёт, ирода;
- *шахснинг индивидуал психологик хусусиятлари*: темперамент, характер, қобилият.

Шунга мувофиқ бир қатор олимлар томонидан психикага таърифлар берилиб, унинг мазмун моҳияти очиқ берилган. Жумладан, профессор М.Г.Давлетшин фикрича, **психика** деганда – олий даражадаги материянинг (миянинг) хусусияти тушунилиб, у объектив борлиқни акс эттирилишида намоён бўлади, субъект фаолиятини маълум мақсад асосида йўналтиради ҳамда ҳулқ-атвор негизида шаклланади, профессор В.М.Каримова фикрича **психика** – инсон руҳиятининг шундай ҳолати, у ташқи оламни (ички руҳий оламни) онгли тарзда акс эттиришимизни, яъни билишимиз, англашимизни таъминлайди.

Жонсиз материя учун акс эттиришнинг механик, кимёвий ва физик турлари хосдир. Масалан, кўзгунинг акс эттириши, сувдаги таъсир ва бошқалар. Жонли материя учун акс эттиришнинг физиологик, психик акс эттириш турлари хос бўлиб, онг ва ўзини-ўзи англаш унинг энг юқори босқичидир. Психик акс эттириш қуйидаги хусусиятларга эга:

- 1) объектив борлиқни тўғри акс эттириш имкониятини беради;
- 2) шахснинг фаолияти давомида мукамалликка эришиб боради;
- 3) доимо ривожланиб ва такомиллашиб боради.
- 4) Шахснинг индивидуаллиги орқали намоён бўлади.

Психологиянинг фан сифатида шаклланиши

Инсонда жисмоний танадан ташқари ундан фарқланувчи яна нимадир борлиги ҳақидаги тасаввурлар қадимданок мавжуд бўлган. Энг қадимги даврлардаёқ инсон туш кўриш ҳодисаси орқали айрим одамларнинг ноёб қобилиятлари (масалан, овдаги муваффақиятлар) ўлим ва бошқа ҳодисаларнинг сабабларини тушунтиришга интилган. Аммо дастлабки қарашлар мифологик характерда эди. Улар фикрлаш орқали эмас, кўр-кўрона ишонч воситасида эгалланарди. Рух ҳақидаги қарашлар кўпинча нафас билан боғланарди, руҳни эса учар маҳлуқ сифатида тасаввур этардилар.

Психология ҳақидаги фикрлар қадим замонлардан бери мавжуддир. Илк даврларда психологик хусусиятларни жоннинг иши деб тушунтирилган. Жоннинг ўзи эса одам танасидаги махсус иккиламчи жисм деб қаралган. Бундай тасаввурлар «анимизм» деб аталади. Анимизм сўзи –анима «жон» деган маънони англатади. Жон ўз моҳиятига кўра оловсимон учкундан иборат эканлиги Гераклит томонидан, ёки оловсимон атомдан иборатлиги Демокрит томонидан таъкидланган.

Платоннинг «идеялар туғма бўлади» деган ғоялари психологик фикр тараққиётига жуда катта ҳисса қўшди. Платон таълимотига кўра «идеялар» моҳияти абадий ва ўзгармас, уларнинг табиий оламдан ташқарида олий олам мавжуд бўлиб, уларни одам кўзи билан кўра олмайди.

Платон психологияда «дуализм» оқимининг асосчиси ҳисобланади. Дуализм сўзи икки ёқламалик ёки икки мустақил фикр деган маънони англатади. Дуализм таълимоти моҳияти моддий ва руҳий олам тана ва психиканинг бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб, азалдан қарама-қарши нарсалар деб тушунтиради.

Платоннинг дуализм шогирди Арасту (Аристотель эрампдан олдинги IV аср 384-322 йиллар) томонидан бирмунча муваффақиятли бартараф этилди. Аристотелнинг «Жон ҳақида» асари ўша даврдаёқ психология махсус фан сифатида майдонга кела бошлаганидан далолат беради. Ана шу туфайли психология жон ҳақидаги фан сифатида майдонга келган ва ҳозирги кунда психология фани ўз мазмунини батамом ўзгартирган.

Арасту кишилиқ тафаккури тарихида биринчи бўлиб руҳ ва жонли тананинг ажралмаслигини исботлаб берди. Унга кўра, жон қисмларга бўлинмайди, лекин у фаолиятимиз давомида озикланиши, ҳис этиши ва ҳаракатга келиши, ақл-идрок каби турларга оид қобилиятларда намоён бўлиши мумкин. Биринчи қобилиятлар ўсимлик учун, иккинчиси ва учинчиси ҳайвонларга, тўртинчиси эса инсонлар учун хосдир. Ўсимликлар, ҳайвонлар руҳи ва ақл идрок одам руҳи таълимоти билан Арасту олий қобилиятлар ва уларнинг негизида пайдо бўлишини билдирадиган ривожланиш тамойилини жорий этди. Арасту организмнинг табиатдан олган қобилиятларни фақат ўзининг хусусий фаоллиги орқали руёбга чиқаришга асосланган ҳолда характернинг фаолиятда шаклланиши тўғрисидаги назарияни илгари сурди.

Гераклит, Демокрит, Афлотун, Арастуларнинг таълимотлари кейинги асрларда психологик ғояларни ривожланишида таянч нуқта бўлиб ҳисобланади.

Мазкур даврларда Шарқда ҳам илк психологик қарашлар юзага келди. Шарқда психологик қарашларнинг пайдо бўлишида буюк Шарқ мутафаккирларининг роли катта бўлган. Улар орасида Ал-Хоразмий, Ал-Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек кабилар ўзларининг инсон психикаси ва ёш авлодни тарбиялашга доир бой фикрлар ва қарашларини мерос сифатида қолдирганлар. Улар орасида айниқса Абу Али ибн Синонинг мантиқ, метафизика, табиий фанлар, айниқса, тиббиёт ҳақидаги фикрлари ўша давр илмий тараққиётига катта ҳисса қўшди. У махсус психологик муаммолар билан шуғулланган олимлардан биридир. Унинг руҳ, асаб тизими ҳақидаги қарашлари катта аҳамиятга эга. Айниқса, Абу Али ибн Синонинг темперамент хусусиятларига қараб ёндашиш зарурлиги ҳақидаги фикрлари минг йилдан сўнг ҳам замонавий психологияда ўз қимматини йўқотмаган. Абу Али ибн Сино дунёда биринчи бўлиб психотерапевтик усулларни қўллаб кўрган олимлардан биридир.

Аста-секин руҳ ҳақидаги тушунча ҳаётнинг барча кўринишларига эмас, фақат ҳозир биз психика деб аталган даражага нисбатан қўллана бошланди. Психика категориясининг негизида идрок ва тафаккурдан ташқари онг тушунчаси юзага келди, бунинг натижасида ихтиёрий ҳаракатлар ва уларни назорат қилиш имконияти туғилди. Масалан, Гален (эрампдан олдинги II аср) физиология ва тиббиёт ютуқларини умумлаштириб, психиканинг физиологик асослари тўғрисидаги тасаввурларини янада бойитди. Унинг илгари сурган ғоялари «онг» тушунчаси талқинига муайян даражада яқинлашади.

XVII аср биология ва психология фанлари учун муҳим давр бўлиб ҳисобланади. Жумладан Франция олими Декарт (1596-1650) томонидан хулқ-атворнинг рефлектор

(ғайриихтиёрий) табиатга эга эканлигини кашф этилиши, юракдаги мушакларнинг ишлаши (фаолияти) қон айланишнинг ички механизми билан бошқарилаётганлигини тушунтирилиши муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, **рефлекс** (лотинча reflexus акс эттириш) организмнинг ташқи таъсирга қонуний равишдаги жавоб реакцияси сифатида талқин қилиниб, асаб-мушак фаолиятини объектив тарзда билиш воситасига айланди. Сезги, ассоциация, эҳтирос юзага келишини изоҳлашга имкон яратилди.

Психология фанининг илмий асосга қурилишида инглиз олими Гоббс (1588-1679) рухни мутлақо рад этиб, механик ҳаракатни ягона воқелик деб тан олиб, унинг қонуниятлари психологиянинг ҳам қонуниятлари эканлигини таъкидлади. Унинг негизида – эпифеномализм (юнонча епi - ўта, rhainominon – ғайритабиий ҳодиса) вужудга келди, яъни психология танадаги жараён-ларнинг сояси сингари руй берадиган рухий ҳодисалар тўғрисидаги таълимотга айланди.

Нидерландиялик олим Спиноза (1632-1677) онгни катта кўламга эга материядан сира қолишмайдиган воқелик, яъни яққол нарса деб, тушунтирди. У детерминизм (лотинча determinatio - белгилайман) тамойилининг, яъни табиат, жамият ҳодисаларининг, шу жумладан психик ҳодисаларнинг объектив сабаблар билан белгиланлиги ҳақидаги таълимот тарғиботчиси эди.

XVII асрдаги йирик немис мутафаккири Лейбниц (1646-1716) нинг таълимоти математика, жумладан, интеграл ва дифференциал ҳисоблар кашф этилишига таъсир этган эди. Психика ҳаёт манзараси арифметик йиғинди тариқасида эмас, балки интеграл тарзда намоён бўлади. Лейбниц тасаввурларнинг узлуксиз чегараланиши ғоясига таянган ҳолда перцепция (бевосита онгсиз идрок)ни апперцепциялар диққат ва хотирани ўз ичига олган англандан идроклардан фарқлаган эди. Лейбниц психологияга психиканинг фаоллиги табиати ва узлуксиз ривожланиши ҳамда психиканинг онглилик ва онгсизлик кўринишлари ўртасидаги мураккаб нисбат ҳақидаги ғояни олиб кирди.

XVII асрда эмперизм ва сенсуализмни тажриба ва ҳис этиладиган билимнинг «соф» ақл-идрокдан афзаллиги ҳақидаги таълимотнинг, яъни ақлда ҳеч қандай туғма ғоялар ва тамойиллар бўлиши мумкин эмаслиги ҳақидаги таълимотнинг олдинги маррага кўтарилишига олиб келди. Бу таълимотни инглиз файласуфи ва педагоги Жон Локк (1632-1704) астойдил ҳимоя қилиб чиққан эди. Уни эмпирик психологиянинг асосчиси деб, ҳисоблаш қабул қилинган. Барча билимларнинг тажрибадан келиб чиқиши ҳақидаги таълимоти психология учун муҳим аҳамиятга эга бўлган. Чунки у рухий ҳаётнинг аниқ фактлари оддий ҳодисалардан мураккаб ҳодисаларга ўтиш йўллари пухта ўрганилишини тақозо этади. Ж. Локкнинг фикрича, тажрибанинг иккита манбаи мавжуд бўлиб, бири ташқи сезги аъзоларининг фаолияти (ташқи тажриба) ва иккинчиси ўзининг хусусий мияни идрок этувчи ақлнинг ички фаолияти (ички тажриба) дир. Киши ҳеч қандай ғояларга эга бўлмаган ҳолда дунёга келади. Унинг руҳи – «тоза тахта» бўлиб, кейинчалик унга тажриба ёзувлари битилади. Тажриба оддий ва мураккаб ғоялардан таркиб топади. Бу ғоялар ё сезгилардан, ё ички идрок (рефлексия) лардан ҳосил бўлади. Иккинчи ҳолатда онг реал нарсаларга эмас, балки ўз хусусий маҳсулига йўналтирилиб, ўзи билан ўзи бўлиб қолади. Ж.Локкнинг рефлексия таълимоти киши психологик фактларни интереспектив тарзда билиб олади деган тахминга асосланган эди. Бу билан яна дуализм таълимоти илгари сурилади. Онг ва ташқи оламни принципиал жиҳатдан турлича усуллар ёрдамида билиш мумкинлиги жиҳатидан ҳам улар бир-бирига қарама-қарши кўйилар эди.

Ж.Локкнинг ташқи ва ички тажриба тўғрисидаги таълимоти икки хил характерга эга эканлиги ҳам материалистик ҳам идеалистик таълимотларнинг тараққиётига туртки бўлди. Материалистлар Гартли (1705-1784) бош бўлган француз, А.Н.Радищев (1749-1802) бошчилигидаги рус материалистлари оламни билишда ташқи тажрибани асос қилиб, олиб инсон психикасининг ички мазмуни асосида одам атроф-муҳит билан ўзаро муносабати ётади деган эдилар.

XVIII асрга келиб нерв системасини тадқиқ қилишда улкан ютуқларга эришилди (Галлер, Прохазка). Бунинг натижасида психика мия функцияси эканлиги ҳақидаги

таълимот вужудга келди. Инглиз тадқиқотчиси Чарльз Белл ва француз Франсуа Мажанди томонидан ёйилувчи ва ҳаракат нервлари ўртасидаги тафовут очиб берилди. Унинг негизида психология фанида рефлектор ёйи деган янги тушунча пайдо бўлди. Буларнинг натижасида ихтиёрӣ (онгли) ва ихтиёрсиз (онгсиз) рефлектор турлари кашф қилинди.

Юқоридаги илмӣ кашфиётлар таъсирида рус олими И.М.Сеченовнинг (1892-1905) рефлектор назарияси руёбга чиқди ва ушбу назария психология фанининг физиологик асослари, механизмлари бош мия рефлексларининг ўзига хос хусусиятлари табиатини очиб бериш имкониятини яратади.

Мия ва психика

Психика юксак даражада ташкил топган материянинг алоҳида хоссаси бўлиб, у объектив оламни алоҳида бир тарзда акс эттиради. Юксак даражада ташкил топган материя деганда биз мияни тушунамиз. Демак инсон ва ҳайвонлар психикасининг моддий асосини марказий нерв системасининг энг юксак қисми бўлмиш бош мия ташкил этади. Аммо инсонлар мияси ҳайвонлар миясига қараганда анча мураккаброқ тузилган бўлади. Одам мияси ҳажми жиҳатидан ҳам катта. Агар маймун миясининг оғирлиги 400-500 г бўлса, одам миясининг оғирлиги ўрта ҳисобда 1400 г дир.

Одамнинг бош мияси киши психикасининг ўзига хос такрорланмас, мураккаб органи ҳисобланиб, у катта ярим шарлар, мияча, оралиқ мия, ўрта мия ва узунчоқ миядан иборат.

Бош мия орқа мия билан марказий нерв тузилмасини ташкил қилиб, одам организмидаги барча органларнинг ўзаро фаолияти ва бир-бири билан боғланишини ҳамда унинг ташқи муҳит билан бўладиган алоқасини таъминлайди. Психик фаолиятларнинг кўпгина қисми бир неча қатор бўлиб, жойлашган ниҳоятда кўп нерв хужайраларидан (15 миллиарддан кўп) ташкил топган, кулранг модда қатлампидан иборат бўлган бош мия катта ярим шарлари қобиғининг фаолияти билан боғлиқдир.

Нерв тизими нерв тўқимасидан ташкил топган бўлиб, у ўз навбатида нерв хужайраларидан иборат.

Ҳар бир нерв хужайраси, яъни нейрон ядроси бўлган жуда кўп тармоқланган калта ўсимталар – дендритлар ва битта узун ўсимта - аксондан иборат хужайрадан ташкил топган.

Турли нерв хужайраларининг туташган жойи **синапс** дейилади ва у бир нейрондан бошқасига импульсларни ўтказиш (тўхтатиш ёки ушлаб қолиш) ни таъминлайди.

Нерв хужайралари тўплами миянинг кулранг моддасини, нерв толаларининг тўплами эса миянинг оқ моддасини ташкил этади. Нерв тўқимаси ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар қўзғалувчанлик ва ўтказувчанлик асосий хусусиятлар ҳисобланади.

Марказий нерв тизими бош ва орқа миядан иборат. Орқа мия умуртқа поғонасининг каналида жойлашган бўлиб, нерв тўқимасидан иборат. Орқа мия иккита ярим, яъни ўнг ва чап қисмлардан иборат бўлиб, уларни узунасига кетган олдинги ва орқа кесиклар ажратиб туради.

Орқа мияда нерв толаларининг тутамлари жойлашган бўлиб, склет мускуллари, нерв ва шиллиқ қаватидаги периферик нерв учларидан қўзғалиш нерв импульслари кўринишида, улар орқали мияга у ердан эса периферияга етказилади.

Орқа мияда онгсиз рефлектор ҳаракатларнинг гавда ва қўл-оёқлар мускулларининг, шунингдек бир қатор физиологик жараёнларнинг томирларни ҳаракатлантирувчи, тери ажратувчи ва бошқа марказлар жойлашган.

Бош мия қутида жойлашган бўлиб, орқа миянинг устида жойлашганга ўхшайди. Бош мияда узунчоқ мия, орқа мия, ўрта мия, оралиқ мия ва олдинги мия фарқланади.

Орқа мия, Варолий кўприги ва миячадан иборат бўлиб, узунчоқ мия билан биргаликда мия сопини ташкил қилади. Мия сопи орқа мияни давомидек туташган.

Узунчоқ мия орқали орқа миядан бош миянинг юқори бўлимларига импульслар ўтади ва орқага қайтади. Узунчоқ миянинг ядролари мураккаб рефлекс актларида

иштирок этади; сўриш, чайнаш, сўлак ажратиш ва ҳоказо.

Мияча тана ҳаракатларини мувофиқлаштиришда иштирок этади. Ўрта мия–тўрт тепалик қизил ядро мускул тонусининг меъёрий тақсимланишини, товуш ва ёруғлик кўзғатувчиларини ҳамда оғирлик кучига нисбатан тананинг тўғри жойлашишини идора этади.

Оралиқ мияда сезувчанликнинг оралиқ марказлари мужассамлашган. Олдинги мия ва уни қоплаб турган пўстлоқ бош миянинг олий қисмларини ташкил этади.

Олдинги мия бош миянинг энг катта қисмини деярли 80 фоизини ташкил қилади ва пешона соҳасидан энсагача чўзилган ёриқ билан ажрашган иккита ўнг ва чап ярим шарлардан бир-бири билан кадоксимон тана ёрдамида бирикади.

Ярим шарларнинг барча юзаси (қарийб 2200 см) мия пўстлоғи дейилади. Мия пўстлоғи кулранг моддадан ташкил топган. Унинг қалинлиги турлича бўлиб 4-5 мм.гача боради. Бош мия катта ярим шарлари қобиғининг юзаси одамда катта соҳага ажратилади, пешона (энг катта), тепа, энса ва чаккадан иборат. Бир хилдаги хужайралар қатламидан иборат қисмлар (қобиқ шакли ва фаолиятининг вазифалари турлича бўлган олтита қатлам хужайраларидан ташкил топган) қаватлардан (майдон) иборат. Одамда ҳаммаси бўлиб 52 та майдон мавжуд.

Бош миянинг пўстлоғи остида ётган қисмларини қобиқ ости соҳаси дейилади. Қобиқ ости соҳаси ва қобиқ ости тутамлари умумий сезувчанликнинг дифференциялашган марказлари ҳисобланади. Бу соҳа бизнинг эмоцияларимиз ва инстинктларимиз билан боғланган.

Периферик нерв тизим марказий нерв тизими билан ажралмас яхлитликни ташкил этади. Периферик нерв тизими марказий нерв тизимидан чиқиб, тармоқланиб, шу билан бирга бутун организмни марказий нерв тизими билан боғловчи нервлардан ташкил топади.

Бош миядан 12 жуфт, орқа миядан эса 31 жуфт нервлар чиқади. Периферик нервларнинг икки тури: сезувчи ва ҳаракат нервлари фарқланади. Сезувчи нервлар нерв учларидаги тузилмаларда таъсирловчилар туфайли ҳосил бўлган кўзғалишни марказга, яъни орқа мия ва бош мияга етказиб беради. Ушбу нервлар бошқача қилиб айтганда, кўзғалишни қабул қилувчи марказга интилувчи ёки афферент нервлар дейилади.

Ҳаркатлантирувчи (мотор) нервлар марказдан келаётган импульсларни мускулларга ва безларга етказишади. Бу нервларни марказдан қочувчи ёки эфферент нервлар деб ҳам аталади.

Вегетатив нерв тизими – орқа мия бўйлаб ва ундан четда жойлашган нерв тизимлари алоҳида тутамлар ва нерв тугунларининг чигалларидан иборатдир. Вегетатив нерв тизимининг алоҳида тутамлари овқат ҳазм қилиш, қон айланиш, нафас олиш ва бошқа органларида жойлашган бўлиб, ички органларнинг фаолиятини идора қилади.

Вегетатив нерв тизимидан (унинг марказлари гипоталамусда орқа миянинг курак ва юқори бел сегментларида жойлашган) ва парасимпатик нерв тизимидан (унинг марказлари ўрта миядаги турли тепаликда Варолий кўпригида, узунчоқ мияда ва орқа миянинг думгаза қисмида жойлашган) иборат.

Симпатик ва парасимпатик нерв тизими ички аъзолар фаолиятини идора қилишда ўзига хос “антагонистлар” қарама-қарши бўлиб, бир орган фаолиятини қарама-қарши ҳолатга келтиради.

Масалан, симпатик тизим юрак фаолиятини тезлаштиради, парасимпатик тизим эса бу фаолиятни сустайтиради. Организмнинг меъёрдаги фаолияти симпатик ва парасимпатик вегетатив нерв тизимининг маълум бир “мувозанатида” сақланади. Вегетатив нерв тизими эмоционал кечинмаларда катта роль ўйнайди.

Одамнинг кўпинча психик жараёнларини, хусусиятларини ва ҳолатларини идора этишда ретикуляр формация алоҳида роль ўйнайди. Ретикуляр формация орқали мияда узунчоқ ва кейинги мияда жойлашган нерв толалари тармоғи билан ўзаро бириккан тўрсимон тузилмадир. У бош миянинг электрик фаолиятига, бош мия қобиғининг

функционал ҳолатига, қобикости марказларига, миячага ва орқа мияга таъсир қилади.

Илмий психологияда мия психиканинг органи сифатидаги ўрганиш тарихи иккита йўналишда борган организм ва муҳит муносабатларини идрок этиш асосларини ўрганиш ва миянинг алоҳида тузилмаларини морфологияси ва функциясини очишдан иборат.

Р.Декарт томонидан XVII асрда рефлекс тушунчасини фанга киритилиши организм ва муҳит таъсири асослари очилиши борасидаги муҳим назариялардан бири сифатида роль ўйнайди.

Рефлекс – организмнинг ташқи ва ички таъсиротларга марказий нерв тизими орқали берган жавоб реакциясидир. И.М.Сеченов (1829-1905) томонидан амалга оширилган бу тушунчанинг ривожлантирилиши ва бу механизмнинг барча психик жараёнларга тегишли эканлиги шунга олиб келади-ки, илмий психологияда детерменизм тамойили узил-кесил ўз тасдиғини топди.

Инсон ҳаётида рефлексларни юқори баҳолаб, И.М.Сеченов томонидан қуйидагича таъриф берилади: “Онгли ва онгсиз ҳаётнинг барча актлари (ҳаракатлар) келиб чиқиши усулига (моҳиятига) кўра рефлекслардир”.

Рефлектор актда И.М.Сеченов учта бўғимни ажратади; 1. Биринчи бўғимда сезаётган “тўпнинг” таъсирланиши нерв қўзғалишига айланади. 2 қўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари асосида ўзига хос равишда ахборотни қайта ишлаш ва қарор қабул қилиш рўй беради. 3.буйруқни амалга оширувчи органларга (муқкулларга ва безлар ва ҳоказо) узатиш.

И.П.Павлов (1849-1936) И.М.Сеченовнинг мия рефлектор фаолиятини ўрганиш борасидаги ғоясини ривожлантириб, рефлекс тушунчасига янги мазмун киритди ҳамда шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиш асосларини яратди. Рефлексларнинг икки тури фарқланади: шартсиз ва шартли рефлекслар.

Шартсиз рефлекслар туғма бўлиб, ҳаётнинг дастлабки кунларидан ва кейинчалик ҳеч қандай тажрибасиз (малакасиз) намоён бўла бошлайди. Масалан, игна санчилганда қўлни тортиб олиниши, овқатнинг оғиз бўшлиғида тушгандаги сўлакнинг ажралиши.

Шартсиз рефлексларнинг марказлари турличадир – шартсиз рефлекслар ёйларнинг туташувчи орқа миядан ва бош миянинг ўсишидан рўй беради. Шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиш соҳаси бош мия пўстлоғидир. Шартли таъсирлагич организмнинг ҳаёти учун муҳим бўлган қандайдир ҳодисаларнинг мавжудлиги ҳақида, масалан овқатнинг мавжудлиги, хавф- хатарнинг пайдо бўлиши ҳақида хабар беради.

Шунинг учун И.П.Павлов бош мия қобиғи фаолиятини сигнал фаолияти деб номлади. И.П.Павлов шартли рефлекслар методидан фойдаланиб, шуни аниқладики, бош мия катта ярим шарлари фаолияти организмнинг ички муҳитидан ва ташқи муҳитдан нерв тизимига келаётган кўпгина таъсирловчиларнинг анализ ва синтез жараёнларидан иборат экан. Анализ ва синтез И.П.Павлов томонидан анализаторлар деб номланган ўзига хос нерв тизимлари ёрдамида амалга оширилади.

Анализаторлар – бу нерв физиологик аппарат бўлиб, перифериядаги нерв учидан (рецептор) сезувчи нервдан(ўтказиш йўли) ва мия қобиғининг тегишли қўзғатувчини қабул қилувчи соҳасидан иборатдир.

И.П.Павловнинг биринчи ва иккинчи сигнал тизимлари тўғрисидаги таълимоти илмий психология учун катта аҳамиятга эгадир.

Ҳайвонлар учун борлиқ катта ярим шарларидаги таъсирлагичлар ва уларнинг излари билан сигналлашиб улар организмнинг кўриш, эшитиш рецепторларига бевосита келиб туради. Бу биринчи сигналлар тизими бўлиб, одам ва ҳайвонларда умумийдир. Сўзлар иккинчи, махсус инсоний сигнал тизимини ташкил этади. Сўзлар нарса ва ҳодисалардан келаётган сигналларнинг ўрнини эгаллагани учун И.П.Павлов томонидан “сигналлар сигнали” деб номланган. Иккинчи сигнал тизимининг фаолияти биринчи сигнал тизимидан ажралмаган ҳолда бевосита боғлиқ тарзда боради. Иккинчи сигналлар тизими тафаккур ва нутқнинг физиологик асоси ҳисобланади.

Одам бош мияси, мия катта ярим шарларининг ихтисослашган функцияларининг мавжудлиги ҳақидаги маълумотлар қуйидаги жадвалда келтирилган.

№	Чап ярим шар	Ўнг ярим шар
1.	Хронологик таркиб	Ўтаётган вақт
2.	Харита ва чизмаларни ўқиш	Аниқ макон
3.	Номларни, изларни белгиларни ёдда сақлаб қолиш	Тасаввурлар, аниқ воқеаларни ёдда сақлаб қолиш
4.	Нутқ фаолияти моҳиятини ҳис этиш	Эмоционал ҳолатни идрок этиш
5.	Оламни хурсандчиликда осойишта кўриш	Оламни ғамгин ҳолда кўриш
6.	Батафсил идрок қилиш	Яхлит идрок қилиш

Одамнинг ҳар бир психик жараёни ҳолати ва хусусияти бутун марказий нерв тизимининг фаолияти билан боғлиқдир.

Онг ҳақида тушунча

Онг психиканинг энг юксак даражаси бўлиб у фақат инсонгагина хосдир. Онг ижтимоий тарихий шароитда одам меҳнат фаолиятининг таркиб топишида тил ёрдамида бошқа кишилар билан доимий муносабатда бўлиш натижасидир. Бу маънода онг мутафаккирлар таъкидлаб ўтганларидек, ижтимоий маҳсулотдир.

Онгнинг биринчи хоссаси – бу англаш демакдир. Инсон онги теваарак атрофдаги ташқи оламга доир билимлар йиғиндисидан иборатдир. Англаш ташқи оламдаги нарсаларни тушуниш бўлиб, унинг таркибига муҳим билиш жараёнлари киради.

Онгнинг иккинчи хоссасига биноан, онгда объект билан субъект ўртасидаги аниқ фарқ ўз ифодасини топади, яъни одам «мен» деган тушунчани «мен эмас» тушунчасидан фарқини ажратади. Одам ўзини билиш қобилиятига эга бўлган, яъни психик фаолиятда ўз-ўзини текшира оладиган ягона мавжудотдир.

Онгнинг учинчи хоссасига асосан онг ёрдами билан одамнинг мақсадни кўзлаш фаолияти таъминланади. Фаолият мақсадларини яратиш онгнинг вазифасига киради. Бундай фаолият мотивлари юзага келади ва чамалаб кўрилади, иродавий қарорлар қабул қилинади, ҳаракатларни бажариш йўллари ҳисобга олинади.

Онгнинг тўртинчи хоссасига асосан турли муносабатлардан онгли равишда турли ҳис-туйғулар юзага келади. Онг кишилар муносабатларининг йиғиндисидир.

Онг юзага келишининг асосий шарти, воситаси тилдир. Психиканинг энг қуйи даражаси онгсизликдир. **Онгсизлик** – бу шундай психик жараёнлар ва ҳодисалар йиғиндисики, унда инсон ўз хатти-ҳаракатларига жавоб бермайди, англамайди. Бунга туш кўриш, баъзи патологик ҳодисалар, алахлаш, галлюцинация кабилар киради.

Хулоса қилиб айтганда, психология ҳаёт фаолиятининг ўзига хос шакли бўлиб, психик ривожланишнинг қонуният ва механизмларини ўрганувчи фандир. Психология фанининг асосий вазифаси психик ҳодисаларни ўрганиш ва илмий асослашдир. Психик ҳодисалар маълум қонуниятларга бўйсунди. Психология шундай қонуниятларни моҳиятини очишга, уларни таркиб топиши ва ривожланишини ўрганишга қаратилгандир. Ушбу қонуниятларни билиш, уларни бошқариш, ташкил этиш, таълим-тарбия жараёнини тўғри олиб боришга ёрдам беради.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

Психологиянинг фанлар тизимида тутган ўрни

Психология кўплаб фанлар билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланиб бормоқда. Фанлар орасидаги боғлиқликлар психологиянинг фанлар тизимидаги ўрнини белгилаб беради. Бизга маълумки, мавжуд фанлар гуманитар, табиий ва фалсафий турларга бўлинади. Бир қатор бир-бири билан ёндош бўлган фанлар мазкур таснифлашга киритилади, лекин психология мустақил фан сифатида намоён бўлади. У инсон руҳий фаолиятининг табиий, тарихий ва ижтимоий томонини ўрганади. Психология барча

турдаги фанлар орасида муҳим ўринни эгаллайди. Психология фалсафа, тарих, санъатшунослик, техника, педагогика фанлари билан узвий боғлиқ. Шунга мувофиқ психологияни фанлар орасидаги боғлиқлигини таҳлил қилсак.

Психология фалсафа фани билан чамбарчас боғланган. Бу боғлиқлик иккала фаннинг инсон ва унинг ҳаёти моҳиятини тўла англаш ва ривожлантириш анъаналарини белгилашдаги ўрни ва аҳамиятидан келиб чиқади.

Табиат, жамият ва инсон тафаккурини ривожланишига оид бўлган умумий қонуниятлар ва тамойилларни психология фалсафанинг базасидан олади ва шу билан бирга ўзи ҳам инсон онги ва тафаккури қонуниятлари соҳасидаги ютуқлар билан фалсафани бой маълумотларга эга бўлишига ёрдам беради. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, мустақиллик мафкураси ва миллий онгни шаклланишига тааллуқли, умумий, илмий қонуниятларни тизимлашда бу иккала фан - фалсафа ва психологиянинг ҳамкорлиги бевосита сезилмоқда. Бу боғлиқлик аввало янгича тафаккур ва дунёқарашни шакллантириш муаммоси кўндаланг турган тарихий даврда миллий истиқлол ғояларини юртдошларимиз онги ва тафаккурида шакллантириш каби долзарб вазифаларни бажаришга хизмат қилмоқда.

Социология фани ҳам янгича муносабатлар шароитида ўз тараққиётининг муҳим босқичига эришар экан, психология ушбу фан томонидан қўлга киритилган ютуқлардан фойдаланади ҳамда уларнинг қўлланилишига, оммалашишига баҳоли қудрат хизмат қилади. Айниқса, психологиядан мустақил равишда ривожланиб, ажралиб чиққан бугунги тараққиёт давримизда алоҳида аҳамият касб этган ижтимоий психологиянинг социология билан алоқаси узвий бўлиб, улар жамиятда ижтимоий тараққиёт ва ривожланишни таъминлаш ишига хизмат қилади. Қолаверса, ҳукукий-демократик давлат қуриш ишини собитқадамлик билан амалга ошираётган Ўзбекистон аҳолисининг ҳукукий маданиятини ва демократик ўзгаришларга психологик жиҳатдан тайёрлигини амалда таъминлаш бу соҳада мунтазам тарзда ижтимоий фикр, инсонлар фикр ва қарашларидаги ўзгаришларни ўрганиш, башорат қилиш ва тараққиёт мезонларини ишлаб чиқишда иккала фан методологияси ва методларини бирлаштириш тадбиқий аҳамият касб этади.

Педагогика билан психологиянинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқаси анъанавий ва азалий бўлиб, уларни ёш авлод тарбиясининг замон талаблари руҳида амалга оширишдаги роли ва нуфузига хосдир. Ўз-ўзидан равшанки, бундай алоқа ҳамшиша ҳам мавжуд бўлиб келган ва буни илғор психологлар ва педагоглар тушунтириб беришга ҳаракат қилишган. Рус педагоги ва психологи К.Д.Ушинский педагогика учун ўз аҳамиятига кўра психология барча фанлар ичида биринчи ўринда туради, деб таъкидлаган эди. Кишини ҳар жиҳатдан тарбияламоқ учун, - деб қайд этган эди К.Д.Ушинский, уни ҳар жиҳатдан ўрганмоқ даркор.

Республикамизда амалга оширилаётган янги «Таълим тўғрисида»ги қонун ҳамда «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни амалга оширилиши ҳам икки фан ҳамкорлиги ва ўзаро алоқасини ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб қўйди. Миллий дастурда эътироф этилган янгича моделдаги шахсни камол топтириш, уни чуқур билимлар соҳиби бўлиб етишиши, баркамоллигини кафолатловчи шарт-шароитлар орасида янги педагогик технологияларни таълим ва тарбия жараёнларига тадбиқ этишда педагогиканинг ўз услуб ва қоидалари етарли бўлмайди. Шунинг учун ҳам психология у билан ҳамкорликда ёш авлод онгининг таълим олиш даврларидаги ривожланиш анъаналаридан тортиб, токи янгича ўқитиш технологияларини бола томонидан ўзлаштирилиши ва ундаги ақлий қобилиятларга нечоғли таъсир кўрсатаётганлигини ўрганиш, шу асосда ишни ташкил этиш, психологиядаги методларни дидактик методлар билан уйғунлаштиришни тақозо этади. Айниқса, маънавий баркамоллик тамойилларини мактабда ва янги типдаги таълим муассасаларида жорий этиш ҳам шахс психологиясини теран билган ҳолда ўқитишнинг энг илғор ва замонавий шакллари амалиётга тадбиқ этишни назарда тутати.

Табиий фанлар – биология, физиология, химия, физика ва бошқалар психик

жараёнларнинг табиий физиологик механизмларини тушуниш ва шу орқали уларнинг кечиш қонуниятларини объектив ўрганиш учун материаллар беради. Айниқса, бош миянинг ҳамда марказий асаб тизи-мининг психик фаолиятларини бошқаришда ва уларни мувофиқлаш-тиришдаги ролини эътироф этган ҳолда психология фани табиий фанлар эришган ютуқлар ва улардаги тадқиқот усуларидан омилкорона фойдаланади. Масалан, шахс қобилятларини диагностика қилиш унинг туғма лаёқатлари ҳамда орттирилган сифатларини бир вақтда билишни тақозо этганлиги сабабли унга табиий лаёқатнинг хусусиятларини аниқлашда психофизиологиянинг қатор усулларидан ўз ўрнида фойдаланади ва биология, анатомия, физиология, нейрофизиология каби фанларнинг шу кунгача эришган ютуқларидан фойдаланади. Шунинг учун табиий фанлар соҳасида эришилган барча ютуқлар психология фанининг предметини мукамалроқ ёритишга ўз ҳиссасини қўшган.

Кибернетика фани соҳасидаги эришилган ютуқлар психология учун ҳам аҳамиятли ва зарур бўлиб, у инсон шахсининг ўз-ўзини бошқариш ва психик жараёнларни такомиллаштириш борасида ахборотлар технологияси ва кибернетика фани томонидан қўлган киритилган ютуқлар ва тадқиқот методлари, махсус дастурлардан ўз ўрнида фойдаланади. Айниқса, маълумотлар асри бўлган XX-асрда ва ҳар бир алоҳида маълумотнинг кадр-қимматини ошиши башорат қилинган XXI-асрда глобал ахборий жараёнлар ва янги илғор технологияларни моделлаштириш борасида психология ҳамда кибернетика ҳамкорлигининг салоҳияти янада ортади. Масалан, оддий мулоқот жараёнини янада такомиллаштириш, ҳар бир сўзнинг шахслараро муносабатлардаги таъсирчанлигини ошириш мақсадида, ҳамда ана шундай ижтимоий фаолиятли жараёнда шахс тизимини такомиллаштиришда турли кибернетик моделлардан ўринли фойдаланиш замонавий психологиянинг жамиятдаги ўрни ва ролини оширади ва махсус компьютер дастурларининг кенг қўлланилиши, инсон мияси ва руҳий олами сирларини тез ва аниқ ўрганишни кафолатлайди.

Техника фанлари билан психологиянинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги айниқса, ҳозирги кунга келиб яққол сезилмоқда. Бир томондан, мураккаб техникани бошқарувчи инсон муаммосини ечишда, иккинчи томондан психик ҳолатни мураккаб қирраларини очишда махсус техник воситалардан фойдаланиш зарурати бу икки йўналишнинг эришган ютуқларини бирлаштиришни назарда тутди. Масаланинг яна бир алоҳида томони ҳам борки, у ҳам бўлса, техника тараққиётига бир вақтда мураккаб техника ва машиналар билан мулоқот қилаётган шахс фаолиятини янада такомиллаштириш ва унинг имкониятларига мослиги масаласи ҳам ана шу ҳамкорликда қилиниши лозим бўлган масалалардир. Айниқса, мустақил Ўзбекистон учун мураккаб замонавий техника сир-асрорларини биладиган, унинг жамият ва фан равнақига хизматини таъминлаш қанчалик долзарб бўлса, ана шу техникага ҳар бир оддий фуқаро онги, тафаккури ва қобилятларини мослаштириш ва одам-машина диалогининг энг самарали йўллари излаб топиш жуда муҳим. Техника билан бемалол «тиллашадиган» малакали мутахассислар тайёрлаш борасида ҳам техника фани педагогика ва психология фанлари методларидан фойдалана олсагина муваффақиятга эришади.

Иқтисодиёт билан психологиянинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги XX асрнинг янгиликларидан бўлиб, айниқса, бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш шароитида иқтисодий онг ҳам иқтисодий хулқнинг ўзига хос намоён бўлиш қонуниятларини ўрганишда иккала фанга хизмат қилади.

Президент И.А.Каримов мустақилликнинг дастлабки йиллариданок фуқароларнинг биринчи навбатда онгларида янгича иқтисодий тафаккурни шакллантиришнинг жамият иқтисодий тараққиётидаги аҳамиятига эътиборни қаратган эдилар. Демак, янги давр шахсни тарбиялаш ва унинг жамиятга мослашуви масаласида психология иқтисодиёт фанида қўлга киритилган ютуқлар, янгиликлар ва иқтисодий самарага эришиш амалиётларини ҳисобга олса, иқтисодиёт ўз навбатида

ислохотларнинг объекти ҳамда субъекти бўлмиш инсон оламидаги барча психологик ўзгартиришларни аниқлаш, таҳлил қилиш ва шу аснода башорат қилиш вазифаларини ечиши керак. Бундан ташқари менежмент, маркетинг бошқаруви соҳасидаги ҳар бир изланиш ҳоҳ у иқтисодчи томонидан амалга ошириладими, ҳоҳ психологлар томониданми, барибир ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишда шахснинг индивидуал қобилиятларини инобатга олиш инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг сирларини мустаҳкамлаш билан инсон ресурслари масаласига тўғри, одилona ёндашишни тақозо этади. Бу эса ўз навбатида шахс ва гуруҳлар психологиясини билиш ва ишлаб чиқаришнинг иқтисодий омилларини одам қобилиятига мувофиқлаштиришни назарда тутди.

Психологиянинг табиатшунослик билан алоқасининг тобора мустаҳкамланишига куйидаги омил асосий сабаб бўлган. Бу жараён XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган эди. Эксперимент методининг Г.Фехнер томонидан фанга жорий этилганлиги ана шу жумладан бўлиб, бу И. М. Сеченовнинг «Бош мия рефлекслари китоби босмадан чиққанидан кейин айниқса кенг тус олган эди. Бу китобда психик ҳодисалар ҳам худди одам организмнинг бошқа барча функциялари каби табиий ҳодисалар эканлиги, улар сабабсиз юз бермасдан, балки нерв системасининг рефлексор акс этиши фаолияти натижаси эканлиги кўрсатиб берилган эди. И.М. Сеченовнинг рефлексор назарияси психологик билимларнинг табиий-илмий негизини ташкил этади. Бу назария кейинчалик И.П.Павловнинг шартли рефлекслар ҳақидаги таълимотида унинг шогирдлари Л.А.Орбели П.К.Анохин К.М.Биков, Н.И.Красногорскийларнинг асарларида, шунингдек, А.А.Ухтомский Н.А.Бернштейн И.С.Бериташвили ва бошқаларнинг асарларида янада ривожлантирилади. Ҳозирги пайтда психология фанининг табиий-илмий жиҳатдан бу хилда асосланганлиги олимлар томонидан мия фаолиятининг нейрофизиологик механизмлари ўрганилаётганлиги ҳисобига тобора кучайтирилмоқда. Шу тариқа психик фаолиятнинг мураккаб физиологик механизмлари тизимини тадқиқ қилиш борасидаги ютуқлар психология билан табиатшунослик ўртасидаги алоқаларнинг аниқ натижаси сифатида юз беради.

Юқоридагилардан шуни хулоса қилиш мумкинки, психология тиббиёт, табиатшунослик фанлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар бир-бирини назарий ва амалий билимлар билан бойитиб боради.

Умумий психологияни бу соҳалар билан бир қаторда қўйиш нотўғри чунки, умумий психология инсон руҳиятининг умумий қонунларини турларини методологик ва назарий тамойиллари асосида ўрганиш билан шуғулланади.

Албатта, бугунги кунда психология фани кўплаб фанлар билан узвий боғлиқдир. Буни психофизика, психофизиология, психоллингвистика, математик психология ва ҳоказолар мисолида кўриш мумкин. Академик Б.М.Кедровнинг классификацияси бўйича барча фанлар 3 гуруҳга бўлинади: гуманитар, фалсафий ва табиий фанлар. Психология фанига тўхталадиган бўлсак: Б.М.Кедров фикрича, бу катта уч гуруҳдан фанлар тизимида психология мустақил фан сифатида намоён бўлади, ҳамда у инсон психик фаолиятини табиий- тарихий ва ижтимоий томонини ўрганади.

Ҳозирги замон психологиясининг тамойиллари

Психология фанининг ривожланиши қатор босқичларни ўз ичига қамраб олиб, бу даврларда самарали тадқиқот ишлари олиб борилган. Айнан тадқиқот ишларини самарали бўлиши учун фан доирасида тамойилларни ишлаб чиқиш учун зарурат сезила бошлади. Бу борадаги ишлар Америка ва бошқа чет эл психологияси йўналишлари намоёндалари томонидан илгари сурилди. XX аср бошларида бихевиоризм, фрейдизм йўналишлари вужудга келган эди. Бихевиоризм йўналиши ҳайвонларда ўтказилган кузатишлар натижасига асосланган бўлиб, унинг намоёндалари Э.Торндайк ва Дж.Уотсонлар ҳисобланади. «Бихевиоризм» инглиз тилида “хулқ-атвор” деган маънони билдиради. Бу

оқим психика ва онгни инкор қилиб, хулқ билан ташқи муҳит ўртасидаги муносабатларни, қонуниятларни текширишни таклиф қилади. Уларнинг фикрича, психологиянинг вазифаси стимулга (қўзғатувчи), яъни сезги аъзоларига таъсир қилаётган қўзғатувчига ўқ отиш, унга қандай жавоб реакцияси бўлишини, ёки бундай реакцияни қандай стимул туғдиришини олдиндан айтиб бера олишдан иборат. Бихевиористларнинг формуласи «S - > R» дир.

Фрейдизм йўналишига веналик психиатр З.Фрейд асос солган. Унинг фикрича, одам моҳиятига кўра ҳайвонга ўхшайди. Одамнинг хулқ-атвори ва ҳаракатлари иккита тамойилга: роҳатланиш ва реаллик тамойилига бўйсундирилган бўлади. Бу оқим ҳам инсоннинг онгига ишонмайди З. Фрейд ўзининг психологик назариясини одам ҳақидаги, жамият ва маданият ҳақидаги умумий таълимотга айлантириб, ғарб мамлакатларида катта эътибор қозонди.

1923-йилда психологларнинг биринчи йиғилишида К.Н.Корнилов психологияни қайта қуриш вазифасини илгари сурди. Психология фанини ривожлантиришда жудаям катта роль ўйнаган психологлар қуйидагилар: Б.Ананьев, П.П.Блонский, С.Л.Рубинштейн, ЛС.Виготский, Р.С.Немов ва бошқалар, шунингдек кейинчалик ўзбекистонда ҳам йирик олимлар етишиб чиқди. Улар жумласига М.Г.Давлетшин, Э.Ғ.Ғозиев, М.Воҳидов, В.А.Токарева, Р.З.Гайнутдинов, В.М.Каримова, Ғ.Б.Шоумаров, Р.И.Суннатова, З.Т.Нишонова ва бошқаларни киритиш мумкин. Юқорида номлари тилга олинган олимлар ўзларининг ғоялари ва миллий мафқуралар билан ёшларда тафаккур сифатларидан «мустақиллик», «танқидийлик» кабиларни шакллантиришга эътибор бермоқдалар.

Ҳозирги мустақиллик шароитида психологияга бўлган талаб-эҳтиёж жуда кучайиб кетди. Ёшлар маънавиятини бойитиш учун уларнинг дунёқараши, тафаккури, иродаси, умуман олганда онгини ўстириш зарур. Бунинг учун экспериментал ишларни кучайтириши, таълим жараёнини янги технологиялар асосида қайта қуриши лозим. Ҳозирда Республикамиз университетларининг психология бўлимлари, кафедра, лабораториялари илмий фикрлар марказига айлантирилди.

Мазкур муассасаларда психологик тадқиқотлар ўтказилиб, психик жараёнлар, ҳолатлар, шахснинг индивидуал хусусиятлари, ҳиссий-иродавий соҳасига доир назарий ва амалий билимлар қўлга киритилди. Айниқса, фан соҳасида тадқиқотлар шу даражада кўпайдики, улар маълум қонун қоидага таяниши лозим. Шу боис олиб борилаётган изланишларга асос бўлиши учун тамойиллар ишлаб чиқилди.

Шунга кўра психологиянинг тамойиллари қуйидагича:

1. Детерминизм тамойили;
2. Онг ва фаолият бирлиги тамойили;
3. Психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиши тамойили.

Тамойил – маълум фаолиятни бажаришда таяниладиган дастлабки қоидалар тизимидир. **Детерминизм** тамойилига кўра, психика яшаш шароити билан белгиланади ва шароит ўзгариши билан ўзгаради. Ҳайвонлар психикасининг тараққиёти табиий сараланиш билан, одам психикаси тараққиёти эса ижтимоий тараққиёт қонунлари билан белгиланади.

Онг ва фаолият бирлиги тамойилига кўра, онг ва фаолият бир-бирига қарама-қарши ҳам, айнан бир нарса ҳам эмас. Улар бир бутунликни ташкил этади. Онг фаолиятни ички режасини, дастурини ташкил этади. Бу тамойил психологларга инсон хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари ва фаолиятларини ўрганиш орқали хатти-ҳаракатлардан кўзланган мақсадларга, муваффақиятларга эришишни таъминловчи ички психологик механизм, яъни психикани объектив қонуниятларини очишга имкон беради.

Психика ва онгинг фаолиятда тараққий этиш тамойилига кўра, психикага тараққийёт маҳсулоти ва фаолият натижаси деб қаралса, уни тўғри тушуниш ҳамда тушунтириб бериш мумкин. Бу тамойил Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, В.М.Теплов каби психологлар ишларида ўз аксини топган. Л.С.Выготский таълим психикани ривожлантиришга йўналтиришини, П.П.Блонский эса тафаккурнинг кичик мактаб ёшида ўйинлар билан ўспиринлик ёшида ўқиш билан боғлиқ тарзда ривожланишини таҳлил қилди. С.Л.Рубинштейн «Онг фаолиятда пайдо бўлиб, фаолиятда шаклланади» деган эди.

Ҳозирги замон психологиясининг тузилиши

Ҳозирги замон психология соҳалари ҳозирги кунга келиб 300 дан ортиқни ташкил қилади. Бу соҳалар ўзига хос объектга эга бўлиб, бир-биридан фарқ қилади. Шу боис фан соҳаларини ўрганиш қулай бўлиши учун тармоқларни маълум тизимга келтириш мақсадида маълум гуруҳларга таснифлаш жорий қилинган. Бу борада профессор А.В.Петровский психология фан соҳаларини қуйидагича таснифлашни илгари сурди:

- Аниқ фаолият турларини ўрганувчи психология соҳалари.
- Ривожланишнинг ёш хусусиятларини ўрганувчи психология соҳалари.
- Шахс ва жамиятга бўлган муносабатни ўрганувчи психология соҳалари.

Аниқ фаолият турига кўра психологиянинг қуйидаги турлари мавжуд:

- меҳнат психологияси: инсон меҳнат фаолиятининг психологик хусусиятларини, меҳнатни илмий асосда ташкил қилишнинг психологик тамойилларини ўрганади. Меҳнат психологиясининг бир нечта бўлимлари мавжуд;

а) муҳандислик психологияси - инсон билан машина ўртасидаги вазифаларни тақсимлаш масалаларини ҳал қилади ва асосан операторларнинг фаолиятини ўрганади;

б) авиация психологияси- учишга ўрганиш жараёни ва учиш мосламаларини бошқаришда инсон фаолиятининг психологик қонуниятларини ўрганади;

в) космик психология - вазнсизлик ҳолати, фазовий тасаввурлар чалкашиб кетган вақтда ва организмга жуда кўп ортиқча таъсирлар юкланган пайтда асаб ва руҳий зўр бериш билан боғлиқ бўлган алоҳида ҳолатлар туғилганда одам фаолиятининг хусусиятларини ўрганади.

Педагогик психология-унинг предмети ўқувчиларга таълим-тарбия беришнинг психологик қонуниятларини ўрганиш, ўқувчилар тафаккурини тараққий топиши, интеллектуал фаолият малакалари ва усулларини ўзлаштириш жараёнини бошқариш масалаларини ўрганади. Педагогик психология бўлимлари қуйидагилардир:

- а) таълим психологияси;
- б) тарбия психологияси;
- в) ўқитувчи психологияси;

Тиббиёт психологияси шифокор фаолиятининг ва бемор хулқ-атворининг психологик жиҳатларини ўрганади. Уни қуйидаги тармоқлари мавжуд:

а) нейропсихология — психик ҳодисалар билан миядаги физиологик тузилишлар ўртасидаги нисбатни ўрганади;

б) психофармакалогия — доривор моддаларнинг шахс руҳий ҳолатига таъсирини ўрганади;

в) психотерапия — беморни даволаш учун руҳий таъсир воситаларини ўрганади;

Юридик психология-хуқуқ тизими билан боғлиқ бўлган психологик масалаларни ўрганади. Унинг қуйидаги тармоқлари мавжуд.

а) суд психологияси - жиноий жараён иштирокчиларининг хулқ-атворини, руҳий хусусиятларини таҳлил қилади;

б) криминал психология - жиноятчининг хулқ-атвори, шахсининг шаклланишига доир психологик масалалар, жиноятнинг мотивлари билан шуғулланади.

Ҳарбий психология - кишининг ҳарбий ҳаракатлар шароитидаги ҳулқ-атвори билан боғлиқ ҳодисалар ўртасидаги ўзаро муносабатларини, психологик тарғибот методларини, ҳарбий техникани бошқаришнинг психологик муаммоларини ўрганади.

Спорт психологияси - спортчилар шахси ва фаолияти хусусиятларини, уларнинг психологик жиҳатдан тайёрлигининг шарт-шароитлари, мусобақаларни ташкил этиш ва ўтказиш билан боғлиқ психологик омилларни ўрганади.

Савдо психологияси – асосан ривожланган мамлакатларда кенг тараққий этган бўлиб, кишилар руҳиятига тижорат таъсирини психологик шарт-шароитини, харидорларга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайди. Модалар психологиясини тадқиқ қилади.

Санъат психологияси — санъат асарларининг яратилишида фаолият-нинг психологик томонларини, инсон томонидан бадиий асарларни идрок этилиши, турли ҳодисаларни пайдо бўлиши ва эстетик тарбия муаммолари, мусиқавий, бадиий, адабий қобилиятларни шакллантириш ва тарбиялаш муаммоларини ўрганади.

Илмий ижодиёт психологияси илмий фаолиятнинг психологик хусусиятлари, ижодиётда интуиция ва илҳомни тадқиқ қилади.

- Ривожланишнинг ёш хусусиятларини ўрганувчи соҳалар.

А) ёш психологияси - инсон шахсининг психологик хусусиятлари ва билиш жараёнларининг онтогенезда ривожланишини ўрганади. Ёш психологияси болалар психологияси, ўсмирлар психологияси, катталар психологияси, геронтопсихология каби тармоқларга бўлинади.

Б) патопсихология- мия фаолияти бузилишлари натижасида келиб чиқадиган турли шаклдаги руҳий ривожланишдан четланишни ўрганади.

Олигофренопсихология - миянинг туғма камчиликлари туфайли пайдо бўладиган бўлимларни ўрганади.

Сурдопсихология – эшитиш фаолиятида жиддий нуқсонлари бўлган болаларнинг ривожланишини ўрганади.

Тифлопсихология – кўриш қобилияти паст ёки умуман кўрмайдиган киши фаолиятини ўрганади.

Қиёсий психология –ҳаётнинг филогенетик шакллариини ўрганувчи психология соҳаси бўлиб, инсон ва ҳайвонлар психологиясини солиштириш орқали ўхшашлик ва фарқ килувчи томонларини аниқлайди.

Акмеология етуклик даражасига эришган шахс ривожланишининг юқори даражаси уларнинг қонуниятлари ва механизмларини, айниқса ривожланишининг энг юқори чўққига эришиш хусусиятларини ўрганади.

- Инсон ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг психологик томонларини ўрганувчи психология соҳалари.

1. Ижтимоий психология – уюшган ва уюшмаган ижтимоий гуруҳлардаги шахслараро ўзаро таъсир жараёнида пайдо бўладиган психологик ҳодисаларни ўрганади.

2. Дифференциал психология – шахс шаклланишининг индивидуал психологик йўналтирилганлиги каби хусусиятларни ўрганади.

3. Дин психологияси – инсон онгига диний қарашларнинг таъсири масалаларини ўрганади.

4. Этнопсихология – инсон психологиясининг этник хусусиятлари, миллий характер, миллий туйғу, миллий ғоя, ўз-ўзини англаш, этник стереотип, уларнинг қонуниятлари ва вужудга келиш хусусиятларини ўрганади.

5. Бошқарув психологияси – бу психология фанининг шундай соҳасики, унда инсон

томонидан – бошқаришнинг психологик томонларини ўрганади.

6. Маркетинг психологияси – янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришда ишлаб чиқариш корхоналари ва фирмаларни бошқаришни ва улар фаолиятини ташкил этишнинг психологик муаммоларини тадқиқ қилади.

Шу билан бирга психологиянинг бир қатор тадбиқий соҳалари ҳам мавжуд.

Экспериментал психология – экспериментал методлар ёрдамида психик ҳодисаларни тадқиқ қилишнинг умумий соҳаси. Психология фан сифатида фалсафадан ажралиб чиқишида, экспериментал тадқиқотлар ўтказишда асосий роль ўйнаган.

Экстремал психология – инсоннинг ўзгарган муҳит шарт-шароитларида психик фаолиятнинг кечиши қонуниятларини ўрганадиган психология соҳаси.

Психофизиология – одамларнинг индивидуал психологик ва психофизио-логик фарқларини тадқиқ қилувчи, психология соҳаси.

Сиёсий психология – жамиятнинг сиёсий ҳаётидаги психологик хусусиятлар, ҳолатлар, қонуниятлар, таъсирчанлик ва таъсир кўрсатиш жараёнлари каби жабҳаларни текширувчи психология соҳаси.

Оила психологияси – оила психологиясини ўрганувчи, фанлараро тадқиқот қилишга йўналган психология соҳаси.

Парапсихология – ҳозирги замон фанининг чегарасидан ташқаридаги, тушунтириш қийин бўлган психик ҳодисаларни ўрганади.

Фан ривожланиб, тараққий этиб бориши жараёнида унинг соҳалари ҳам кенгайиб бормоқда.

Ҳозирги замон психологиясининг илмий тадқиқот методлари

Маълумки, ҳар қандай фан ўз предметиға эга. Психологиянинг предмети психика бўлиб, у объектив оламни психик ҳодисалар асосида акс эттириб, юзага келган ва шаклланган образ субъект фаолиятини, ҳулқ-атворини мақсад сари йўналтиради.

Бундан ташқари ҳар қандай фан қандайдир ҳодиса қонуниятларини билиш учун маълум бир методлардан фойдаланади. И.П.Павлов «Методнинг қўлида тадқиқот тақдири ётади» деган эди. Методлар тизими фаннинг умумий методологиясига бирлашади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, психологик тадқиқотларнинг ташкил этилишига ва ўтказилишига маълум бир талаблар қўйилади. Улар қуйидагилардир:

1. Тадқиқотларни режалаштириш. Метод ва методикаларни танлаш ва уларни синаб кўриш.
2. Тадқиқотни ўтказиш жойи.
3. Тадқиқотни техник жиҳозлаш.
4. Тадқиқ қилинувчиларни танлаш.
5. Тадқиқотчи, шубҳасиз, тадқиқотнинг боришига таъсир этади ва тадқиқотни режалаштиришдан то ҳулоса ва тавсиялар чиқаришга қадар маъсулиятни ҳис қилади ва бу муҳим аҳамиятга эга.
6. Кўрсатма – у аниқ ва қисқа бўлиши лозим.
7. Тадқиқот қоидаси баённома тўлиқ ва мақсадга йўналган бўлиши керак.
8. Тадқиқот натижаларини қайта ишлаш.

Тадқиқот мураккаб жараён бўлиб, унинг ўз босқичлари ва поғоналари мавжуд.

Психологик тадқиқот босқичларини қуйидаги схемада кўриш мумкин

IV	Натижаларни шархлаш ва ҳулосаларни ифода этиб бериш.
-----------	--

III	Тадқиқот натижалари сон таҳлили. Ўртача катталиқни, корреляция коэффициентини аниқлаш, ишлаб чиқиш ва бошқалар. Графикларни тузиш
II	Хулосаларнинг тўғрилигини исботлаш. Бунинг учун турли методлардан фойдаланилади.
I	Тайёрлов босқичи – илгари сурилган вазифаларни ўрганиш, фарқларни аниқлаш. Тадқиқот вазифалари ва илмий фаззини белгилаш, методикаларини ишлаб чиқиш.

Ҳар бир фан тараққиётининг асосий шароитларидан бири унинг маълум даражада мумкин қадар объектив, аниқ ишончли услубларга эга эканлигидир. Метод – услубнинг маъноси бирор нарсага бориш йўли демакдир. Умуман психологияда инсон психикасини тадқиқ қилишда методларнинг турли таснифи мавжуддир. Тадқиқот методларини илмий жиҳатдан таҳлил қилган рус психологи Б.Г.Ананьев мазкур методларни хусусиятларига қараб классификация қилган.

Б.Г.Ананьев психикани ўрганиш методларини турли гуруҳга ажратиб, ўрганган:

- А) ташкилий гуруҳга - қиёслаш, лонгитюд, комплекс методлари киради;
- Б) эмперик гуруҳга кузатиш, эксперимент, суҳбат, сўровнома, тест, фаолият маҳсулини ўрганиш методи, биография, социометрия;
- В) натижаларни қайта ишлаш ёки статистик методлар;
- Г) шарҳлаш гуруҳига генетик ва доналаш методлари киради.

Б.Г.Ананьев томонидан ажратилган классификацияга кўра, тадқиқот ишларида фойдаланиладиган асосий методлар эмперик гуруҳ методлари ҳисобланади. Шундай бўлсада бошқа гуруҳ методларига ҳам қисқача тўхталиб ўтамиз.

Тадқиқот методларининг биринчи ташкилий гуруҳи ўз ичига қиёслаш, лонгитюд (узлуксиз), комплекс (кўпёқлама) деб аталадиган турларни қамраб олади.

Қиёслаш методидан умумий психология, ижтимоий психологияда катта ёки кичик гуруҳларни ҳамда уларнинг ҳар хил тоифаларини ўзаро таққослаш учун, медицина психологиясида – соғлом ва бемор кишиларнинг психик хусусиятларини қиёслаш мақсадида, спорт психологиясида спортчиларнинг ҳолати, ўқувчилигини ва ишчанлигини ўзаро таққослаш мақсадида фойдаланилади.

Қиёслаш методи турли ёшдаги одамларнинг билиш жараёнлари шахс хусусиятлари, билимларни ўзлаштириш, ақлий қобилияти, салоҳияти, ривожланиш динамикаси, жинсларнинг тафовутлари ва ўзига хослигини ўрганишда қўлланилади. Психологлардан Л.С.Выготский, П.П.Блонский, А.А.Смирнов, Б.Г.Ананьев, Д.Б.Эльконин, П.Гальперин ва уларнинг шогирдлари олиб борган тадқиқотлар (чақалоқлик, гўдақлик, илк болалик, кичик мактаб ёши, ўсмирлик, ўспиринлик ёш даврларини ўзаро солиштириш) шу методдан фойдаланиб амалга оширилган.

Лонгитюд методининг бошқа методлардан фарқи бир ёки бир нечта синалувчилар узок муддат, ҳатто ўн йиллаб текшириладилар. Лонгитюд методидан немис психологи В.Штерн, француз психологи Р.Заззо, рус психологари Н.А.Менчинская, А.Н.Гвоздев, Н.С.Лейтес, В.С.Мухина ва бошқалар кўп йиллардан бери фойдаланмоқдалар.

Мазкур метод орқали бир хил жинсли (Ҳасан-Ҳусан, Фотима- Зухра ёки аралаш жинсли Ҳасан – Зухра, Фотима- Ҳусан) эгизаклар кузатилган. Лонгитюд методи ёрдамида субъектив омилларнинг ўзига хослигини объектив шарт – шароитлари ва ижтимоий муҳитнинг синалувчига таъсири ўрганилади. Чунончи эгизакларнинг ўхшашлиги ва тафовути, таъсирланиши, ҳис-туйғуни ўзгариши кишилар ўртасидаги индивидуал фарқлар (ишчанлиги, темпераменти, олий нерв фаолияти тизими ва ҳоказо) бўйича маълумотлар олиш лонгитюд методи орқали амалга оширилади.

Комплекс методи ёрдамида ўрганилган объектдаги ўзгаришлар турли нуқтаи - назардан таҳлил қилинади ёки уларга ҳар хил ёндашилади. Масалан, болада оддий билимларни ўзлаштириш хусусияти психологик жиҳатдан текширилаётган бўлса, комплекс ёндашиш таъсирида ана шу ўзлаштиришнинг фалсафий, мантикий, физиологик, ижтимоий, биологик хусусиятлари ёритилади. Айтайлик, кексайишнинг биологик омилларини ўрганиш, унинг психологик, физиологик, мантикий жиҳатларини ёритишга хизмат қилади.

Илмий тадқиқот методларининг учинчи гуруҳи натижаларни қайта ишлаш бўлиб, улар статистик (миқдор) ва психологик (сифат) таҳлил турларига бўлинади.

Илмий тадқиқот методларини шарҳлаш гуруҳи генетик ва доналаш методларидан иборатдир.

Генетик метод билан тадқиқот давомида тугалланган маълумотлар яхлит ҳолда, мақсадга мувофиқ тарзда шарҳланади. Бу методдан фойдаланишнинг асосий мақсади синалувчида вужудга келаётган ички, жамики образларнинг ривожланиши, фаолият ва билиш жараёнларининг ўзгаришига таъриба натижасига суяниб таъриф ва тавсиф беришдир. Шунингдек, бунда мазкур фазилат ва хусусиятларнинг намоён бўлиш даври, босқичи ҳамда баъзи машаққатли дақиқаларга, ҳолатларга қўшимча шарҳлар бериш имконияти туғилади. Генетик методга асосланиб психик ўзгаришлар билан ривожланиш босқичларининг бевосита боғлиқлиги илдизи аниқланади.

Доналаш методи тадқиқот объектига кирган шахс психикасидаги барча ўзгаришлардаги ўзига хослик, ўзаро алоқа, ўзаро таъсир ва уйғунликнинг ўзаро боғланишлари ўрганилади. Жумладан, инсон хулқини идрок қилиш учун сезги, идрок, хотира, тафаккур жараёнларининг бир пайтда, биргаликда тадқиқ қилиниши бунга ёркин мисолдир. Бунда ҳар бир билиш жараёнининг усули ифодаланади ёки унинг аҳамияти алоҳида таъкидланади, уларнинг ўзаро боғлиқлиги асослаб берилади.

Эмпирик методлар гуруҳи ўз навбатида иккига, яъни асосий ва ёрдамчи методларга бўлинади. Асосий методларга кузатиш ва эксперимент методлари кирса, ёрдамчи методларга суҳбат, сўровнома, тест, социометрия ва фаолият натижаларини таҳлил қилиш каби методларни киритиш мумкин.

Кузатиш методи – икки хил бўлиб, объектив (ташқи) ва субъектив (ички) кузатиш турлари мавжуд. Инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатиш учун қуйидагилар амалга оширилади:

- а) кузатишнинг мақсад, вазифаси белгиланади;
- б) кузатилаётган объект танланади;
- в) тадқиқот ўтказиш вақти режалаштирилади;
- г) кузатиш қанча давом этиши қатъийлаштирилади;
- д) кузатиш инсоннинг қайси фаолиятида (ўқиш, ўйин, меҳнат, спорт) амалга оширилиши аниқланади;
- е) кузатишнинг шакли (якка, гуруҳ, жамоа) танланади;
- ё) кузатилганларни қайд қилиб бориш воситалари (кундалик суҳбат дафтари, кузатиш варақаси, магнитофон, видеомагнитофон) тайёрлаб қўйилади. Кузатиш орқали турли ёшдаги одамларнинг диққати, ҳис-туйғулари, асаб тизимининг ташқи ифодалари, имо-ишоралари, сезгирлиги, хулқ-атвори, нутқ фаолияти кабилар ўрганилади. Аммо ўта мураккаб ички кечинмалар, юксак ҳиссиётлар, тафаккур, мантикий хотира ва ақл заковатни тадқиқ этишга бу методнинг имкони етмайди.

Масалан, ўспирин ёшларнинг спорт фаолиятини кузатиш орқали уларнинг иродаси, ишчанлиги, ҳис-туйғусининг ўзгариш хусусиятлари, талабга интилиш, ўз ҳаракатини идора қила олиш юзасидан материалларни йиғиш мумкин.

Ташқи кузатишда баъзан тафаккур бўйича ҳам маълумотлар олиш мумкин. Иш

устидаги кайфиятни, чехрадаги ташвиш ва изтиробни, синчковлик каби рухий ҳолатларни кузатиб, тафаккурдаги ўзгаришни аниқлаш мумкин. Бундан ташқари қўлнинг титраши, асабийлашиш, нутқнинг бузилиши ҳам инсоннинг руҳиятидаги ўзгаришлар бўйича маълумотлар беради. Психологияда ўз-ўзини кузатиш, яъни интереспекция методидан ҳам фойдаланилади, лекин бу психологиянинг илмий бўлмаган методи ҳисобланади.

Тажриба ёки эксперимент методи – ўз навбатида табиий ва лаборатория методларига ажратилади. Табиий тажриба методларининг илмий асосларини 1910 йилда рус психологи А.Ф.Лазурский томонидан ишлаб чиқилган. У кичик мактаб ёшидаги бола шахсининг шаклланишини ўрганиш мақсадида ушбу методни қўллаган. Табиий методдан ишлаб чиқариш жамоалари аъзоларининг, илмий муассасалар ходимларининг, ўқитувчилар, кексайган кишиларнинг психологик ўзгаришлари, ўзаро муносабатлари, иш қобилиятлари, мутахассисликка яроқлилиги муаммо-ларини ҳал қилиш жараёнида фойдаланиш назарда тутилади. Табиий шароитда инсон психикасини ўрганишдан синалувчиларнинг ўзлари беҳабар бўлиши, таълим жараёнида берилаётган билимлар тадқиқот мақсадида мувофиқлаштирилиши, катта ёшдаги одамларга тарбиявий таъсир ўтказиш, кундалик меҳнат доирасида амалга оширилиши, завод ва фабрикада эса моддий маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қаратилиши лозим.

Табиий эксперимент методи сиртдан кузатиш методидан кескин фарқ қилади. Сиртдан кузатиш методида бирор психик жараён кузатилаётган киши ўша жараён қандай юз берса, шу ҳолича текшираверади, лекин бу жараённинг намоён бўлишига аралашмайди, яъни психик жараённи юзага келтирувчи шароитни ўзгартирмайди. Табиий эксперимент методидан фойдаланганда эса текширувчи ўрганилаётган бирор психик жараённи ўзи вужудга келтиради, лекин уни текширилаётган одам учун табиий бир шароитда ва унга сездирмасдан ўтказилади.

Лаборатория (клиника) эксперименти методининг (1879 йили В.Вунт киритган) асосий хусусияти, шундан иборатки бунда ўрганилиши лозим бўлган психик жараёнларнинг (масалан идрок, диққат,хотира каби) қандай шароитда қачон юз беришини кутиб ўтирмасдан текширувчи киши (экспериментатор) синалаётган одамда шу жараёнларни махсус тарзда ишга солади. Бундан ташқари лаборатория эксперименти шароитида экспериментатор ўрганаётган ҳар бир психик жараённи ҳоҳлаган марта, яъни такрор-такрор яхшилаб синаб кўриши мумкин. Бу мураккаб психик жараёнларнинг табиатини ўрганишда катта қулайлик туғдиради. Биринчидан, исталган психик жараённи ҳоҳлаган пайтда юзага келтириш вақтни тежаш имконини берса, иккинчидан ҳар бир психик жараённи такрор-такрор юзага келтириб, синчиклаб ўрганиш бу жараёнларнинг қонуниятларини аниқлаш имкониятини беради.

Ҳозирги кунда одамдаги айрим психик жараёнларнинг юз бериш тезлигини, диққатнинг барқарорлиги ва кенглигини, хотиранинг хусусият-ларини уқув ҳамда малакаларнинг қонуниятларини аниқ ва пухта текшира оладиган қўплаб махсус асбоблар мавжуддир. Масалан, электрон хроноскоп орқали айрим психик (акс эттириш, кўриш, эшитиш, ҳид билиш, тери сезгилари каби) жараёнларнинг юзага келиш тезлигини аниқ ўлчаш мумкин. Электрон тахистоскоп орқали диққатнинг хусусиятларини белгилаш мумкин, перцептометр орқали идрок қилиш хусусиятларини ўрганиш мумкин, аудиометр орқали эшитиш хусусиятларини ўрганиш мумкин ва бошқалар. Умуман, ҳозирги кунда техниканинг илдам тараққиёти муносабати билан лаборатория экспериментининг имконияти ортиб бормоқда.

Шуни эсдан чиқармаслик керакки, лаборатория эксперименти методи билан турли ёшдаги инсонларнинг психик жараёнлари ўрганиладиган бўлса экспериментни тайёрлаш ва ўтказишда уларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш керак.

Психик жараёнларнинг моддий, яъни нерв-физиологик асосларини ҳам лаборатория эксперименти ёрдами билан текширилади. Психик жараёнларнинг нерв физиологик асосларини аниқлашда академик И.П.Павловнинг шартли рефлекслар методи

жуда катта аҳамиятга эга. Ҳозирги вақтда бу метод болаларнинг ўсишини текширишда ҳамда биринчи ва иккинчи сигналлар тизимлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни текширишда кенг қўлланилмоқда.

Лаборатория эксперименти методи энг аниқ метод сифатида психология фанининг тараққиёти учун катта аҳамиятга эга. Лекин лаборатория эксперимент методининг ҳам маълум камчилиги мавжуд. Бу камчилик шундан иборатки, лаборатория шароитида ўтказилаётган текшириш ҳеч вақт маълум сунъийликдан холи бўлмайди. Текширилаётган одамга ҳеч нарса дейилмаса ҳам, бари бир лаборатория шароитининг ўзи текширилаётган одамнинг табиий психик ҳолатига таъсир қилади. Бинобарин, бу нарса ўз навбатида текшириш натижаларига салбий таъсир қилади. Ана шуни назарда тутиб лаборатория эксперименти ёрдами билан қўлга киритилган натижаларни баъзан бошқа методлар ёрдами билан текшириб кўриш лозим бўлади. Лаборатория эксперименти методи махсус хона ва турли асбоблар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли бу методдан айрим шароитларда фойдаланиш имконияти бўлмайди. Шунинг учун психология фанида лаборатория эксперименти билан бир қаторда табиий эксперимент методидан ҳам кенг фойдаланилади.

Ёрдамчи методлар

Сухбат методи билан инсон психикасини ўрганишда фойдаланилди. Унинг мақсади ва вазифаси белгиланади. Сухбатнинг объекти ва субъекти танланади, мавзу ўтказиладиган вақти аниқланади, яқка шахслар, гуруҳ ва жамоа билан ўтказиш режалаштирилади, ўрганилаётган нарса билан боғлиқ савол-жавоб тартиби тайёрланади. Сухбатнинг бош мақсади маълум бир вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир. Сухбат орқали турли ёшдаги одамларнинг тафаккури, ақл-заковати, хулқ-атвори, қизиқиши, билим савияси, этикоди, дунёқараши, иродаси тўғрисидаги маълумотлар олинади. Сухбат чоғида ўзаро изчил боғланган саволлар берилади.

Сухбат методидан тўғри фойдаланиш ва ундан кутиладиган натижага эришиш суҳбат ўтказиш учун пухта тайёрланишга боғлиқдир. Сухбат методи қуйидаги шартларга риоя қилишни талаб этади.

- Ўтказилган суҳбатнинг мавзуси ва мазмуни синалувчининг тараққиёт даражаси ҳамда ёш хусусиятларига мос бўлиши керак.
- Сухбат пайтида синалувчиларга берилган саволлар мазмунан яхшилаб ўйлаб олинishi лозим.
- Сухбат пайтида берилган саволларга «ҳа», «йўқ» каби қисқа тарзда эмас, балки батафсил жавоб олишга эришиш керак.
- Синалувчилар зерикиб ёки толиқиб қолмасликлари учун суҳбат ҳаддан ташқари чўзилиб кетмаслиги лозим.

Сухбат методининг юқорида таъкидланган ижобий жиҳатлари билан бирга айрим заиф томонлари ҳам мавжуд. Такрорланган сўзлар, «ғализ» иборалар нутқнинг тезлиги, фикрнинг мавҳумлиги, зерикарлилиги, муваффақиятсизликка сабаб бўлади. Шунингдек, савол-жавобнинг бир хил шаклда эмаслиги синалувчида ўзига хос ишлаш услуги ошкораликнинг етишмаслиги, ийманиш, уялиш атрофлича маълумотлар олишни қийинлаштиради ва шу сабабли бошқа методларга мурожаат қилишга тўғри келади.

Фаолият маҳсулини таҳлил қилиш методи

Инсон хотираси, тафаккури, қобилияти ва хаёлининг хусусиятларини аниқлаш мақсадида бу метод фаолият психологиясида кенг қўлланилади. Болалар чизган расмлар, ясаган ўйинчоқлар, моделлар, ёзган шеърларини таҳлил қилиш орқали уларнинг мантиқий хотираси, тафаккури, техник, бадиий ва адабий қобилияти, ижодий хаёли юзасидан материалларни қўллаш мумкин. Мазкур методдан фойдаланишда маҳсулотни яратган шахс бевосита иштирок этмайди. Объект билан субъект ўртасида

мулоқот ўрнатиш учун шахснинг психикаси тўғрисида сиртдан маълум ҳукм, хулоса чиқарилади.

Ижодий фаолият маҳсуллари таҳлил қилиш орқали болалар, ўқувчилар, талабалар, конструкторлар, олимлар, ҳунармандлар, ишчилар психик хусусиятлари тўғрисида маълумотлар тўплаш мумкин. Лекин инсондаги психик ўзгаришлар камол топиш ва уларнинг кечишини ифодаловчи материаллар йиғиш учун бу методнинг ўзи етмайди. Шунинг учун инсон психикасини ўрганиш мақсадида бошқа методлардан ҳам фойдаланиш маъқул.

Тест методи – “Тест” инглизча сўз бўлиб синаш текшириш демакдир. Шахснинг ақлий ўсишини, қобилиятини, иродавий сифатлари ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланиладиган қисқа стандарт масала, топшириқ тест деб аталади. Тест айниқса, одамнинг қандай касбни эгаллаши мумкинлиги, касбга яроқлилиги ёки яроқсизлигини, истеъдодлилар ва ақли заифларни аниқлашда кенг қўлланилади. Тест методининг қиммати тажрибанинг илмийлик даражасига текширувчининг маҳоратига ва қизиқишига, йиғилган психологик материалларнинг объективлиги ва уларни илмий таҳлил қилишга боғлиқдир.

1905 йилдан француз психологи А.Бине ва унинг шогирди А.Симон инсоннинг ақлий ўсиши ва истеъдод даражаларини ўлчаш имконияти борлиги ғоясини илгари сургандан кейин психологияда тест методи қўллана бошлади.

Биография (таржимаи ҳол) методи - инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёт фаолияти, ижодиёти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар муҳим аҳамиятга эга. Бу борада кишиларнинг таржимаи ҳоли, хотиралари, эсдаликлари, ўзгалар ижодига берган баҳолари, тақризлари алоҳида ўрин эгаллайди. Шу билан бирга ўзгалар томонидан тўпланган таржимаи ҳол ҳақидаги материаллар, эсдаликлар, хатлар, расмлар, тавсифлар, баҳолар, магнитофон овозлари, фотолавҳалар, ҳужжатли фильмлар ўрганилаётган шахсни тўлиқроқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Таржимаи ҳол маълумотлари инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатишда унинг суҳбат ва тажриба методлари билан ўрганиб бўлмайдиган жиҳатларини очишга ёрдам беради.

Сўровнома методи - психологияда кенг қўлланиладиган методлардан биридир. Унинг ёрдамида турли ёшдаги одамларнинг психологик хусусиятлари нарса ва ҳодисаларга муносабатлари ўрганилади. Сўровнома одатда 3 хил тузилишда бўлади. Уларнинг биринчиси англандан мотивларни аниқлашга мўлжалланган саволлардан тузилади. Иккинчи хилида ҳар бир саволнинг бир нечтадан тайёр жавоблари берилади. Учинчи турида синалувчига ёзилган тўғри жавобларни баллар билан баҳолаш тавсия этилади. Сўровномадан турли ёшдаги одамларнинг лаёқатларини, муайян соҳага қизиқишлари ва қобилиятларини, ўзига, тенгдошларига, катта ва кичикларга муносабатларини аниқлашда фойдаланилади.

Социометрик метод. Бу метод кичик гуруҳ аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни ўрганиш ва уларнинг даражасини ўлчашда қўлланилади. Бунга Америкалик социолог Дж.Морено асос солган. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳ аъзоларининг бир-бирлари билан муносабатини аниқлаш учун унинг қайси фаолиятда ким билан бирга қатнашиши сўралади. Олинган маълумотлар матрица, график, схема, жадвал шаклида ифодаланади. Улардаги миқдор кўрсаткичлар гуруҳдаги кишиларнинг шахслараро муносабатлари тўғрисида тасаввур ҳосил қилади. Бу маълумотлар гуруҳий муносабатларнинг ташқи кўринишини акс эттиради.

Шунинг учун ҳозир Я.Л.Коломинский ва И.П.Волков томонидан социометриянинг ёш даври психологиясига мослаб ўзгартирилган янги турлари ишлаб чиқарилган. Булар шахснинг бир-бирини танлаш мотивларини кенг ифодалаш имконини беради. Айниқса социометриянинг Я.М.Коломинский ишлаб чиққан ўзгартирилган тури болалар жамоасидаги шахслараро муносабатлар ҳақида тўлароқ ахборот беради.

ПСИХИКА ВА ОНГНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

Психиканинг филогенетик тараққиёти.

Жамики материя, жонсиз аорганик материядан тортиб, то органик материянинг юксак ҳамда мураккаб шакли – инсон миясигача моддий оламнинг умумий хусусиятига, яъни турли таъсирларга жавоб қайтариш қобилиятига эгадир.

Жонсиз табиатда ҳаракат жисм ёки моддаларнинг ўзаро механик, физик ва кимёвий муносабатлари тарзида намоён бўлиши мумкин. Воқеликдаги таъсирни акс этиш қобилияти-материянинг умумий хусусиятидир. Лекин оламда тирик ва ўлик табиатни акс этиши турличадир. Тирик материянинг ташқаридан таъсир этаётган моддалар алмашинувига жавоб бериши **таъсирланувчанлик** деб аталади. Оддий таъсирланувчанлик барча ўсимликларга хос. Эволюция жараёнида организмлар ташқи муҳит билан муносабатларининг умумий турини ўзгариши натижасида таъсирланувчанликнинг сифат жиҳатидан янги босқичга ўтиши сезувчанликни юзага келишига сабаб бўлади. А.Н.Леонтьевнинг фаразига асосан сезувчанлик «генетик шундай таъсирланувчанлик-ки ташқи муҳит таъсирига организмни йўналтиради ва бунинг натижасида организм ташқи муҳитида сигнал вазифасини бажаради.

Демак, сезувчанлик шундай таъсирланувчанлик-ки, унинг натижасида ҳаёт учун зарур таъсирлар сигналлашади. Сезувчанликнинг намоён бўлиши, психиканинг пайдо бўлишига объектив биологик белги сифатида хизмат қилади. Психик таъсирланувчанликнинг ўзига хос юқори сифат ўзгариши – сезувчанлик-психик акс эттиришнинг оддий тури юзага келганида бошланади. Ҳайвонлар эволюцияси жараёнидаги психиканинг сифат ўзгаришларини А.Н.Леонтьев ўзи ифодалаган психик ривожланиш босқичларига асос қилиб олди.

1. Элементар (сода) сенсор психика босқичи - А.Н.Леонтьев таърифича, ташқи муҳит объектнинг у ёки бу сифатига қараб жавоб бераверади. Бу оддий сезиш босқичидир. К.Э.Фабри фикрича, оддий сенсор психиканинг икки-паст ва юқори даражасига ажратилади. Кўпгина бир ҳужайралилар ҳамда айрим кўп ҳужайралиларда психик ривожланишнинг паст даражаси кузатилади. Бунда психик фаолликнинг оддий турлари намоён бўлади. Элементар психиканинг юқори босқичида кўп ҳужайрали умуртқасизларда намоён бўлади. Бу ҳайвонот эволюциясининг зарур давридир. Нерв тизими диффуз, тўрсимон ганглиоз ёки занжирсимон бўлиб, улар алоҳида предметларнинг сифатларинигина акс эта оладилар. Ҳайвонлар учун ушбу босқичда предмет олами мавжуд бўлмайди, улар объектни идрок эта олмайдилар. Улар психик акс эттириши оддий сезги тарзида бўлади.

2. Перцептив босқич бўлиб, у ташқи, объектив воқеликни яхлит акс этиши билан характерланиб, алоҳида оддий сезиш тури эмас. К.Э.Фабрининг фикрича, перцептив психикани ҳам икки даражаси мавжуд. Паст даражага юқори даражали умуртқасизлар киради. Перцептив психиканинг қуйи босқичида мавжуд бўлган ҳайвонлар учун ижобий таъсир этувчиларни фаол излаш хусусияти хосдир.

Предметни идрок этиш-перцептив психиканинг юқори даражасидир. Ушбу даража ривожланган нерв тизимига эга умуртқалиларга хосдир.

3. Интеллектуал босқич – юксак даражада ривожланган нерв тизимига эга бўлганлар, яъни одамсимон маймунларга хосдир.

Сесканувчанлик ва тропизм

Ҳамма тирик организмлар ўсимликлардан тортиб, ҳайвонларгача акс эттиришнинг биологик шакли сесканувчанлик хусусиятига эгадир.

Сесканувчанлик - тирик организмнинг биологик аҳамиятига эга бўлган таъсирларига жавоб қайтариш қобилиятидир. Биотик, яъни биоло-гик аҳамиятга эга бўлган омилларига махсус ҳаракатлар билан реакция қилиш усулларига **тропизм ёки таксислар** дейилади.

Ҳайвонларнинг инстинктлари

Инстинктлар – ҳайвоннинг табиий эҳтиёжларини қондириш учун қиладиган

мураккаб туғма ҳаракатларидир. Қушлар жуда усталик билан ин ясар эканлар, материал танлаш ва инни пишиқ қилиб қуриш йўлида хилма-хил ҳаракатларни бажарадилар. Масалан, қалдирғочларнинг ин қуриши, Калюшка деб аталувчи балиқнинг эркаги сув тагида ердан чуқурча ковлаб, уни майда сув ўсимликлари билан тўсади, иннинг ён деворини қуради ва устини беркитади буни у йириқроқ ўсимликлардан ўз танасидан елимсимон модда чиқариб ясайди. Шундан кейин эркак балиқ урғочи балиқни уруғ қўйиш учун хайдаб киргизади ва то уруғдан балиқчалар очиб чиққунга қадар ин атрофини қўриқлаб туради. Рус зоопсихологи В.А.Вангер (1849-1934) урғочи ўргимчакнинг номақул бўлиб қолган инстинктлари шаротида унинг хатти-ҳаракатларини кузатган ва тасвирлаб берган эди.

Чунончи, кўпинча ўргимчак пилласининг ичидагини зараркунандалар еб кетган бўлади. Лекин урғочи ўргимчак бўшаб қолган пиллани қўриқлашда ва у ёқдан-бу ёққа кўчиришда давом этади. Шундай ҳоллар ҳам бўлади-ки, урғочи ўргимчак пиллани ясаб ва одатда тухум қўйиш чоғида бажариладиган ҳаракатларни бир неча марта такрорлаб, амалда тухум қўймаслиги ҳам мумкин. Шундай бўлса-да, у келгуси босқичга, яъни бўш пиллани қўриқлашга ва уни у ёқдан – бу ёқга кўчиришга ўтади. Асаларилар реакциясининг мақсадга мувофиқлиги ҳам нисбийдир. Агар мумкатакнинг орқа томони тешиб қўйилса, асалари яроқсиз уяга маълум миқдордаги ширани тўкиб бўлгач, гарчи унинг иккинчи томонидан шира оқиб кетадиган бўлса ҳам мум билан беркитиб кетади. Француз тадқиқотчиси К.Фабри ер арасининг бир қолипдаги мақсадга мувофиқ бўлмаган хатти-ҳаракатини кузатган эди. Ер араси уясининг олдида чалажон чигирткани келтириб, барча арилар сингари уясини текшириш учун кириб кетганида тадқиқотчи унинг ўлжасини йироққа суриб қўяди. Ари уясидан чиқиб, уни излаб, шошиб яна уясининг олдида қўяди ва текшириш учун яна уясига кириб кетади. Фабри арининг уяси олдидан чигирткани қирқ марта четга суриб қўяди ва ари қирқ мартасида ҳам ўлжасини топиб, уни олиб кириш учун уясини текширган. Бу мисоллар инстинктнинг чекланганлигини кўрсатади. Инстинктив ҳаракатлар муайян шарт-шароитларга қатъий боғлиқ бўлади. Инстинктнинг амал қилиш механизми шундан иборат-ки, ташки шарт-шароитлар рефлексор муносабатни билдиришга ундайди, энг охирида эса навбатдаги муносабат билдириш учун қўзғайди ва ҳоказо. Шу тарзда рефлексларнинг бутун бир занжирини ҳаракатга келтиради ва наслий йўл билан мустаҳкамланган дастурни амалга оширади. Инстинктив ҳаракатлар стандарт шарт-шароитлар ўзгариши биланоқ ўзининг мақсадга мувофиқлигини йўқотади. Шундай қилиб, хатти-ҳаракатларнинг инстинктив шакллари фақат доимий шароитлардагина мақсадга мувофиқдир.

Ҳайвонларнинг инстинктлари турли хил кўринишда намоён бўлади. Овқатланиш инстинкти – ҳайвонларнинг ўзи ва боласи учун овқат қидириб топиш, овқат ғамлаш ҳаракатларидир.

Ҳимояланиш инстинкти – ҳайвон ўз ҳаётини ва омонлигини сақлаш ҳаракатларида ифодаланиб, у икки кўринишда содир бўлади. Биринчиси душманга ҳужум қилиш, иккинчиси ўзини ҳимоя қилишдир. Насл қолдириш инстинкти – бу ота-оналик инстинкти сифатида кўриниб, насл – авлод учун ғамхўрлик қилиш, уни маълум вақтгача овқат билан таъмин этиш, хавф-хатардан сақлаш ўз болаларини парвариш қилиш туғма маҳоратига эга бўлиб, ўз наслининг келажаги ҳақида ғамхўрлик қилади. Тўда бўлиб яшаш инстинкти–бу инстинкт ҳайвонларнинг турли усуллар билан ўзаро алоқа қилишида хилма-хил шаклда биргаланиб, тўдаланиб, пода бўлиб, гала бўлиб яшашларида зоҳир бўлади.

Ҳайвонларнинг кўникмалари

Тараққиётнинг юқори босқичидаги ҳайвонларда ҳаракатнинг инстинктив шакллари билан бир қаторда, хатти-ҳаракатнинг индивидуал ўзгарувчан шакллари – кўникма ва интеллектуал ҳаракатлар ҳам мавжуд. **Кўникма** – бу ҳайвонларда шартли боғланишлар асосида юзага келувчи ва автоматик равишда содир бўлувчи ҳаракатлардир, яъни бирор фаолиятни такрорланиб туриши натижасида аста-секин ҳосил

қилинган хатти-ҳаракатлардир. Нерв тизимининг ривожланиши жихатидан ҳайвон қанчалик юқори ўринни эгаласа, у ўзида шунчалик мураккаб кўникмаларини ҳосил қила олади. Инстинктларга қараганда, кўникма хатти-ҳаракатларнинг анча ўзгарувчан шакли ҳисобланади. Ҳайвонларнинг кўникмалари, ота-онала-ридан “ўрганиш” йўли билан ҳам ҳосил бўлади. Масалан, бўрилар болаларини овга ўргатадилар, қари бўри қилган ҳаракатни ёш бўри такрорлайди, бу тақлид қилиш инстинктига асосланган, хатти-ҳаракатлар кўникмасидир. Уй ҳайвонларини одам «ўргатганда» улар кўп кўникмалар ҳосил қилади. Шунингдек, циркда ўргатилган ҳайвонлар хилма-хил жуда мураккаб кўникмаларни намоён этадилар.

Ҳайвонларнинг интеллектуал ҳаракатлари .

Ақл (интеллектуал) босқичи ҳайвонларнинг деярли мураккаб фаолияти билан тавсифланиб, у акс эттиришнинг мураккаб туридир. «Ҳайвонларнинг борликни психик акс этиш усули интеллектуал фаолиятга ўтишида алоҳида нарсаларгина эмас, балки уларнинг муносабатларини акс эттириш ҳам вужудга келади. Ҳайвонлар ривожланишнинг бу босқичида, нарсалар орасидаги боғланишларни акс эттира оладилар.

Немис зоопсихологи В.Кёлернинг тадқиқотларида маймунларга етиб бўлмайдиган жойга хўрак қўйилади. Хўрақдан яқинроқ, лекин бевосита етиб бўлмайдиган жойга узун таёқ қўйилади. Бу таёққа етишиш учун қафасда қисқа таёқча билан хўракни олиб бўлмади. Маймун эса биринчи босқичда қисқа таёқ билан узун таёқни олади. Иккинчи босқичда эса узун таёқ орқали хўракни олишга муваффақ бўлади.

А.Н.Леонтьевнинг фикрича, муваффақиятсиз ҳаракатлардан сўнг тўсатдан жавобни топиши ақлий хатти-ҳаракатларнинг яна хусусиятидир. Бу ҳодиса В.Кёлер томонидан “инсайт”-равшанлашиш деб аталган.

Ақлий хатти-ҳаракат бошқа икки хусусияти мавжуд бўлиб, бу топилган муаммонинг ечимини тез эслаб қолиш ва шу билан шаклланган операцияларни бир фаолиятдан иккинчи фаолиятга ўткази олишдир.

Ҳайвонот оламининг юксак босқичидаги вакиллари (куруқликда яшовчилардан, хусусан, одамсимон маймунлар, денгиз ҳайвонларидан дельфинлар) инстинкт, кўникмаларни эгаллашдан ташқари яна мураккаб ҳаракатларни бажара олади, ҳайвонларнинг бундай хатти-ҳаракатларини интеллектуал ҳаракатлар деса бўлади. Интеллектуал хатти-ҳаракатлар ҳайвоннинг анча юксак шаклдаги психик фаолияти билан боғлиқ бўлиб, у туғма инстинктлар ва ҳаётда ҳосил қилинган кўникмалар ҳайвоннинг яшаш шароити талабларига жавоб бера олмаган тақдирда юзага келади. Юксак тараққий қилган ҳайвонлар улар учун маълум муаммолар билан бир қаторда янги бўлган нарсани ҳам ҳал қила оладилар. Масалан, тажриба ўтказилган асбоб иккита бўш найчадан иборат эди. Найчадан биттасига қарғанинг кўз ўнгида инга боғланган хўрак бир парча гўшт жойлаштирилди. Қарға хўракнинг найча ичига кириб кетганини кўради. Қарға шу захотиёқ иккинчи найчанинг охирига сакраб боради ва хўракнинг пайдо бўлишини кутиб туради. Шунингдек, маймунларда ўтказилган тадқиқот ҳам бунга яққол мисолдир. Қафаснинг шипига банан осиб, қафас ичига икки - учта яшик ёки бир иккита қамишли таёқча қўядилар. Маймун қафас ичига кириши билан мевани олмоқчи бўлади, аммо бўйи етмайди. Маймун теварак-атрофига кўз югуртириб, ерда ётган қамишни кўради, ва бу қамиш билан мевани қоқиб туширишга ҳаракат қилади. Лекин унда ҳам бўйи етмаганидан сўнг қамишларни олиб, бир неча вақт улар билан турлича ҳаракатларни қилиб кўриб, улар бир-бирини ичиг кириб, узунлашади, кейин маймун бананни қоқиб туширади. Ёки ерда ётган яшикни устма-уст қўйиб уни меванинг тагига суриб келтиради ва устига чиқиб мевани олмоқчи бўлади, аммо бўйи етмайди. Шунда маймун ерда ётган бошқа яшикларни устма-уст қўйиб, нарвон қилади ва уларнинг устига чиқиб мевани олиб ейди.

Киши кўзига маймунлар нечоғли ақлли ҳайвон бўлиб туюлмасин, аммо уларнинг тафаккури ниҳоятда тордир. Бу фикрни исботлаш учун шундай бир тажриба ўтказилган. Яшик қўйилган мева олдида спирт лампаси ёқиб, ёниб турган спирт лампасининг тепасига сувли – жўмракли бак ва стакан қўйилади. Мевани олиш учун маймун аввал оловни

Ўчириш керак бўлади. Бир одам оловни ўчириб, овқат олиш йўлини маймунга кўрсатади, маймун бакдаги сувдан кружкага қуйиб оловга сепеди ва сўнг мевани олиб ейди. Кейинчалик сув тўлдирилган бак бошқа столга кўчирилади. Маймун бир столдан, иккинчисига ўтиш учун узун кўприк ясаб кўприк орқали бошқасига ўтган ва бакдан кружкага сув тўлдириб яна орқасига қайтган, ниҳоят оловни ўчириб, мевани олиб еган. Айнан маймун атрофида сув туриб бундан фойдаланмагани қизиқдир. Бу маймунда умумлаштириш хусусияти йўқлигидан далолат беради, яъни ҳар қандай сув оловни ўчира олишини маймун мутлоқо тушунмайди, у ўзи кўрган ишини, яъни бакдан олинган сув билан оловни ўчиришнигина қила олади, холос. Булардан маълумки, ақлни ишлатиш билан бирор бир масалани ҳал қилишда маймун масалани ечишни барча зарур шартларини кўра олмайди, улардан фақат айримларинигина фаҳмлайди, холос. Маймунларнинг интеллектуал ҳаракатлари ҳар қандай ҳаракатларни синаб кўриш жараёнида аниқ амалий тафаккур тарзида содир бўлади. Тақлидчанлик - маймунлар ҳуқ-атворининг характерли хусусиятидир. Масалан, маймун супурги билан полни супуради ва «латтани ҳўллаб сиқади», «полни артади», «ювади». Одатда, маймунлар ҳаракатнинг натижасига эмас, балки ҳаракатнинг ўзига тақлид қиладилар. Маймун полни супуради экан, ахлатни бир жойдан иккинчи жойга кўчириб юраверади-ю, лекин ахлатни полдан тозалаб ола билмайди.

Шундай тадқиқот ўтказилган уйга бўш челақ ва қуруқ латта қўйилган. Маймун латта билан полни артади ва ҳар сафар у латтани челаққа тушуриб айлантириб сиқади, бу ишни маймун фаррош қилгани каби бажаради. Шунингдек, маймун қалам билан дафтарга «ёзади» (чизиклар чизади) ва унга диққат билан қарайди. Маймунга қалам ўрнига таёқча берилса, ҳам у «ёзишни» давом эттиради. Интеллектуал ҳаракатнинг натижасига тақлид қилиш маймунларда учрамайди.

Америкалик олимлар Г.Харлоу, М.Харлоу, С.Суомиларнинг тадқиқотлари янги туғилган маймунлар боласи сунъий онанинг айрим турларигагина ҳаддан зиёд ихлос қўйиши мумкинлигини кўрсатади. Тажириба қўйидагича олиб борилади, яъни Макака маймунининг янги туғилган болаларини худди ҳақиқий онасининг катталигида қилиб ишланган сунъий она билан қафасга солиб қўйилади. Маймунчаларнинг бирига металл краскадан ясалган «она», иккинчисига ёғоч цилиндрдан ясаиб, тукли мато билан ўралган «она» тўғри келади. Юмшоқ оналик маймунча кўп вақтини унинг ёнида ўтказади, уни гоҳ кучоқлар, гоҳ унинг устига ҳам чиқиб кетарди. У ҳар гал хавф туғилса, онасининг ҳимоясига қочиб борган. Металл онага теккан маймунча эса жуда қийналди. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, маймунларнинг болалари сут берган онадан кўра, сут бермаси ҳам матодан ясалган онани афзал кўришади. Матодан ясалган оналар маймунларда хавфсизлик ва ишонч ҳиссини уйғотади.

Бироқ юксак тараққий этган катта маймунларнинг инстинктив хатти-ҳаракати, бир ҳужайрали ҳайвонлар инстинктдан жиддий фарқ қилади. Юксак тараққий этган маймунлар (жумладан шимпанзе)да хатти-ҳаракатнинг уя қуришдек туғма шакли мавжуддир. Табиий шароитларда улар ҳар куни дарахтларда шох-шабалардан уя қуришади. Кузатишлар шуни кўрсатадики, маймунлар уя қуришда, материалларни танлаш чоғида амалий таҳлилга биноан иш кўрадилар. Тадқиқот жараёнида маймунларнинг бинокорлик «фаолияти» кемирувчилар (каламуш)нинг уя қуриши билан таққослаб кўрилди. Қаттиқлиги турлича материаллар, жумладан, дарахт шохлари ва қоғоз мавжуд бўлган ҳолда шимпанзе ва каламушлар ҳам уяни бир хил типда, яъни уянинг асосий қисмини қаттиқ материалдан ясаб, ичига анча юмшоқроқ материал тўшайди. Агар шимпанзе ва каламушга фақат юмшоқ материал берилса, у ҳолда иккаласи ҳам уяни шу материалдан қуришга тушади. Лекин улар тавсия қилинган материалдан уяларини ясаб бўлганларидан кейин уларга анча дағалроқ материал берилса, у ҳолда ҳайвонларнинг реакцияларида дарҳол сифат фарқ кўринади. Шимпанзе анча дағал материалга эга бўлганидан кейин шу заҳотиёқ уясини қайта қуришга киришади. Юмшоқ материалдан қурилган иншоатини бир чеккага суриб қўяди ва анча дағал материалдан уянинг асосини

кура бошлайди. Шундан кейингина у юмшоқ материалдан фойдаланади, уни уясининг ички юзаларига тўшайди, каламушларда ҳам худди шунга ўхшаш вазиятни кўришни давом эттирадилар, дағал материални юмшоқ материал устидан тушай берадилар.

Шундай қилиб, уя қуриш маймунларда гарчи инстинктив ҳаракатлар натижасида амалга оширилган бўлса, ҳам бу ҳаракатлар ташқи шарт-шароитлар ҳисобига олинган ҳолда юз беради.

Интеллектуал хатти-ҳаракатлар ҳайвонларнинг кўпинча яширин имконияти сифатида қолиб кетади. Жумладан, рус психологи Н.Н.Ладигина – Котс (1889-1963) нинг тажрибаларида Парис деган шимпанзе ичига хўрак солинган найчани олиши биланоқ найчанинг ичига киритиш учун яроқли бўлган, ишлатишга қулай қуролни танлашга тушарди. Бунда Парис турли белгиларни-нарсаларнинг шакли, узунлиги, кенглиги, қалинлигини ажрата биларди. Агар мос келадиган нарса топилмаса Парис ёнида ётган дарахт шохларидан ён шохларини юлиб олар, энли тахтадан пайрахалар ажратиб чиқар, букланган симларни тўғирлар, хуллас маймунлар «қурол» ясар эди. Бироқ юксак тараққий этган маймунлардан «қурол яшаш» фаолия-тининг аҳамиятини ошириб юбориш ярамайди. Э.Г.Вацуро, Н.Н.Ладигина-Котслар ўтказган тажрибаларидан маълумки, шимпанзелар айнан бир хилдаги вазиятда, яъни мақсадга эришиш учун иккита таёкни бирлаштириш зарур бўлган пайтда ўзларини йўқотиб қўйишади. Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин, яъни шохларни ғажиш, пайрахаларни ажратиш маймуннинг табиатда бажарадиган ҳаракатларидир. Лекин маймунлар табиий шароитларда таёкларни бир-бирига улаб иш кўрмайди.

Психиканинг муҳит ва аъзолар тузилишига боғлиқлиги

Муҳит шароити жиҳатидан ниҳоят даражада ҳар хил экан, бу ҳол организмларнинг дифференциалланишига олиб келган. Барча тирик организмлар мавжуд шароитга мослашади. Ўз-ўзини бошқариш оддий таъсирланувчанликдан бошланиб, ўзининг юксак тараққиётига эришади.

Акс эттириш усули қанчалик юксак бўлса, мазкур турдаги ҳайвон муҳитнинг бевосита таъсиридан шунчалик озод бўлади. Муҳитдаги ҳароратнинг ўзгариши билан организмдаги кимёвий реакциялар тезлиги ҳам ўзгаради, ҳарорат кўтарилса, реакция тезлиги ошади, ҳарорат пасайса реакция тезлиги камаяди. Борди-ю ҳарорат жуда ошиб ёки жуда тушиб кетса: бир ҳужайрали организм ҳалок бўлади. Юксак тараққий этган ҳайвонлар эса шароит ўзгариши билан бир жойдан иккинчи жойга кўчишга мажбур бўлади. Масалан: кемирувчилар ерни чуқур қавлаб ичкарига кириб кетади. Бунда инстинкт таъсир қилади. Ёзнинг иссиқ кунда фил ўзига сув сепиб туради.

Ҳайвонлар тараққиётининг ҳар қандай даражасида ҳам муҳитга бўлган боғлиқликдан батамом қутула олмайди. Муҳит тирик организмнинг яшаш шароити, тирик организмлар ҳаётини белгиловчи омилдир.

Акс эттиришнинг адекват (мос) бўлиши, аввало психиканинг моддий асоси, сезги аъзолари ва асаб тизимининг тузилишига боғлиқдир. Рецептор маълум бир турдаги қўзғатувчилар таъсирига қанчалик тўғри реакция қилса, организмнинг реакцияси ҳам шунчалик адекват, яъни мос бўлади.

Рецепторларнинг тараққиёти маълум даражада бирон типдаги асаб тизими тараққиёти билан боғлиқ. Сезги аъзолари ва асаб тизими тараққиёти даражаси муқаррар равишда психик акс эттириш даражасини белгилайди. Тўрсимон асаб тизимига эга бўлган ҳайвонлар асосан ташқи таъсиротларга туғма равишда жавоб қайтарадилар. Вақтли алоқалар уларда қийинчилик билан юзага келади ва ёмон сақланади.

Тараққиётнинг навбатдаги поғонасида асаб тизимида бир қатор сифат ўзгаришлар юзага келади. Тугунча шаклидаги нерв ҳужайралари асаб тизимининг кўпроқ миқдордаги қўзғатувчиларни қабул қилиш ва қайта ишлаш имкониятини беради. Чунки бундай асаб тизими учун муҳит қандайдир ўзгармайдиган доимий нарса эмас.

Инсон онгининг ривожланиши

Инсон психикаси билан энг юксак тараққий этган ҳайвон психикаси ўртасида катта фарқ мавжуд. Ҳайвонлар “тили” билан инсон тилини ҳеч бир жиҳатдан таққослаб

бўлмайди. Ҳайвон ўз тўдасидаги бошқа ўзига ўхшаш ҳайвонларга айна чокдаги бевосита вазият билан чекланган ҳодисалар ҳақида фақатгина сигнал беролса, инсон тил ёрдами билан бошқа одамларга ўтган, ҳозирги ва келгуси замондаги нарсалар ҳақида ахборот бериши ва уларга ижтимоий тажрибани ўтказиши мумкин.

Ҳайвон ва одам тафаккурининг бир-биридан фарқ қилиши улар тили ўртасидаги фарққа боғлиқдир. Инсон абстракт тафаккурга, ҳайвон эса амалий тафаккурга эга. Одам заруриятга мос равишда онгли суратда иш кўриш қобилятига эга. Қурол яшаш ва уни асраш қобилятига эгаллик одам психикаси билан ҳайвон психикасининг бир-биридан ажратувчи иккинчи муҳим фарқ ҳисобланади. Конкрет вазиятдан ташқарида ҳайвон ҳеч вақт қуролни бошқа нарсалардан фарқлаб, қурол сифатида ажратмайди ва уни кейинчалик фойдаланиш учун сақлаб қўймайди. Аниқ вазиятда қурол ўз ролини ўтаб бўлгач, шу заҳотиёқ, ҳайвон учун қуроллик сифатини йўқотади. Одам илгаридан ўйлаб қўйилган режа билан қурол ясайди, қуролдан тегишли мақсадларда фойдаланади ҳамда уни сақлаб қўяди. Одам нисбатан доимий буюмлар оламида яшайди. Одам қуролдан фойдаланиш тажрибасини бошқалардан ўрганади ва ўзи бу тажрибани бошқаларга ўргатади. Одам психик фаолиятининг ҳайвонлар психикасидаги учинчи фарқи шуки, инсон ўзидан кейинги авлодларга ижтимоий тажриба қолдиради.

Одам билан ҳайвон ўртасидаги тўртинчи ғоят муҳим фарқ ҳиссиёт ўртасидаги фарқдир. Ривожланиш шароитларининг турлича бўлиши одам психикасининг ҳайвон психикасидан ажратувчи муҳим фарқлардан ҳисобланади. Агар одам инсоният тажрибасини ўзлаштирмас экан, ўзига ўхшаган одамлар билан муносабатга киришмас экан, шахс сифатида таркиб топмайди. Инсон онгининг ривожланишига асосий омил меҳнат фаолияти, яъни одамларнинг биргаликда қурол яшаш ва ундан фойдаланиш фаолиятлари бўлган.

Меҳнат фаолияти ижтимоий муносабатлар тараққиётига таъсир қилади, ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши эса меҳнат фаолиятининг такомиллашувига таъсир кўрсатади. Инсон онги меҳнатда ривожланади. Инсон онги эволюцион тараққиёт жараёнида акс эттиришнинг энг юксак шакли сифатида майдонга келиб, онг туфайли одам моддий дунёдаги нарсаларнинг объектив, барқарор хусусиятларини ажрата олади ва шу асосда теварак-атрофдаги воқеликни ўзгартира олади. Демак, инсон психикасининг олий босқичини онг деб аташ мумкин.

ФАОЛИЯТ

Фаолият ҳақида тушунча

Одам табиати жиҳатидан фаол мавжудотдир. У маълум фаолиятда бўлмасдан яшай олмайди. Инсон фаолиятининг тури жуда кўп бўлиб, улардан энг муҳими ижтимоий қийматга эга бўлган ишлаб чиқариш меҳнатдир. Одам ҳар доим жамоада бўлиб меҳнат қилади ва меҳнат натижаларини ҳам жамоа турмуш тарзини ўзлаштиради. Ҳар бир тирик организмнинг фаоллиги унинг эҳтиёжларини қондирилишига қаратилган бўлади. Англаб бўлмайдиган ва англаб бўладиган табиий ёки, маданий, ёки маънавий, шахсий ёки ижтимоий-шахсий эҳтиёжлар одамда ҳар турли фаоллик туғдиради. Маълумки, инсон фаолияти жараёнида маълум бир маҳсулотни яратади ва ундан ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланади. Айнан фаолиятда эришилаётган муваффақиятини таъминловчи бир қатор омиллар мавжуд.

Агар ҳайвонларни хатти-ҳаракатлари бевосита теварак-атрофдаги муҳит билан белгиланса, одамнинг фаоллиги эса илк ёшлик давридан бошлаб, бутун инсониятнинг тажрибаси ва жамият талаби билан бошқарилади. Шу боис “фаолият”, “фаоллик”, “хатти-ҳаракат” тушунча-ларининг мазмун моҳиятини англаб олиш лозим. Шунга кўра адабиётларда мазкур тушунчаларга берилган таърифларга асосий эътиборни қаратиш лозим.

Фаолият-англанган мақсад билан бошқариладиган ички (психик) ва ташқи (жисмоний) ҳаракатлар йиғиндисига айтилади.

Адабиётларда фаоллик ва ҳаракат тушунчалари ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлгани билан улар ўртасидаги айрим фарқли белгилар кузатилади. Жумладан, фаолиятнинг мазмуни тўла-тўқис уни юзага келтирган табиий-биологик ва маънавий эҳтиёжлар билан шартлашмаганлиги туфайли унинг психологик механизми ҳам ўзгача негизда қурилиши мумкин.

Иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминлаш учун психик нарса ва ходисаларнинг хусусият объектив хоссаларни акс эттириши, қўйилган мақсадга эришиш йўл-йўриқларини аниқлаб бериш лозим.

Учинчидан, фаолият шахснинг хулқ-атворини мақсадга қаратилган ҳаракатларни руёбга чиқариш, юзага келган эҳтиёжларни ва ёрдамга муҳтожлиги, фаолликнинг имконини берадиган бошқаришни уддалаш лозим. Шунинг учун фаолиятни билиш жараёнларисиз, иродавий зўр беришсиз амалга ошириш жуда мушкул. Айнан иккала омил ўзаро узвий алоқага киргандагина яратувчанлик хусусиятини касб этади.

Инсон фаоллигининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, фаолиятнинг мазмуни ана шу фаолиятни юзага келтирган эҳтиёжнинг бир ўзи билан белгиланмайди. Агар эҳтиёж фаолиятга мотив сифатида мадад бериб, уни рағбатлантириб турса фаолиятнинг шакли ва мазмуни ижтимоий шароитлар, ижтимоий талаблар ҳамда тажрибалар билан белгиланади.

Фаолиятнинг муҳим хусусиятлари	
Ҳайвонлар фаоллиги	Инсон фаолияти
Инстинктив – биологик фаоллик	Билишга ва мулоқатга бўлган эҳтиёжлар билан йўналтирилган.
Ҳамкорликдаги фаолият эмас, биологик мақсадлар, (озикланиш, химояланиш)га асосланган тўда бўлиб юриш,	Кишилик жамияти ҳамкорлигидаги фаолият асосида ташкил топган, ҳар бир ҳаракат инсон учун ҳамкорликдаги фаолиятидаги ўрнига кўра аҳамиятлидир.
Кўргазмали – яққол вазиятлар билан бошқарилади	Предмет ва ходисаларни мавҳумлаштириш, улар ўртасидаги сабабий боғланиш ва муносабатларни аниқлаш мумкин.
Ирсий жиҳатдан мустаҳкамланган дастур (инстинкт)лар асосидаги ҳатти-ҳаракатлар, кўникмалар якка тартибда ҳосил бўлиб ҳайвоннинг яшаш учун ташқи шароитларга мослашиши сифатида намоён бўлади.	Тажрибани бериш ва ўзлаштириш мулоқотнинг ижтимоий воситалари (тил ва бошқа белгилар тизими) ёки моддий маданият маҳсулотлари орқали амалга оширилади.
Ёрдамчи қуроллар, воситалар ясаши мумкин, аммо ундан қурол сифатида доимо фойдаланмайди. Бир қурол ёрдамида бошқа қурол ясай олмайди.	Меҳнат қуроллари ясаб, уни кейинги авлодларига ҳам қолдириши мумкин. Турли предмет ва қуроллардан фойдаланиб, янги қурол ва воситалар ярата олади.
Ташқи муҳитга мослашади	Ўз эҳтиёжларига мувофиқ тарзда ташқи дунёни ўзгартиради.

Одамни ишлашга мажбур қилувчи мотив унинг овқатланиш эҳтиёжи бўлиши мумкин. Бироқ одам, масалан, дастгоҳни очлик эҳтиёжини кондириш учун бошқармайди. Инсон фаолиятининг мазмуни жамият талаб қиладиган бирон маҳсулотни тайёрлаш мақсади билан белгиланади. Фаоллик манбаи бўлган фаолият яхши англаб олинган мақсад билан белгиланади.

Юқоридаги жадвалда инсон фаолияти билан ҳайвонлар ҳатти-ҳаракати ўртасидаги фарқлар акс эттирилган. Фаолият фаолликни англаб олинган мақсад билан бошқаради. Фаолиятни англаш қандай даражада бўлмасин мақсадни англаш ҳамма вақт ҳам зарурий белги сифатида қолаверади.

Фаолиятнинг интериоризацияси ва экстериоризацияси.

Ташқи оламда турли ходисалар маълум даражада ўзаро доимий боғлиқликка, маълум шароитларда намоён бўладиган бирор мустаҳкам хусусиятга ва тузилишга эгадир.

Объектлар билан ходисалар ўртасидаги бундай барқарор (инвариант) муносабатларни объектларнинг муҳим хусусиятлари деб юритилади. Бу уларнинг келажакда қай даражада ўзгариши ва шу мақсадга мувофиқ иш тутиш, яъни объект ва ходисаларнинг “хатти-ҳаракатлари”ни олдиндан кўра олиш имкониятини беради. Ташқи, яъни буюмлар билан қилинадиган бундай ҳолда гуё ички, яъни илдам фаолиятни олдиндан пайқаб олинади. Объект (нарса) устида қилинадиган конкрет ишлар бу объектларнинг муҳим хусусиятлари устида қилинадиган операциялар билан, яъни идеал (психик) ишлар билан алмашинади. Бошқача қилиб айтганда, нарсалар билан жисмоний тарзда қилинадиган ишлар шу нарсаларнинг мазмуни билан алмашинади.

Ташқи реал ишдан ички идеал ишга мана шундай ўтиш жараёнини **интериоризация** деб юритилади (ички ишга айланади). Инсон психикаси интериоризацияси туфайли айни чоғда кўз ўнгида йўқ бўлган нарсаларнинг образлари билан ишлай билиш қобилиятига эга. Интериоризация муаммоси рус олимлари Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, П.Я.Гальперин ва уларнинг шогирдлари томонидан турли жабҳаларда тадқиқ қилинган. Интериоризация орқали инсон психикаси муайян вақт оралиғида унинг идрок майдонида йўқ нарсаларнинг тимсоли (образи) дан фойдаланиш курбига эга бўлади. Шу нарса маълумки бундай ўзгаришларнинг муҳим курули бўлиб, сўз ўзгариши воситаси сифатида нутқий фаолият хизмат қилади. Шунинг учун сўзларни тўғри ишлатишга одатланиш фавқулудда буюмларнинг муҳим хусусиятлари ҳақида ахборотдан фойдаланишнинг усулларини ўзлаштириш демакдир. Инсон ақлий тараққиётида интериоризациянинг аҳамияти каттадир.

Маълумки, одамнинг ички дунёси пайдо бўлгандан сўнг ҳар бир нарсани, ҳар бир ҳаракатни олдиндан ичида ўйлаб сўнгра амалга оширади. Олдин ичида ўйлаб, сўнгра бевосита ташқи муносабатга ўтиши фаолиятнинг **экстериоризацияси** деб юритилади.

Фаолиятнинг таркиби

Инсон фаолияти жуда хилма-хилдир. Унга меҳнат, педагогик, бадий-ижод, илмий-тадқиқот фаолиятларини киритиш мумкин. Инсон фаолияти таркибини таҳлил қилиш, шуни кўрсатадики, фаолият ташқи дунёни онгли психик акс эттирилишида намоён бўлади. Ҳар қандай фаолиятда инсон ўз хатти-ҳаракатларини мақсадини англайди, кутилаётган натижани тасаввур қилади, шароитни идрок қилади ва баҳолайди, бажариладиган ҳаракат таркибини ўйлайди, иродавий зўр беради, фаолиятнинг боришини кузатади, муваффақият ва мағлубиятини ўйлайди.

Фаолият бир томондан, шахснинг ривожланиши ва сифатларининг намоён бўлиш шароити, иккинчидан, шу фаолият субъекти бўлган шахснинг тараққиёт даражасига боғлиқдир.

Барча фаолият турлари таркибида учта таркибий қисмни: мақсад-мотив-ҳаракатни ажратиш мумкиндир.

Мақсад – инсон фаолияти сўнгги натижасининг образи сифатида намоён бўлади ва эҳтиёжларини амалга оширилишидир.

Мотив – кишини фаолиятга ундайди ва унга мазмун бахш этади.

Иш-ҳаракат галдаги битта оддий вазифани бажаришга қаратилган, нисбатан тугалланган фаолиятнинг таркиби. Фаолиятга қаратилган мақсад озми-кўпми узоқ ёки яқин бўлиши мумкин. Шунинг учун бу мақсадга эришиш одам томонидан ана шу мақсад сари ҳаракат қилиш давомида унинг олдида туғиладиган қатор жузбий мақсадларни изчиллик билан ҳосил қилишдан иборат бўлади.

Ташқи оламдаги нарсаларнинг ҳолатини ва хоссаларини ўзгартиришга қаратилган ҳаракатларни иш-ҳаракат (саъи-ҳаракат) деб юритилади. Нрсалар билан қилинадиган исталган бир иш макон ва замон билан боғлиқ бўлган маълум ҳаракатлардан ташкил топади. Масалан: “А”, “И” ҳарфларни ёзишдаги ҳаракатлар, бир-биридан фарқ қилади.

Одамларнинг нарсалар билан қиладиган ҳаракатлари таҳлили шуни кўрсатадики, бу ҳаракатлар ташқи жиҳатдан жуда кўп, ранг-барангдир. Шундай бўлса ҳам, одатда улар учта содда элементлардан ташкил топгандир; “олмоқ”, “жойини ўзгартирмоқ”, “қуйиб юбормоқ” бу ҳаракатлар одамнинг танаси, оёқлари ва боши билан қилинадиган ёрдамчи ҳаракатлар билан амалга оширилади.

Инсон фаолиятига йўналтирилган мақсадга эришиш учун шу йўлда ҳаракат қилиш туфайли хусусий вазифаларни бажаришга киришади. У ўз олдида турган мақсадни амалга ошириш учун маълум вақт оралиғида у ёки бу амални бажаради. Бирор матнни компьютерда тайёрлаш учун инсон олдин уни электр токига улайди, экранни ишга созлайди, унинг тугмачаларини босиш орқали ҳарф ва сўзларни тиради, сўнгра маълум маъно англовчи матн пайдо бўлади.

Инсон фаолияти нарсаларни ўзлаштиришга йўналтирилган саъи – ҳаракатлардан ташқари: а) тананинг фазовий ҳолати, б) қиёфанинг сақланиши (тик туриш, ўтириш), в) жой алмашиш (юриш-югуриш), г) алоқа воситалари саъи–ҳаракатлари қатнашади. Одатда алоқа воситалари таркибига; а) ифодали саъи– ҳаракат (имо-ишора, пантомимика), б) маъноли ишора, в) нутқий саъи– ҳаракатларни киритади. Саъи–ҳаракатларнинг ушбу турларида таъкидлаб ўтилганидан ташқари мушаклар, ҳиқилдоқ, товуш пайчалари, нафас олиш аъзолари иштирок этади. Демак, нарсаларни ўзлаштиришга қаратилган ҳаракатнинг ишга тушиши муайян саъи– ҳаракатлар тизимининг амалга оширилишини англатади. Бу ҳодиса кўп жиҳатдан ҳаракатнинг амалга ошиши, шарт–шароитларга боғлиқ. Жумладан: а) китобни олиш қаламни олишдан бошқачароқ тарздаги саъи–ҳаракатни тақазо этади, б) автомобилни ҳайдаш велосепедда учушга қараганда ўзгача саъи–ҳаракат талаб қилади, в) эллик килограмм штангани кўтаришда бир пудлик тошга қараганда кўпроқ қувват сарфланади, г) картонга катта шаклни жойлаштириш, қийин кечади.

Юқорида келтирилган мисоллар турлича объектларга тааллуқли бўлишига қарамай, уларда ҳаракатнинг мақсади ягонадир. Объектларнинг турлича эканлиги саъи–ҳаракатларнинг олдига ва мушак фаолияти тузилишига ҳар хил талабларни қўяди. Ушбу воқелик рус олимлари П.К.Анохин, Н.А. Бернштейн, Э.А.Асратянларнинг тадқиқотларида исботлаб берилган. Уларнинг умумий мулоҳазаларига қараганда, мушакларнинг фаолияти саъи – ҳаракат вазифаси билан эмас, балки мазкур саъи–ҳаракат рўй берадиган шарт-шароитлар билан бошқарилиш мумкин. Мушаклар бу ўринда саъи– ҳаракатларнинг йўналишини ва тезлигини таъминлаш учун хизмат қилади, ҳар хил қаршиликларни (ҳажм, куч, вазн таъсири) муайян даражада сусайтиради.

Саъи–ҳаракатларнинг назорат қилиш жараёни ва уларни бошқариш тескари алоқа тамойилига биноан рўёбга чиқади. Ушбу ҳодисани амалга ошиш имконияти қуйидаги омилларга бевосита боғлиқ ҳолда кечади: а) сезги аъзолари алоқа канали вазифасини бажарган тақдирда; б) улар ахборот манбаи сифатида ҳаракат ролини ўйнаганда; в) саъи–ҳаракатларни акс эттирувчи аломатлар бу жараёнда хабар етказувчи сифатида қатнашганида ва бошқалар. Таъкидлаб ўтилган омиллар орқали амалга ошадиган тескари алоқанинг бундай шаклини (кўринишини) рус тадқиқотчиси П.К.Анохин тескари афферентация деб атаган. **Афферентация** (лотинча *afforens* келтирувчи деган маънони англатади) ташқи кўзғатувчилардан ҳамда ички органлардан ахборотни қабул қилувчи ҳиссий аъзолардан марказий нерв системасига келиб тушувчи нерв импульсларининг доимий оқимини билдиради. Тўғри алоқа ахборотларнинг ташқаридан кириб боришини англатиб келса, тескари афферентация унинг акс ҳолатини намоён қилади. Саъи – ҳаракатларнинг ҳаммаси ҳам органларнинг фаолиятини тушунтириш учун хизмат қилади ва назорат (бошқарув) жараёни қандай кечишини таҳлил этиш имкониятига эга.

Фаолият таркибига кирувчи саъи–ҳаракатлар тизими охир оқибатда мазкур ҳаракатнинг мақсади билан назорат қилинади, баҳоланади ва тўғрилаб турилади. Мақсад мияда фаолиятнинг бўлғуси маҳсулоти тимсоли, ўзгарувчан андазаси тарзида вужудга келиши мумкин. Эзгу ниятга айланган бўлғуси андоза билан ҳаракатнинг амалий натижаси қиёсланади, ўз навбатида андоза саъи–ҳаракатни йўналтириб туради. Ана шу

ҳолатнинг турлича психофизиологик талқинлари мавжуд бўлиб, улар “Бўлғуси ҳаракат моделлари”, “саъи-ҳаракат дастури”, “мақсаднинг дастури”, “мияда ҳаракатнинг ўзи олдиндан ҳосил қиладиган андозалари” сингари тушунчаларида ўз ифодасини топади. Жумладан, уларнинг энг муҳимлари; “Ҳаракат акцептори” ва “Илгарилаб акс эттириш” (П.К.Анохин), “Ҳаракат-лантирувчи вазифа” ва “Бўлғуси эҳтиёж андозаси” (Н.А.Бернштейн), “Зарурий моҳият” ва “Келажак андозаси” (Миттельштедт, У.Эшби) ва бошқалар. Санаб ўтилган тадқиқотчиларнинг талқинлари илмий фараз (тахмин) тарзида берилганлиги туфайли улар мияда қандай акс этилиши мумкинлигини мукамал билишга қодир эмасмиз. Лекин уларнинг мияда илгарилаб акс эттириш тўғрисидаги мулоҳазалари, бу борада тасаввур-ларнинг яратилиши психология фани учун ижобий илмий воқелик бўлиб ҳисобланади.

Нарсалар билан қилинадиган иш-ҳаракатидан ташқари, одамнинг фаолиятини баданнинг маълум вазиятини ва қиёфасини сақлаб туришни таъминлайдиган ҳаракатлар, организмнинг бир жойидан иккинчи жойига ўрин алмаштириши, коммуникацияни таъминлайдиган ҳаракатлар, ифодали ҳаракатлар ва нутқ ҳаракатлари мавжуд.

Нарсалар билан қилинадиган ишларни бажариш маълум тизимдаги ҳаракатларни амалга оширишдан иборат. Ҳаракатлар тизими ва мақсади билан, бу мақсад йўналтирилган нарсалар хусусияти ва иш шароити билан боғлиқдир. Масалан, стакан ва қаламни олиш, пиёда ва чанғида юриш, оғир ва енгил нарсани бошқа жойга олиб қўйиш, майда ва катта михни қоқиш, гантел ва штангани кўтариш, ҳаракатлари бир-биридан фарқ қилади.

Ҳаракатнинг бошқарилиши ва унинг натижаларини эришиладиган пировард мақсад, таққослаш йўли билан доим назорат қилиб борилади ва тўлдириб турилади. Ундай назорат сезги аъзолари ёрдами билан эришилиши мумкин бўлган нарсалар ташкил этади. Демак, мақсад мияда, келажакдаги фаолият натижасида, тилакдаги келажак модели билан ишнинг мазкур натижалари таққосланади, худди ана шу ишнинг қай йўсинда бўлиши бошқарилади.

Ҳаракатларнинг истаган бир томонларини уларнинг мотор, сенсор ва марказий таркибий қисмлари деб аташ мумкин. Ишни амалга оширишда бажарадиган вазифаларига мувофиқ, улар ишни ижро қилувчи, бошқарувчи деб белгиланиши мумкин. Бу вазифаларнинг ҳар бирини киши онгли ва онгсиз равишда бажариши мумкин. Одам талаффуз қилмоқчи бўлган гапнинг грамматик шакли ва мазмуни ҳамиша онг ёрдамида олдиндан пайқаб олинади. Одатда, ишдан кўзланган мақсад ва шунинг билан бирга ишнинг умумий характери ҳамма вақт англаб олинади. Масалан, велосипедда кетаётган одам мутлақо онгсизлик ҳолатида бунинг уддасидан чиқа олмайди.

Бажариладиган ҳаракатнинг маълум томонлари даставвал тўла англаб бошқаришни талаб қилинади, ундан кейин ишнинг бажарилиши онгнинг иштирокини борган сари камроқ талаб қилади. Бундай ҳолларда ишнинг бажарилиши автоматлашади. Одамдаги мақсадга мувофиқ ҳаракатларнинг амалга оширилиши ва автоматлашуви **малака** деб айтилади. Ишнинг тузилиши шундай қисман автоматлашуви туфайли ўзгариш имконияти қуйидагидан иборат:

1. Ҳаракатларни ижро қилиш усулларининг ўзгариши. Бундан аввал ҳар бири алоҳида-алоҳида бажарилган айрим ҳаракатлар бир бутун ҳаракат таркибидаги оддий ҳаракатлар ўртасида ҳеч қандай “тўхтаб қолиш” ва танаффуслар бўлмайдиган битта яхлит актга айланади. Масалан, котибанинг ўрганаётган ҳайдовчи, ёзишни ўрганаётган бола ҳаракатини кўриш мумкин.
2. Ишни бажаришда сенсор, яъни ҳиссий назорат усулларининг ўзгариши. Ишни бажариш устидан қилинадиган кўриш назорати кўп жиҳатдан мускул назорат билан алмашинади. Масалан, машинистканинг хат ёзишдаги, ҳайдовчи мотор овозидаги, пўлат қуювчи метал рангининг ўзгаришини фарқ қилади.
3. Иш-ҳаракат марказий бошқарувчи усулларининг ўзгариши. Диққат иш-ҳаракатининг усулларини идрок қилишдан озод бўлади ва асосан иш-амалнинг ҳамда натижаларни

идрок қилишга қаратилади. Айрим ҳисоблаш, қарорга келиш ва бошқа интеллектуал операциялар тез ва бирлашган ҳолда “интуитив” бажарила бошлайди.

Малака фаолият таркибида ўзига хос ўрин тутди. **Малака** деб машқ қилиш жараёнида иш ҳаракатлар бажарилишининг автоматлашган усулларига айтилади. Малака иш унумдорлигининг ортишига, вақтни тежашга, ақлий фаолиятни бир мунча муҳимроқ нарсаларга сафарбар қилишга имкон беради. Малака қуйидагича ҳосил қилинади:

- а) меҳнат ҳаракатлари, уларни эгаллаб олишнинг зарур эканлиги ва аҳамиятини англаш;
- б) ҳаракат намунасини эсда олиб қолиш;
- в) малака намуналарини кўп марта бажариш, машқ қилиш;
- г) изчиллик билан олиб бориладиган машқ натижасида ҳаракатлар тезлашади, хатолар камаяди;
- д) малака ҳаракатларни автоматлаштириш билан шаклланади. Айрим ортиқча ҳаракат элементлари тушиб қолади.

Бирор фаолиятни амалга ошириш учун мавжуд билимлардан ва малакалардан фойдалана олиш **кўникма** дейилади.

Малака турли йўллар билан кўрсатиш, тушунтириш, кўрсатиш ва тушунтиришни қўшиб олиб бориш орқали ҳосил қилиниши мумкин.

Ҳар бир кўникма ва малака одамнинг ўз тажрибасида аввал эгаллаб олган малакалари асосида юзага келади ва амал қилади. Малака, кўникмаларнинг айримлари кишининг кўникма ҳосил қилишига ва малакали ишлашига ёрдам беради, бошқа бирлари ҳалақит беради, учинчилари, янги кўникмаларни ўзгартириб боради. Бу ҳодиса психологияда малакаларнинг ўзаро таъсири дейилади.

Аввал ҳосил қилинган малакаларнинг янги малакаларга ижобий таъсири малакаларнинг кўчиши ёки **малакалар индукцияси** деб аталади. Масалан, математика дарсида ҳосил бўлган кўникмани, физикада қўллаш мумкин.

Фаолиятнинг яна бир қисми одат бўлиб, кўникма малакалардан ҳеч қандай самара ёки натижага эга эмаслиги билан ажралиб туради. Одатда одам томонидан беихтиёр, онгсиз тарзда муайян мақсадга йўналтирилмаган ҳолда амалга оширилади. Баъзи ҳолларда одатлар шахс томонидан назорат қилиниши мумкин, лекин ҳар доим ҳам ақлли ва керакли ҳаракатлар бўлмаслиги мумкин.

Фаолиятнинг асосий турлари

Одамларнинг фаолияти онгли фаоллик сифатида инсон онгининг таркиб топиши ва тараққиёти билан боғлиқ ҳолда таркиб топади ва ривожланади. Инсон фаолиятида тараққиётнинг асоси ҳамда онг мазмунининг манбаи бўлиб хизмат қилади.

Фаолиятда инсоннинг шахси ифодаланади, шу билан бирга фаолият одам шахсини таркиб топтиради. Одамларда ҳар хил турдаги фаолиятларнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти жуда ҳам мураккаб ҳамда узоқ давом этадиган жараён. Боланинг фаолияти унинг камолоти давомида фақат аста-секин таълим ва тарбиянинг таъсири остида онгли мақсадга мос фаолият шаклини эгаллаб боради.

Инсон фаолияти асосан уч турга бўлинади: ўйин, меҳнат, таълим фаолияти. Бу фаолият турлари бола шахсининг таркиб топишида ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ўйин. Бола бир ёшга тўлгандан бошлабқ унда фаолиятнинг содда шакллари эгаллаш учун шарт-шароитлар юзага кела бошлайди. Бундай шарт-шароитлардан биринчиси ўйиндир. Ўйин фаолиятини ҳайвон болаларида ҳам учратиш мумкин. Ҳайвонларнинг ёш болаларида кузатиладиган ўйин фаолиятига ҳар хил нарсалар билан шуғулланиш, ёлғондакам уришишлар, югуришни ва шу кабиларни киритиш мумкин. Болаларда ҳам ўйин уларнинг фаолиятларини, фаолликларини амалга ошириш шаклидир. Соф ҳолдаги ўйин фаолиятини юзага келтирадиган сабаб эҳтиёж бўлса, унинг манбаи тақлид ва тажрибадир. Болалар нарсалар билан ролли қоидалар, ҳаракатли, дидактик мазмунли ўйинларни ўйнайдилар.

Ўйин нарса ва ҳодисаларнинг мазмунини боланинг ўз тажрибасида билиб олишга, мазкур мазмунларни ишлата билишга машқ қилдиради. Боланинг шахсий сифатлари

бошқалар билан муносабатларда таркиб топиб боради.

Ўйин фаолиятида бола ижтимоий воқеликни тақлид, роль орқали ижро этишга ҳаракат қилади ва шу йўсинда атроф-муҳит тўғрисидаги, ижтимоий турмушдаги шахслараро муносабатларни ўзлаштира боради. Ижтимоий турмушдаги у ёки бу ҳодисани роль орқали ижро қилади. Сўз билан ҳаракатнинг бирикуви натижасида ўйин фаолияти тусини олади ва муайян маънода ахборот бериш, узатиш имкониятига эга бўлади. Дастлабки ўйин айнан катталар хатти-ҳаракатини такрорлаш, уларга тақлид қилиш билан тавсифланади. Сюжетли ўйинлар борлиқнинг гоҳ англаган, гоҳ англамаган тарзда у ёки бу томонларини эгаллашга ҳаракат қилади.

Ўйин даставвал бола учун вақт ўтказиш, уни машғул қилиш функциясини бажарса, кейинчалик ижтимоий-тарихий тараққиёт намуналарини ифодалаш даражасига ўсиб ўтади. Роллар, маъноли ҳаракатлар, ибратли имо-ишоралар, тушунчалар бола шахсини шакллантиришда фаол иштирок этади. Бола туғилгандан то мактаб таълимигача унинг учун ўйин фаолияти етакчи фаолият ролини бажаради, шунингдек ўйин дидактик тус касб этиши ҳам мумкин.

Таълим фаолияти ўйин фаолиятининг пировардида юзага келади. Бу фаолиятнинг мақсади маълум ахборотларни, билимларни, ҳаракатлар ва амалларни ўзлаштиришдан иборатдир. Одамнинг ўз мақсадига кўра батамом ўрганиш ва ўзлаштиришдан иборат бўлган мана шундай махсус фаолияти **таълим фаолияти** дейилади. Психологик жиҳатдан олганда, таълим фаолияти ўз ичига қуйидаги жараёнларни олади: маълум бир назария ва амалий фаолият турини муваффақиятли амалга ошириш учун объектив оламнинг энг муҳим хусусиятларига доир ахборотларни ўзлаштириш. Бу жараённинг маҳсулоти билимлардир. Мана шу фаолиятни, яъни билимларни ўзлаштиришда юзага келадиган усул ва операцияларни эгаллаш, бу жараёнларнинг маҳсулоти малака ва уқувлардан иборатдир. Таълим фаолиятининг таркиби жуда ҳам мураккаб бўлиб, билимлар, тушунчалар, малакалар, одатлар, уқувлар киради.

Таълим фаолияти маълум равишда ташкил этилган шароитда амалга оширилади. Катта ёшли кишилар болаларнинг тараққиётига фаол таъсир этиб, уларнинг таълим фаолиятларини ҳамда бу фаолият билан боғлиқ бўлган хатти-ҳаракатларни ташкил қиладилар. Бу фаолият ва ҳаракатларни инсоният ижтимоий тажрибасини ўрганиш томон йўналтиришдир. Шундай қилиб, таълим фаолияти катта кишилар томонидан ташкил қилиниб, бошқарилади ва тизимли равишда назорат қилиб борилади. Маълумки, таълим фаолияти билан тарбия ишлари узвий боғлиқдир. Бизнинг мактабларимизда ҳар қандай таълим жараёни ҳамма вақт тарбиявий характерга эга, болаларга у ёки бу фан бўйича таълим берар эканмиз, шунинг билан бирга уларни биз тарбиялашимиз керак. Мактабдаги тарбиявий ишларни асосан тушунтириш, ишонтириш, кўрсатиш, рағбатлантириш, талаб қилиш, вазифа бериш ва жазолаш каби воситалар ёрдамида амалга оширилади. Мактабдаги барча тарбиявий ишларни асосий мақсади ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашдан иборатдир.

Меҳнат фаолияти – маълум ижтимоий фойдали, моддий ёки маданий, маънавий маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган фаолиятдан иборат. Кишиларнинг меҳнати маълум мақсадга қаратилган ҳар доим ижтимоий табиатга эга бўлади.

Меҳнат фаолиятининг мақсади кишиларнинг истеъмол қилинадиган нарсаларни, яъни нон, машиналар, турли ишлаб чиқариш маҳсулотларини тайёрлаш, яъни кийим-кечак озиқ-овқат ва бошқа шу каби нарсаларни ишлаб чиқаришга қаратилган бўлиши мумкин.

Меҳнат фаолияти ўз моҳияти жиҳатдан ҳам ижтимоийдир. Меҳнат тақсимооти ҳам ижтимоийдир. Меҳнат тақсимооти туфайли бирорта киши ҳам ўзига керак бўладиган нарсаларни фақат ишлаб чиқаришга қатнашмай, балки деярли ҳеч қачон хатто биргина нарсани бошдан охиригача ишлаб чиқаришда ҳам қатнашмайди. Шунинг учун одам ҳаёти учун зарур бўлган ҳамма нарсаларни жамиятдан олади, ўз эҳтиёжларини қондиради.

МУЛОҚОТ

Мулоқот ҳақида тушунча

Мулоқот инсон ҳаёти ва фаолиятининг муҳим шартидир. Айнан мулоқот ёрдамида инсонлар табиатини ўзлаштириш ва ўз индивидуал эҳтиёжларини қондириш учун биргаликда ҳаракат қилиш имкониятига эга бўладилар. Мулоқот жараёнида инсон хулқ-атворининг муайян образ ва моделлари шаклланиб, кейинчалик улар инсоннинг ичига киради. Шахснинг тафаккури, оламни ва ўзининг образини таҳлил қилиш ҳамда баҳолаш қобилияти мулоқот жараёнида шаклланади. Мазкур муаммога атрофлича баҳо берган польшалик психолог Е.Мелибруда қуйидагиларни таъкидлайди: «*Мулоқот шахслараро муносабатларда биз учун ҳаводек аҳамиятга эгадир*».

Мулоқот ўта мураккаб жараён бўлганлиги сабабли унга ягона тўғри таърифни бериш жуда мушкул. Шунинг учун одатда мулоқот тушунчасининг мазмуни унинг айрим томонларига урғу бериш орқали таърифланади.

А) **мулоқот** – ҳамкорликда фаолият эҳтиёжи билан тақазоланган алоқа ўрнатиш ва уни ривожлантириш жараёни .

Б) **мулоқот** – субъектларнинг белгилар тизими орқали ўзаро таъсирланишуви.

Мулоқот тушунчасини коммуникация тушунчасидан фарқлаш лозим. **Коммуникация**-тирик ва ўлик табиатдаги тизимлар ўртасида ахборот алмашинувини англатади. Ҳайвонлар ўртасидаги сигналлар алмашинуви, инсоннинг техник воситалар билан алоқа қилиши, буларнинг барчаси коммуникацияга мисол бўлади. Мулоқот фақат инсонлар ўртасида амалга оширилиши мумкин. Мулоқотнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти беқиёсдир. Инсон боласи айнан бошқалар билан мулоқотда, муносабатда бўлиш жараёнида шахсга айланиб боради. Мулоқот орқали инсон ижтимоий тажриба ва маданиятни эгаллаб боради. Янги туғилган инсон бошқалар билан мулоқотда бўлиш имкониятидан маҳрум бўлса, у ҳеч қачон шахсга айлана олмайди, яъни у ўз психик тараққиёти бўйича орқада қолиб кетади. Зеро, инсон психик тараққиёти мулоқотдан бошланади.

Мулоқотнинг коммуникатив томони

Биргаликдаги фаолият давомида одамлар турли фикрлар, ўй-хаёллар, ҳис кечинмалар билан ўртоқлашадилар. Бунда ўй-фикрлар, ҳис-кечин-маларни ахборот сифатида, коммуникацияни эса ахборот алмашинуви сифатида талқин этиш мумкин. Аммо шуни эътиборга олиш керакки инсонлараро коммуникация шунчаки ахборот алмашинувидан иборат эмас. Чунки мулоқот жараёнида ахборот нафақат узатилади, балки шакллан-тирилади, аниқлаштирилади, ривожлантирилади. Демак, инсон мулоқотни шунчаки ахборот алмашинувидан иборат жараён деб ҳисоблаши мумкин эмас. Зеро, биринчидан мулоқот жараёнида ахборот бир томондан иккинчи томонга шунчаки ҳаракатланмайди, балки фаол алмашинади (коммуникатив жараён иштирокчилари бир-бирига ахборот юбораётганда бир-бирининг мотивлари, мақсадлари, установкалари ва бошқаларни таҳлил қиладилар); иккинчидан мулоқот жараёнида ахборот алмаша туриб кишилар белгилар орқали бир-бирига таъсир этиши мумкин (инсонлараро ахборот алмашинувида, албатта суҳбатдош хулқ-атворида муайян таъсир ўтказилади); учинчидан мулоқот жараёнида коммуникатор (ахборот юборётган одам) ва реципиент (ахборотни қабул қилаётган одам) бир хил кодлаштириш тизимида эга бўлиши керак, тўртинчидан мулоқот жараёнида фақат инсонлараро коммуникацияга хос тўсиқлар вужудга келиши мумкин.

Коммуникатив жараёнда қўлланиладиган бир неча белгилар тизими мавжуд. Улар вербал коммуникация (нутқ орқали) ва невербал (нутқ билан боғлиқ бўлмайдиган белгилар орқали) коммуникациядир.

Вербал коммуникация. Инсон нутқи белгилар тизими сифатида қўлланилади. Нутқ – инсон томонидан қўлланиладиган товуш сигналлари ёки ёзма белгилардан иборат бўлиб, улар орқали мулоқотдан олинган маълумот қайта ишланади, сақланади ва узатилади. У жараён тил орқали амалга оширилади. Тил сўз белгилари тизими бўлиб, у

мулоқот жараёнида психик фаолият маҳсули бўлиб юзага келади.

Тил муомала воситасидир. **Тил** муомалага киришувчилар ўртасидаги коммуникацияни таъминлайди, чунки уни ахборот берувчи ҳам, уни қабул қилувчи ҳам бирдай тушунади. Бошқа кишига ахборот берувчи (коммуникатор) ва уни қабул қилувчи (реципиент) мулоқот жараёнида бир хил тилдан фойдаланиши керак, акс ҳолда бир-бирини тўғри тушунолмайди. Ахборот алмашиш муомала қатнашувчиларига тушунарли белги ва мазмунга эга бўлиши керак. Тил сўз белгилари йиғиндисидан иборатдир. Сўзнинг маъноси унинг мазмуний томонидир. Ҳар бир алоҳида одамнинг ҳаракатлари ва фаолиятларини бошқа одамнинг ҳаракати ва фаолиятларини 3 та муҳим омил белгилайди.

Биринчидан, бутун инсониятнинг ёки бир мунча тор доирадаги кишилар жамоасининг ижтимоий-тарихий тажрибасини белгилайди. Кичкина бола дунёни мустақил равишда билиб олмайди. У ота-онасига саволлар беради ва улар унга жавоб берадилар, бу жавоблардан бола ўз фаолиятини кейинчалик фойдаланадиган умумий билимларнинг фақат озгина қисмини олади. Умумий билимларнинг бу озгинагина қисмини бола тил шаклида, тил ёрдамида сўз белгилари тизимида ҳосил қила олади. Мактабда ҳам худди шундай бўлади, ўқувчи олам ҳақида барча билимларни ўқитувчининг тушунтиришидан ёки дарсликдан, яъни тил ёрдамида ўзлаштиради. Бу ерда тил ўзининг муҳим вазифаларидан бирини бажарадиган, яъни яшаш воситаси, ижтимоий-тарихий тажрибани бериш ва ўзлаштириш воситаси тарзида намоён бўлади.

Иккинчидан, ҳар бир алоҳида одамнинг иш-ҳаракати ва фаолиятини кўпинча ижтимоий қийматга эга бўлмаган ўзга кишиларнинг бевосита тажрибаларини белгилайди. Масалан, мен ошхона томон йўл оламан. Йўлда ўртоғим учраб менга: «ошхона ёпилган», дейди. Шу пайтда бу хабар менинг фаолиятимни маълум бир тарзда бошқаради: мен қайрилиб, бошқа ошхона томон жўнайман. Бу ерда тил ўзининг бошқа муҳим вазифаси билан, яъни восита ёки коммуникация усули ёки одамнинг хатти-ҳаракатларини бошқарувчи бир восита сифатида намоён бўлади. Натижада ҳар қандай коммуникация, ҳар қандай муносабат суҳбатдошига таъсир қилишдан иборатдир.

Учинчидан, ҳар бир алоҳида одамнинг иш-ҳаракатлари ва фаолиятларини ҳар бир айрим кишиларнинг шахсий тажрибаси белгилайди. Одамнинг «шахсий» ўз индивидуал тажрибаси бошқа кишиларнинг тажрибалари ва ижтимоий тажрибанинг ўзига хос аралашмасидан иборат. Одам ҳайвондан фарқли ўлароқ, ўз ҳаракатларини режалаштира олади. Бундай режалаштириш ва умумий фикрий масалаларни ҳал қилишнинг асосий қуроли тилдир. Бу ерда биз тилнинг учинчи вазифаси ақлий фаолиятнинг (идрок, хотира, тафаккур, хаёл) қуроли сифатидаги вазифасига тўқнаш келдик. Сўз белгилари тизими сифатида тилдан нутқ фаолиятида фойдаланилади.

Нутқ фаолияти – одам томонидан ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштириш ва авлодларга бериш ёки коммуникация ўрнатиш, ўз ҳаракатларини режалаштириш мақсадида тилдан фойдаланиш жараёнидир. Тил алоқа воситаси ёхуд қуролдир, нутқ фаолияти ёки нутқ эса алоқа жараёнининг ўзидир. Бу жараёнда нутқ фаолиятининг фаол ва пассив турлари фарқланади. Сўзловчининг нутқи **фаол нутқ**, тингловчининг нутқи **пассив нутқ** ҳисобланади. Нутқ ички ва ташқи нутққа бўлинади. **Ташқи нутқ** – ёзма ва оғзаки нутққа, оғзаки нутқ эса монолог ва диалогик нутққа бўлинади. **Монолог** – бир кишининг ўзига ёки бошқаларга қаратилган нутқидир. Бу ўқитувчининг баёни, ўқувчининг тўлароқ жавоби, маъруза ва бошқалардир. Монологик нутқ маълум қийинчиликларга эга. Монологда гапирётган киши фикрларнинг аниқлигига, грамматик қоидаларнинг сақланишига, мантиқ ва айтилаётган фикрларнинг изчиллигига эътибор бериши керак. Диалогик нутққа нисбатан монологик нутқ кечроқ шаклланади. Мактабда ўқитувчилар ўқувчиларда монологик нутқни ривожлантиришга алоҳида эътибор беришлари керак. Икки ёки ундан ортиқ кишилар ўртасидаги нутқ – **диалог** дейилади. Диалогик нутқда баён қилинаётган фикр кўп жиҳатдан ундан олдинги фикрга боғлиқ бўлади. Диалогик нутқда суҳбатдошларга маълум бўлган айрим сўзлар тушириб қолдирилади. Шунинг учун ёзиб олинган диалог бошқаларга унчалик тушунарли

бўлмаслиги мумкин: Диалогик нутқда ҳар хил турдаги шаблонлар, яъни одатланиб қолинган сўз бирикмаси кўп учрайди (қойил, марҳамат қилиб айтингчи). Нутқнинг **ички нутқ** деб аталган тури нутқ фаолиятининг алоҳида тури ҳисобланади. Ички нутқ амалий ва назарий фаолиятни режалаштириш фазаси сифатида намоён бўлади. Биз сўзни чалаярим айтишимиз биланоқ тушунаверамиз. Ички нутқ айрим оғзаки нутқ актларидан илгарироқ, хусусан ихтиёрийлик даражаси анча юксакроқ бўлган оғзаки нутқдан илгарироқ содир бўлиши мумкин. Ёзма нутқ монологик нутқнинг турларидан бири бўлиб, ёзма нутқ монологик нутққа нисбатан батафсилроқдир.

Коммуникатив жараён аксиал (бунда ахборот айрим аниқ одамларга йўналтирилади) ёки ретиал (бунда ахборот бир қанча эҳтимол қилинаётган реципиентларга йўналтирилади) характерда бўлиши мумкин.

Коммуникатив жараёнда ўзаро муносабатга киришувчиларни бир-бирларини тушунишлари жуда муҳимдир. Бунда нутқнинг қуйидаги муҳим хусусиятлари пайдо бўлади, яъни мазмундорлик, тушунарлилик, ифодалилик, таъсирчанлик кўрсатилади.

Буюк француз ёзувчиси Антуан Сент Экзюпери «Мулоқот – шундай неъматки, у орқали инсон лаззатланади», деб ёзган эди.

Сўзнинг моҳияти ҳақида Саъдий «Ақлимисан ёки аҳмоқ каттамисан ёки кичик буни бир сўз айтмагунча била олмаймиз» деган эди.

Халқимизда шундай ибратли ибора бор «инсон ақл фаросати унинг нутқининг аниқлигида намоён бўлади».

Новербал коммуникация воситаларига юз ифодаси, мимика, оҳанг, пауза, поза (ҳолат), кўз ёш, кулгу ва бошқалар киради. Бу воситалар вербал коммуникация – сўзни тўлдиради, кучайтиради ва баъзан унинг ўрнини босади. Болгарларда бошни қимирлатиш йўқ дегани, русларники тескариси бўлади. Турли ёш гуруҳларида новербал коммуникация воситаси турлича бўлади. Масалан, болалар кўпинча катталарга таъсир этиш, уларга ўз хоҳиш ва кайфиятларини ўтказишда йиғидан восита сифатида фойдаланадилар. Ахборотни сўз билан баён этишнинг мазмуни ва мақсадига новербал коммуникация воситаларининг мос келиши муомала маданиятининг бир туридир.

Новербал коммуникацияга белгиларнинг оптик-кинетик тизими кириб, уларга жестлар (қўл ҳаракатлари), мимика (юз ҳаракатлари) ва пантомимика (қўл, оёқ, тана ҳаракатлари) киради.

Жестлар – инсоннинг қўл ҳаракатлари бўлиб, у орқали инсоннинг ички ҳолати, бирор бир объектга муносабати ва ташқи оламга йўналганлиги ифодаланади. У ёки бу халқларда жестлар турлича қабул қилинади. Италиян ва французлар ўз мулоқотларини жестларсиз тавсаввур эта олмайдилар. Ўзбек халқида нутқда жестлардан фойдаланиш яхши одат сифатида қабул қилинмайди. Лекин шунини ҳам таъкидлаш лозимки, новербал коммуникация оғзаки нутқда айтилмай қолган фикрларни ифода этиш имконини беради.

Мимика – инсон юз ҳаракатларининг бир қисми бўлиб, у орқали инсоннинг ўйлари, хатти-ҳаракатлари, тасаввурлари, хотирлаши, таажжуби ва ҳоказоларда намоён бўлади.

Пантомимика – инсон танаси ёки унинг қисмлари ёрдамида ифодаланадиган ҳаракатлар тизимидир.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кундалик мулоқот жараёнида сўзлар 7% ни, товушлар ва интонация 38% ни, нутқсиз мулоқот эса 55% ни, ташкил қилади.

Публиций айтганидек, биз «*Овоз билан гапирамиз тана билан суҳбатлашамиз*». Новербал коммуникациянинг бошқа белгилар тизимини кўриб чиқайлик.

Паралингвистик ва экстралингвистик белгилар тизими – бу локализация тизими бўлиб, у овоз сифатида диапозонини нутқдаги паузалар, йўтал, йиғи, кулгу, нутқ темпида намоён бўлади.

Мулоқот жараёнида мулоқотга киришувчиларни бир-бирларига нисбатан жойлашишлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Масалан, аудиториядаги столлар жойлашиши мулоқот учун жуда ноқулайдир. Айниқса, семинар машғулотида жараёнида ўқитувчи,

маърузачи мулоқоти вақтида қолганлари мунозарада фаол иштирок этиш имкониятига эга эмасдирлар.

Семинарларни ёки шу каби суҳбатларни «Т» шаклида жойлашган стол стулларда ўтказиш ҳам фойдали, лекин думалоқ шаклда жойлаштирилган стол, стулларда мулоқот жуда самаралидир.

Визуал мулоқотда «кўз контакти» белгилар тизими ҳам қўлланилади. Ушбу тизим педагоглар, раҳбарлар иш фаолиятида муҳим аҳамиятга эгадир.

Қизиқарли белгилар тизими сифатида мулоқот жараёнида гул, фоторасм ва бошқалардан фойдаланиш мумкин. Эҳтимол гуллар орқали инсонлар маълум бир маълумотни узатиш имкониятига эгалар. Шу боис гуллар тарихи ҳақида айрим маълумотларни келтирамиз. Гуллар тили қадимда Шарқда пайдо бўлган. Уни аёллар яратишган. Ўз юзларини очиш имкониятига эга бўлмаган аёллар ўз ҳисларини ва кайфиятларини гуллар орқали ифодалашга ҳаракат қилганлар. Ассоциация сифатида пайдо бўлган белгилар қатъий одатларга айланган. Масалан, азалия гули соғинч, ёлғизлик, гнацинт ғунчаларининг сони учрашув кунини, қўнғироқ гуллар сони учрашув вақтини англатади.

XIX асрга келиб, гуллар тили дастлаб Францияда, сўнг Англия ва бутун жаҳонга тарқалган. Аста-секин гуллар тили билан ранглар тили ҳам юзага келди. Жумладан, Европанинг кўп давлатларида сиёҳ ранг дўстлик, ҳашаматлилик, тўкинлик рамзи бўлса, Японияда-ғам оғриқ белгиси бўлган. Ҳар қайси ранг маълум ҳолат, кайфият маъносини англатади. Жумладан қизил ранг ҳаёт, севги, пушти – ёшлик, сарик – бахт, куёш, тўй, хурсандчилик, яшил – тинчлик, хотиржамлик, кўк – ишонч, вафо, қора – тантанаворлик, кайғу, оқ – поклик, беғуборлик рамзи сифатида тушунилади.

Мулоқот кишилар ўртасидаги ўзаро таъсир этиш

Кишилар мулоқотга киришар экан, савол бериш, буйруқ, илтимос қилиш, бирор нарсани тушунтириш билан бирга ўз олдига бошқаларга таъсир этиш, шу нарсани уларга тушунтириш мақсадини кўяди.

Мулоқотнинг мақсади кишиларнинг биргаликдаги фаолиятига эҳтиёжини акс эттиради. Бунда мулоқот шахслараро ўзаро таъсири сифатида намоён бўлади, яъни кишиларнинг биргаликдаги фаолияти жараёнида пайдо бўлувчи алоқа ва ўзаро таъсирлар йиғиндисидир. Биргаликдаги фаолият ва мулоқот ижтимоий назорат шароитида рўй беради. Жамият ижтимоий нормалар сифатида махсус хулқ-атвор намуналари тузилишини ишлаб чиққан. Ижтимоий нормалар кўлами ниҳоят кенг – меҳнат интизоми ҳарбий бурч ва ватанпарварлик, хушмуомалалик қоидалари ана шулар жумласидандир. Ижтимоий психология нуқтаи назаридан мулоқотга киришувчилар бажарадиган ролнинг «репертуар»ига мос ҳолда намоён бўлади. Психологияда «роль» деганда ижтимоий (социал) мавқени эгаллаб турувчи ҳар бир кишидан атрофдагилардан кутадиган, норматив томонидан маъқулланган хулқ-атвор намунаси тушунилади. (Ёш, мансаб, жинс ва оиладаги, ўқитувчи ва ўқувчи шифокор ва бемор, катта киши ёки бола, бошлиқ ёки ходим, она ёки буви, эркак ёки аёл, меҳмон ёки мезбон ролида намоён бўлиши мумкин). Ўз навбатида ҳар бир роль ўзига мос талабларга жавоб бериши керак.

Бир киши турли мулоқот вазифаларида турли ролларни бажариши мумкин. Масалан, хизмат жойида директор, касал бўлса шифокор кўрсатмаларига итоат этувчи бемор, оилада кекса ота-онасининг қобил фарзанди, меҳмондўст оила бошлиғи бўлади. Турли ролларни бажарувчи кишиларнинг ўзаро муносабати роль кутишлари билан бошқарилади. Хоҳлайдими ёки йўқми атрофдагилар ундан маълум намунага мос келувчи хулқ-атворни кутадилар. Агар роль яхши бажарилмаса, ижтимоий назорат томонидан баҳоланади, озми-кўпми чекланишлар қилинади. Мулоқотнинг бевосита муваффақиятининг шarti ўзаро таъсир этувчи кишиларнинг ҳар биридан кутилаётган ҳаракатларга мос келувчи хулқ-атвор намунасини қўлланишидандир. Кишининг бошқалар ундан нимани кутаётганини, нимани эшитишга ва унда нимани кўришга тайёр эканлигини

тўғри, аниқ, хатосиз кўчира олиш қобилияти **такт** деб аталади.

Маълумки такт педагогик фаолиятда муҳим компонент ҳисобланади. Айниқса, педагогик жараён ўқитувчи ва ўқувчиларнинг уюшган фаолиятлари асосида тузилган. Шу боис ўқитувчи педагогик жараёни ўқувчилар жамоасидан ташкил топганлигини унутмаслиги ҳар бир ўқувчи шахсини эътибордан четда қолдирмаслиги керак. Ўқувчилар билан психологик алоқанинг қисқа муддатга бўлсада йўқолиши, оғир оқибатларни вужудга келтиради.

Мулоқотнинг интерактив томони деганда, биргаликдаги фаолиятни ташкил этиш ва амалга оширишда мулоқот иштирокчиларининг бир-бирига таъсир ўтказиши тушунилади.

Коммуникация орқали одамлар биргаликдаги фаолиятни ташкил этадилар. Умумий фаолиятда иштирок этар экан, одамлар бир-бирларига таъсир кўрсатади. Шунинг учун ўзаро таъсир биргаликдаги фаолиятнинг ташкил этилиши сифатида тушунилади.

Биргаликдаги фаолиятнинг уч хил модели мавжуд.

- ҳар бир иштирокчи бошқалардан мустақил равишда ишнинг ўзига тегишли қисмини бажариши (масалан шанбаликдаги иш)
- умумий вазифани босқичма-босқич ҳар бир иштирокчи томонидан бажарилиши (масалан конвейердаги иш)
- ҳар бир иштирокчи бошқалар билан биргаликда бир вақтнинг ўзида умумий фаолият билан машғул бўлиши (масалан, футбол жамоасидаги иш).

Одатда мулоқот жараёнидаги ўзаро таъсирнинг икки хил тури ажратилади.

а) кооперацияга асосланган ўзаро таъсир – коммуникатив жараён иштирокчиларининг умумий мақсад йўлида ўз кучларини бирлаштиришдан иборат. Кооперацияларнинг бир неча тури фарқланади.

- автоматик (инстинктив- биологик даражада мавжуд бўлади),
- автоматик (таркиб топган ижтимоий меъёрлар билан анъана ва урф одатлар билан тақозоланган бўлади)
- спонтан (дўстлик, муҳаббат ва шу каби муносабатлар билан тақозоланган бўлади)
- директив (мажбурий ҳамкорлик ҳукм сурувчи жойларда мавжуд бўлади)
- шартномавий (расмий келишувлар билан тақозоланган бўлади).
- кооперация- биргаликдаги фаолиятнинг зарурий элементи.

б) Рақобатга асосланган ўзаро таъсир – коммуникатив жараён иштирокчиларининг шахсий ёки гуруҳий мақсадларга эришиш учун ўзаро кураш шароитида бир-бирига таъсир кўрсатишдан иборат. Бундай ўзаро таъсирда томонларнинг шахсий фаоллиги одатда юқори бўлади. Шундай бўлса-да у кооперация билан маълум даражада боғлиқдир. Чунки рақобат давомида ҳам муайян қоидалар ўрнатилиши талаб этилади. Акс ҳолда ўзаро кураш урушга айланиб кетиши мумкин. Рақобатнинг энг ёрқин шакли низодир. **Низо** – мулоқот иштирокчиларининг ҳар бири муҳим бўлган муаммони ҳал этиш вақтида улар ўртасида вужудга келган қарама-қаршилик ва курашнинг кескин кучайиб кетиш жараёнидир.

Мулоқот жараёнида низонинг одатда икки хил тури фарқланади.

а) **Деструктив низо**. Унинг келиб чиқиш сабаблари қуйидагилардан иборат;

- шахсий хусусиятларни бир-бирига мос келмаслиги туфайли вужудга келади
- муносабатларнинг бузилишига олиб келади
- иштирокчилар сони ортиб боради
- қарама-қарши томонга нисбатан негатив баҳолар кучайиб боради
- низо жараёнидаги объектнинг шахсга кўчиши осон юз беради

б) **Продуктив низонинг** келиб чиқиш сабаблари қуйидагилардан иборат

- нуқтаи - назарларнинг бир-бирига мос келмаслиги сабабли вужудга келади;
- муаммони кенгроқ қарши олишга олиб келади;
- оптимал ечимнинг топилишига ёрдам беради;
- шахсга кўчирилмайди.

Мулоқот кишиларнинг бир-бирини тушуниши

Биргаликдаги фаолиятнинг муваффақиятли рўй бериши кўп жиҳатдан коммуникатив жараён иштирокчилари бир-бирини қандай идрок этаётганини, ҳар бир иштирокчида бошқа иштирокчи ҳақида қандай тасаввурлар шаклланаётганлигига боғлиқ. Бу эса мулоқотнинг перцептив томонини ўрганиш заруратини вужудга келтиради.

Кишиларнинг бир-бирини идрок этиш жараёни мулоқотнинг ажралмас қисми бўлиб, у мулоқотнинг перцептив томонини ташкил этади.

Инсоннинг инсон томонидан идрок этилиши «**ижтимоий перцепция**» дейлади. Дастлаб бу атама Дж.Брунер томонидан 1947 йил ишлатилган бўлиб, у перцептив жараёнларнинг ижтимоий детерминациясини англатган. Кейинчалик бу атама бошқачарок маънога эга бўлиб, у ижтимоий объектларни, яъни одамлар ижтимоий гуруҳлар, катта ижтимоий тузилмаларни идрок этиш жараёнини англата бошлаган.

Ижтимоий перцептив жараёнларда индивид куйидагиларни идрок этиши мумкин:

- A. ўз гуруҳига муносиб индивидни;
- B. бошқа гуруҳга мансуб индивидни;
- C. ўзининг гуруҳини;
- D. ўзга гуруҳни.

Ижтимоий перцептив жараёнларда гуруҳ куйидагиларни идрок этиши мумкин:

- A. ўз индивидини;
- B. ўзга гуруҳ индивидини;
- C. ўзини;
- D. ўзга гуруҳни.

Рус психологи А.А.Бодалев «инсонни инсон томонидан идрок этилишига» синоним равишда «инсоннинг бошқа инсонни билиши» иборасини қўллайди. Инсон жамият аъзоси сифатида қабул қилинганлиги сабабли мулоқотда ҳам шахс сифатида намоён бўлади. С.Л.Рубинштейн айтганидек, «*биз инсонни ташқи хулқ-атворида қараб уни ўқиймиз*». Бундан, инсонни ташқи қиёфаси уни қандай шахс эканлигидан далолат беришини англашимиз мумкин.

«*Бошқа одамни била туриб, ўрганаётган индивиднинг ўзи ҳам шаклланади*»- деб ёзади Л.С.Выготский.

Инсонни инсон томонидан идрок этилишида энг камида икки киши жалб қилинган бўлиши лозим бўлиб, уларнинг иккалови ҳам фаол субъектдир. Демакки ўзаро идрок жараёнида иккала томон бир-бирларининг эҳтиёжлари, мотивлари ва йўналишларини билишлари ва ўзларини қарама-қарши томон ўрнига қўя олишлари лозим. Мулоқот жараёнида бир-бирини идрок этаётган одамлар бир-бирини тушунишга ҳаракат қиладилар. Бунинг учун куйидаги механизм ишга солинади.

- A. идентификация;
- B. рефлексия;
- C. стереотипизация.
- D. эмпатия

Идентификация (лотинча тенглаштириш) –у кишига тенглаштириш, бараварлаш маъносини англатиб, инсоннинг ўзини хаёлан суҳбатдоши ўрнига қўйиш орқали унинг фикрлари ва тасаввурларини тушунишга интилиши.

Рефлексия (лотинча акс эттириш) – инсоннинг суҳбатдоши томонидан қандай идрок этилаётгани ва тушунилаётганини англашга интилиши. Кишини киши томонидан идрок қилинишини иккиланган ойнадаги акс эттиришга ўхшатиш мумкин. Одам бошқа кишини акс эттирар экан, шу билан бирга ўзини ҳам акс эттиради, агар киши ўзи мулоқотга киришадиган кишилар ҳақида тўлиқ, илмий асосланган ахборотларга эга бўлса, улар билан беҳато аниқликда ўзаро таъсир ўрнатиши мумкин. Бироқ субъект ҳамма вақт бундай аниқ маълумотга эга эмас. Шунинг учун у бошқалар хатти-ҳаракатининг

сабабларини ўйлаб чиқишга мажбур бўлади. Бошқа кишининг ҳаракатларини тушунтириш учун фаолият мотивлари, ҳис-туйғулар, интилиш ва фикрлашнинг ўйлаб чиқарилиши **каузал атрибуция** деб аталади. Ўқитувчилар томонидан бола ҳаракатларининг шундай сабабини талқин қилиниши мактабдаги педагогик муомалани кийин-лаштиради.

Стереотипизация – грекча ўзгаришсиз, такрорланиш деган маънони билдириб, инсоннинг суҳбатдошини тушунишга интилиши йўлида муайян шаблондан фойдаланиши. Стереотипизация маълум ёки тахминан маълум бўлган воқеаларни тиклаш, нисбат бериш йўли билан хулк нормаларини таснифлаш ва уларнинг сабабларини изоҳлаш демакдир. Баъзан муомала жараёнида нотўғри стереотип вужудга келади. *Масалан*, А.А.Бодалев томонидан ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, кишининг ташқи қиёфаси ва унинг характери ҳақидаги стереотип тасаввурлар оммавийлашиб кетганлиги тасдиқланди. Сўралган 72 кишининг 9 таси агар инсоннинг юз тузилиши квадрат кўринишига эга бўлганлар кучли, иродали, 17 киши пешонаси катта киши ақлли, 3 киши сочи тикка кишилар энгилмас, бўйсунмас характерга эга. 5 киши бўйи ўртачадан паст кишилар бошқалар устидан ҳукмронлик қилишга, буйруқ беришга интилувчи кишилар, 5 киши чиройли кишилар ё аҳмоқ ёки ўзини яхши кўрадиган кишилар бўлади деб тасдиқлаган. Бегона кишини идрок қилишда биринчи ахборот, дастлабки тасаввур катта аҳамиятга эга. Кишилар ташқи қиёфаси ҳам муҳим ўрин тутати. Америкалик психологлар томонидан ўтказилган тадқиқот бунга яққол мисол бўла олади. 400 та ўқитувчиларни баҳолаш учун тарқатилган ишларни улар 200 таси ижобий, чиройли, 200 таси салбий хунук, ёқимсиз деб берганлар. Экспертлардан ташқи қиёфасини эмас, балки характерини таърифлаш сўралган эди. Афсуски баҳоларнинг субъективлиги кишининг ташқи қиёфасини баҳолаш билан боғлиқдир.

Эмпатия – инсоннинг ўзини хаёлан суҳбатдоши ўрнига кўйиш орқали унинг кечинмалари ва ҳиссиётларини тушунишга интилиши. Бунда инсоннинг эмоционал муаммоларига ёндашиши тушунилади. Бу бошқа одам ҳиссиётлари ва кечинмаларига ҳамдард бўла олишидир. Бир томондан объектни тушунишда уни ўрнига ўзини кўя олиши муҳим бўлса, иккинчи томондан унинг ички ҳиссиётларини тушуниш унга ҳамдард бўла олиш ҳам муҳимдир.

Инсоннинг инсон томонидан идрок этилишида йўналтиришнинг роли каттадир. Бу айниқса инсон ҳақида, номаълум инсон ҳақида илк фикрларни олишда муҳимдир. Бу борада А.А.Бодалевнинг ўтказган тадқиқотлари ниҳоятда аҳамиятлидир. Икки гуруҳ талабаларига бир инсон расми берилди. Биринчи расмда берилган инсон жиноятчи деб, иккинчи гуруҳда эса расмдаги киши йирик олим деб эълон қилиниб, уларга портретни ёзма ифодалаш вазифаси берилди. Биринчи ҳолатда қуйидаги тавсифлар берилди, яъни кўзларини ичига кириб кетгани, ички алам, қасосдан узун даҳан бошлаган иши, жумладан жиноятни якунига етказиш кабилар эканлиги қайд этилади.

Иккинчи гуруҳда ичига кирган кўзлари фикрнинг чуқурлиги ҳақида гапириб, бунда узун даҳан қийинчиликларга бардошлилик, иродалилик сифатида баҳоланган.

Келтирилган мулоҳазалардан кўринадики, инсонни инсон томонидан идрок қилинишида ташқи томондан берилаётган кўрсатма, шахснинг бу борадаги билим, кўникма ва малакалари муҳим роль ўйнайди.

Мулоқотнинг қонуниятларини, малака ва қобилиятларининг шаклланишини билиш педагог учун ғоят муҳимдир. Бу тўлақонли педагогик мулоқотни ёки муомалани йўлга қўйишни таъминлайди. Педагогик мулоқот педагог ва ўқувчиларнинг ўзаро таъсир этиш усуллари йиғиндисида. Мулоқотнинг мазмуни ахборот алмашиш, ўқитувчи томонидан турли коммуникатив воситалар ёрдамида ўқувчилар билан ўзаро тушуниш ва ўзаро муносабатларни ташкил этишидир. Педагогларнинг тарбиявий ва дидактик вазифаларни ўқитувчилар ҳамда ўқувчилар жамоаси ўртасида муносабатларни таъминламай туриб амалга ошириб бўлмайди.

Педагогик фаолиятдаги мулоқат

- ўқув вазифаларни бажариш воситаси
- тарбиявий жараёни таъминлашнинг ижтимоий-психологик тизими
- таълим-тарбия жараёни муваффақиятини таъминловчи ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро муносабатини ташкил қилиш усули
- ўқувчининг индивидуал хусусиятларини тарбиялаш жараёни сифатида намоён бўлади.

Педагогик мулоқот – бу мулоқотнинг ўқув тарбиявий жараёнларни ҳиссий фони ва восита, мазмунини ташкил этади.

Мулоқот муваффақиятли бўлиши учун у албатта қайта алоқага эга бўлиши, яъни субъект ўзаро таъсир натижалари ҳақида ахборот олиши керак. Коммуникатор ўзи узатган ахборотни реципиент қандай қабул қилишини ва қандай муносабатда бўлаётганлигини қайта ахборот маълумотларига асос-ланиб билиб олади. Муомалада суҳбатдошни ёки тингловчини идрок этиш бир-бирини тушунишнинг асосий шартидир. Агар ўқитувчи ўқувчиларини қандай идрок этаётганлигини, тушунаётганлигини англай олмаса, педагогик муносабат яхши бўлмайди. Айниқса, маъруза ўтаётганда бу жуда муҳимдир.

ШАХС

Шахс ҳақида тушунча

Шахс тушунчаси кенг ва кўп қирралидир. Меҳнат қила олиш кўникмасининг мавжудлиги, инсонлар билан биргаликда фаолият муносабатни амалга ошираётган киши аста – секин шахсга айланиб боради. Бевосита моддий дунёни, жамиятни ва хусусан ўзини ўрганиш ва фаол тарзда қайта ўзгартириш жараёнининг субъектга айланмоқда. Шу ўринда ҳақли бир савол туғилади, яъни шахс, индивид, индивидуаллик тушунчасининг ўзаро боғлиқлик жиҳатлари мавжудми? Бунинг учун мазкур тушунчаларнинг мазмунини таҳлил қилиш самарали ҳисобланади. Шунинг учун ҳам дастлаб индивид тушунчасининг мазмунига тўхталиш лозим. А.В.Петровский таҳрири остида чиққан “Умумий психология” дарслигида “Индивид” тушунчасида кишининг насл-насаби ҳам мужассамлашгандир. Янги туғилган чақалоқни, катта ёшдаги одамни ҳам, мутафаккирни ҳам, ақли заиф овсарни ҳам, ёввойлик босқичидаги қабиланинг вакилини ҳам, маданиятли мамлакатда яшаётган юксак билимли кишини ҳам индивид деб ҳисоблаш лозим. Индивид тушунчаси профессор Э.Ғозиевнинг “Умумий психология” дарслигида тавсифланишича, индивид лотинча ажралмас, алоҳида зот маъноларини англатиб, инсон зотига хослик масаласини белгилаб беради. Шунингдек, катта ёшдаги руҳий соғлом одамлар ҳам, чақалоқ ҳам, нутқи йўқ, оддий малакаларни ўзлаштира олмайдиган ақли заифлар ҳам индивидлар деб аталади.

М.Г.Давлетшин таҳрири остида чиққан “Психологиядан қисқача изоҳли луғатда” индивид бўлинмас, айрим жинс, шахс маъноларини англатиб, биологик турга кирувчи алоҳида тирик мавжудот сифатида кўрсатиб ўтилади.

Келтирилган таърифлардан шуни хулоса қилиш мумкинки **шахс** деб муайян жамиятда яшовчи фаолиятнинг бирор тури билан шуғулланувчи, кишилар билан нормал тил орқали муносабатга киришувчи онгли индивидга айтилади.

Индивид сифатида дунёга келган одам ижтимоий муҳит таъсирида кейинчалик шахсга айланади, шунинг учун бу жараён ижтимоий-тарихий хусусиятга эгадир. Дунёга келаётган чақалоқнинг гавда тузилиши унда тик юриш учун имкониятнинг мавжудлигини тақозо этса, миясининг тузилиши ақл-хушининг ривожланиши учун имконият туғдиради, кўлларининг шакли шамойили меҳнат қуролларидан фойдаланиш истиқболларининг мавжуд-лигини кўрсатади. Юқорида айтилганларнинг барчасида чақалоқнинг инсон зотига мансублигини таъкидланади ва бу факт индивид тушунчасида қайд этилади.

Шахснинг энг муҳим хусусиятли жиҳатларидан бири – бу унинг индивидуаллигидир. **Индивидуаллик** деганда инсоннинг шахсий психологик хусусиятларининг бетакрор бирикмаси тушунилади. Индивидуаллик кишининг ўзига хослигини, унинг бошқа одамлардан фарқини акс эттирувчи психологик фазилатлар бирикмасидир. Индивидуаллик таркибига характер, темперамент, психик жараёнлар,

ҳолатлар, ҳодисалар, ҳукмрон хусусиятлар йиғиндиси, ирода, фаолият мотивлари, инсон маслаги, дунёқараши, иқтидори, ҳар хил шаклдаги реакциялар, қобилятлари ва шу кабилар киради. Индивидуаллик индивиднинг бошқалардан фарқлайдиган ижтимоий хусусиятлари ва психикасининг ўзига хослиги ҳамда унинг қайтарилмаслигидир. Зикр этилган психологик хусусиятларнинг бир хилдаги бирикмасини ўзида мужассамлаштирган одам йўқ, инсон шахси ўз индивидуаллиги жиҳатидан бетакрордир.

“Эндопсихика” ва “экзопсихика” ҳақида тушунча

Ҳозирги кунда асосий муаммолардан бири бир шахснинг бошқа одамлардан ажратиб турадиган индивидуал тузилишга эга эканлигидир. Ушбу психологик муаммони ҳал қилиш шахснинг мазкур тузилишининг ички шароитларида ифодаланувчи хулқ-атворни олдиндан башорат қилиш имконини яратади.

Шахс тузилиши билан боғлиқ бўлган иккинчи масала эса бундай тузилишнинг бир неча таркибий қисмларга ажратишни тақозо этади бинобарин, ушбу бўлақларнинг йиғиндиси яхлит инсон шахсини вужудга келтиради. Жаҳон психология фанида психологлар шахснинг психологик тузилишининг таркибий қисмларини турли жиҳатларига асосланиб, туркумларга ажратишни тавсия этмоқдалар.

Ҳозирги замон жаҳон психологиясида биологик (табiiй) ва ижтимоий омилларнинг воқеликка таъсири остида шаклланган инсон шахсида иккита муҳим қисм бўлганлигини тасдиқловчи назария юксак мавқени эгаллаб турибди. Мазкур назарияга биноан “ички психик” (“эндопсихик” – юнонча эндо ички деган маънони билдиради) деган ғояни илгари сурдилар. Унинг талқинига кўра, “эндопсихика” шахснинг психик тузилишининг ички қисмлари сифатида психик элементлар ва функцияларнинг ўзаро боғлиқлигини акс эттиради. Унинг негизида инсоннинг нерв-психологик тузилиши билан “эндопсихика” айнан бир нарса деган тушунча тасдиқланади, чунки у одам шахсининг ички механизмини юзага келтиради. Психик тузилишнинг “эндопсихик” қисми бўлса, шахснинг ташқи муҳитга нисбатан муносабатини, шахсга қарама-қарши бўлган барча жиҳатларни, шахслараро ва объектив муносабатини белгилайди. “Эндопсихика” ўз навбатида шахснинг таъсирланиши, хотира, тафаккур, хаёл каби билиш жараёнларининг хусусиятларини иродавий зўр бериш хислатларини ихтиёрсиз ҳаракатларни ва шу каби фазилатларни акс эттиради. “Экзопсихика” эса ўз таркибида шахс муносабатларининг тизимини ва унинг қизиқишлари, майллари, идеаллари, маслаги устунлик қилувчи, ҳукмрон ҳиссиётларини, эгаллаган билимларни, тажрибаларни қамраб олади. Табiiй асосга эга бўлган “эндопсихика” биологик шарт-шароитларга боғлиқ бўлса, “экзопсихика” аксинча ижтимоий воқеликлар таъсир остида юзага келади, таркиб топади ва такомиллашиб боради.

Шахснинг малака ва одатлари

Ҳар бир одам билим билан бирга малака ва одатларни эгаллайди. Малакалар бир неча хил бўлади (ёзиш, ўқиш, юриш, мусиқа чалиш, спорт ва ҳоказо). Мақсадни кўзлаб бирор нима бажариш малакага боғлиқдир. **Малака** – деб аввал онгли бажарилиб, кейинчалик автоматлашган хатти-ҳаракатларга айтилади. Исталган малакани қайта-қайта такрорлаш натижасида ҳосил қилиш мумкин. Малакалар содда ва мураккаб бўлиши мумкин. Масалан, машина ҳайдаш, мусиқа чалиш, касб эгаллаш мураккаб малака, миҳ қоқиш, ўтин арралаш-содда малака ҳисобланади. Малакаларни машқ қилиш натижасида эгалланади. Шахсда малакадан ташқари одатлар ҳам бўлади. Одат киши қалбига ўрнашиб, унинг эҳтиёжига айланиб қолган ҳаракатлардир. Масалан, эрталаб туриб ювиниш, овқатланиш, озода юриш кабилар. Одатлар ижобий ва салбий бўлади. Салбий одатларга ёлғон гапириш, ичиш, чекиш кабилар киради. Малака ва одатларнинг нерв-физиологик асосларини шартли рефлекснинг ҳосил бўлиш механизми ташкил қилади. Бу шартли рефлекс оддий эмас, балки динамик стереотип тарзидаги, яъни такрорлаш натижасида мустаҳкамланган шартли рефлекслар мажмуасидан иборат. Масалан, бола болалар боғчасига ўргангунча қийналади, чунки ундаги шароитга уларда динамик стереотип ҳосил бўлади. Янги ҳосил қилинадиган малакалар илгари ҳосил қилинган малакаларга боғлиқ

бўлади. Илгариги малакалар янгисига ижобий таъсир қилса, малакаларнинг кучайиши кузатилади. Масалан, чет тилларидан бирортасини ўрганган одам бошқа бир чет тилини ўрганишда қийналмайди. Агар илгариги малака янгисини ҳосил қилишга салбий таъсир қилса малакалар **интерференцияси** дейилади. Масалан, бир соҳада ишлаган одам бутунлай бошқа соҳага ўтса қийналади. Шахс шуғулланаётган иши билан узоқ вақт шуғулланмаса малакалар сўниши ҳодисаси кузатилади. Бу малакаларнинг диавтоматизацияси дейилади. Малакаларнинг ҳосил бўлиш негизи ва мустаҳкамланиши одамнинг ёшига боғлиқ, масалан тилга 4-5 ёшда тез ўрганилади. Хунар эгаллаш 12-13 ёшда тез ўрганилади. Малакаларнинг мустаҳкамлиги кизиқишларга, шахснинг индивидуал хусусиятларига боғлиқ, асаб тизимига боғлиқ бўлади. Масалан, холерикларда малака тез, меланхоликларда секин ҳосил бўлади.

Демак, малакалар шахснинг таркиб топишига катта таъсир кўрсатади. Шахсни индивидуаллиги унинг ижтимоий муносабатларида белгиланади. Бу борада қуйидаги фикрларни келтириб ўтиш жоиз. Атокли психолог К.К. Платонов шахсни “конкрет одам ёки дунёни яратувчи субъектдир”, Л.И.Божович эса “одам ўзини англаш жараёнида яхлитлигини идрок қилади, унда “мен” деган тушунча пайдо бўлади” деб таъкидлайдилар. А.Н.Леонтьевнинг “Фаолият, Онг, Шахс” деган китобида шахс ҳақида ажойиб фикрлар мавжуд. “Бу олий олам бирлиги ҳаётида доимийлигини саклайди, ҳар қандай шароитда шахслигича бошқалар кўз ўнгида ва ўз кўз ўнгида қолади”.

Мазкур фикрлардан кўринадики, шахс ўзини-ўзи англашга қодир, ижтимоий муносабатларнинг субъекти, ўзини-ўзи англаш имкониятига эга бўлган онгли мавжудот сифатида эътироф этилади. Шу боис, инсонлар жамоаси, ижтимоий тарихий жараёнларининг таъсирида камолга етади.

ДИҚҚАТ

Диққат ҳақида тушунча

Одамга ҳар бир дақиқада атроф-муҳитдан жуда кўп нарса ва ҳодисалар таъсир этиб туради. Лекин одамга таъсир этаётган бу нарса ва ҳодисаларнинг ҳаммаси бир хил аниқликда акс эттирилмайди. Улардан айримлари аниқ яққол акс эттирилса, бошқа бирлари шунчаки жуда хира акс эттирилади, ёки умуман акс эттирилмайди. Бу эса ана шу одамга таъсир этаётган нарсаларга диққатнинг қай даражада қаратилишига боғлиқдир. Демак, диққатимиз қаратилган нарса ва ҳодисалар аниқ ва тўла акс эттирилади.

Диққат тушунчасига олимлар томонидан бир қатор таърифлар келтирилганлигини таъйидлаш мумкин.

П.И.Иванов томонидан диққат деб- онгни бир нуқтага тўплаб муайян бир объектга актив қаратилишга айтилади.

Ф.Н.Добринин, Н.В.Кузьмина, И.В.Страхов, М.В.Гамезо, Н.Ф.Гоноболин ва бошқаларнинг фикрича, диққатнинг вужудга келиши онгнинг бир нуқтага тўпланиши онг доирасининг торайишини билдиради, гуёки онг доираси бир мунча тиғизланади.

Е.Б.Пирогованинг таъкидлашича, томонидан диққат индивиднинг ҳиссий, ақлий ёки ҳаракатлантирувчи фаоллиги даражасининг оширилишини тақозо этадиган тарзда онгнинг йўналтирилганлиги ва бирор нарсага қаратилганлигидир.

Диққат шундай муҳим жараёндики, у одамнинг барча фаолиятларида албатта иштирок қилади. Энг содда фаолиятдан тортиб энг мураккаб фаолиятни ҳам диққатнинг иштирокисиз бажариш мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун диққатнинг инсон ҳаётидаги роли бениҳоя каттадир. Жумладан, француз олими Кювье гениалликни чидамли диққат деб таърифлаши, Ньютоннинг кашфиёт фикрни доимо шу масалага қаратилиш жараёни, дейиши, К.Д.Ушинскийнинг «диққат руҳий ҳаётимизнинг шундай ягона эшигидирки, онгимизга кирадиган нарсаларнинг барчаси шу эшик орқали ўтиб киради» деган фикрлари унинг аҳамиятини билдиради. Ҳақиқатдан ҳам диққат эшигидан ташқарида қолган нарса онгимизга етиб бормайди.

Диққат психик фаолиятнинг йўналтирилиши ва шахс учун маълум аҳамиятга эга бўлган объект устида тўпланишидан иборат билиш жараёнидир. **Йўналтириш** деганда

психик фаолиятнинг танловчанлик табиати, объектни ихтиёрий ва беихтиёрий танлаш тушунилади. Ўқувчи мактабда ўқитувчи гапираётган гапларни эшитиб ўтирганда мана шу эшитиб ўтириш фаолиятини онгли равишда танлаб олган, унинг диққати онгли равишда кўзгалган шу мақсадга бўйсундирилган бўлади. Ўқувчининг бирор бошқа нарсага чалғимасдан ўқув материалининг мазмунига зехн қўйиб ўтиришида унинг психик фаолиятининг йўналиши ифодаланади.

Психик фаолиятнинг йўналтирилиши деганда ана шу танлашгина тушунилиб қолмай, балки ана шу танланганни сақлаш ва қўллаб-қувватлаш тушунилади.

Диққатнинг билиш жараёни учун аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимдир. Диққат сезиш жараёнида, идрок қилишда, хотира, хаёл ва тафаккур жараёнларида ҳар доим иштирок этади. Диққат барча акс эттириш жараёнларимизнинг доимий йўлдошидир. Диққат барча психик жараёнларимизда қатнашса ҳам, лекин диққатнинг ўзи ҳеч нарсани акс эттирмайди.

Одам бирор нарсага зўр диққат билан киришган пайтида унинг ташқи қиёфасида айрим ўзгаришлар кўзга ташланади. Демак, диққат одатда ўзининг сиртки яъни ташқи аломатларига эгадир.

Биринчидан, диққат қаратилган нарсани яхши идрок қилиш учун унга мувофиқлашишга уринишдан иборат ҳаракатлар (тикилиб қараш, кулоқ солиш) қилинади.

Иккинчидан, ортиқча ҳаракатлар тўхтабди. Жиддий диққатнинг хусусиятларидан бири қимирламасдан жим туришдир. Масалан, аудитория ва театр залидаги жимлик диққат вақтидаги ҳаракатсизлик натижаси бўлиб, бу жимлик одамлар маърузачини ёки артистни зўр эътибор билан тинглашаётганини англатади.

Учинчидан, кучли диққат пайтида кишининг нафас олиши секинлашиб ва пасайиб қолади.

Демак, диққат пайтида организм рецепторларимиз алоҳида ҳолатда бўлади. Аммо бу ҳолат диққатнинг фақат ташқи ифодаси бўлибгина қолмай, балки унинг маълум йўналиши ва барқарорлигини сақлаб турувчи шартлардан бири ҳамдир. Шунинг учун кўпинча бирор ишни бажаришдан аввал организмимизни шу ишга мослаб муайян бир ҳолатда тутиб оламиз.

Диққатнинг ташқи ифодаланишига рассомларнинг расмлари, турли журналлардан олинган суратлар энг яхши иллюстратив материал ҳисобланади. Улар ёрдамида киши диққатининг ташқи ифодасига хос бўлган мимика ва пантомимикани кўрсатиш мумкин.

Диққатнинг нерв-физиологик асослари

Одамга ҳар бир дақиқада таъсир қилиб турадиган кўзгатувчилар турлича рефлексларга сабаб бўлади. Чунки ҳар қандай рефлекс организмнинг ташқи таъсиротга берадиган қонуний жавоб реакциясидир.

Диққатнинг нерв-физиологик асосида ориентировка ёки текшириш деб аталадиган махсус рефлекс ётади. Бундай рефлексни академик И.П.Павлов махсус ибора билан «бу нима гап рефлекси» деб ҳам атайди. Ана шу рефлекс одатда организмга тўсатдан бирорта янги нарсанинг таъсири ёки ҳаддан ташқари кучли таъсирот орқали ҳосил бўлади. Ориентировка ёки текшириш рефлекси диққатнинг физиологик асоси ҳисобланади, чунки бу рефлекс бош мия ярим шарларининг пўстида кучли кўзғалиш жараёнидан иборат бўлади. Бошқача қилиб айтганда ҳар бир дақиқада организмга турли нарсаларнинг таъсиридан ҳосил бўлган кўзғалишларга нисбатан ориентировка ёки текшириш рефлекси айни чоғда нисбатан кучли (яъни оптимал) кўзғалиш манбаини юзага келтиради.

Бош мия ярим шарларининг пўстида пайдо бўладиган кучли кўзғалиш манбаи нисбатан узоқроқ сақланиб турадиган мустаҳкам кўзғалиш бўлади. Ана шу нуқтаи-назардан академик И.П.Павлов “диққатнинг физиологик асосини бош мия пўсти қисмидаги оптимал кўзғалиш манбаи ташкил қилади”, деб таъкидлаган. Буни биз академик И.П.Павловнинг қуйидаги сўзларидан очиқ ойдин кўришимиз мумкин.

«Мия ярим шарларининг оптимал кўзғалишга эга бўлган қисмида – дейди И.П.Павлов, – янги шартли рефлекслар енгиллик билан ҳосил бўлади ва дифференцировкалар муваффақиятли равишда пайдо бўлади. Шундай қилиб, оптимал кўзғалишга эга бўлган жой айна чоғда бош мия ярим шарларининг ижодга лаёқатли қисми деса бўлади. Мия ярим шарларининг суст кўзғалган бошқа қисмлари бундай хусусиятга қобил эмас. Уларнинг айна чоғда функцияси жуда нари борганда тегишли кўзғовчилар асосида илгаридан ҳосил қилинган рефлексларни қайта тиклашдан иборатдир».

И.П.Павлов томонидан кашф этилган нерв жараёнларининг индукция қонуни диққатнинг физиологик асосларини тушуниб олиш учун аҳамиятга эгадир. Мана шу қонунга мувофиқ, бош мия пўстининг бир жойида майдонга келган кўзғалиш жараёнлари бош мия пўстининг бошқа жойларида тормозланиш жараёнларини юзага келтиради. Бош мия пўстининг айрим бир жойида юзага келган тормозланиш жараёни бош мия пўстининг бошқа жойларида кучли кўзғалиш жараёнларини пайдо бўлишига олиб келади. Айна шу пайтда ҳар бир ониди мия пўстида кўзғалиш жараёни учун оптимал, яъни ниҳоятда қулайлик билан ҳаракатланувчи бирор бир кучли кўзғалиш манбаи мавжуд бўлади. «Агар бош суягига қараш имкони бўлганда, деган эди И.П.Павлов, унинг ичидаги мия кўринадиган бўлса, агар мия ярим шарларида оптимал кучли кўзғалиш учун энг яхши шароит туғилган нуқтаси милтиллаб кўринадиган бўлса, янги соғлом бир нарсани ўйлаб турган одамнинг миясига қараганимизда уни миясини катта ярим шарларида жуда ғалати жимжимадор шакли, сурати ва ҳажми ҳар дамда бир ўзгариб, турланиб, жимир-жимир қилиб турган ёруғ нарсани у ёқдан бу ёққа югуриб кимираб турганини ва мия ярим шарининг бу ёруғ нарса атрофидаги бошқа ерларни бир мунча хира тортиб турганини кўрардик».

А.А.Ухтомский томонидан илгари сурилган доминантлик тамойили ҳам диққатнинг физиологик асосларини аниқлаш учун катта аҳамиятга эга. Доминантлик тамойилига мувофиқ мияда кўзғалишнинг ҳар доим устун турадиган ҳукмрон ўчоғи мавжуд бўлади, бу ҳукмрон кўзғалиш ўчоғи айнан шу дамда мияга таъсир қилиб, унда юзага келаётган ҳамма кўзғалишларни қандайдир равишда ўзига тортиб олади ва бунинг натижасида бошқа кўзғалишларга нисбатан унинг ҳукмронлиги янада ошиб боради. Нерв тизими фаолиятининг табиати кўзғалишнинг ҳукмрон бўлиши ёки доминантнинг мавжудлиги билан асосланади.

Бу ҳол психологик жиҳатдан бирор кўзғатувчиларга диққатнинг қаратилиши ва айна чоғда таъсир қилиб турган бошқа кўзғатувчилардан диққатнинг чалғишида ифодаланади.

Жиддий диққат, одатда ўзига характерли бўлган ташқи ифодалари билан боғлиқ бўлади. Нарсани яхшилаб идрок қилишга қаратилган ҳаракатлар билан (тикилиб қараш билан эшитиш) ортиқча ҳаракатларни тўхтатиш, нафас олишни секинлаштириш, диққат учун хос бўлган юз ҳаракатлари билан боғлиқ бўлади.

Диққат турлари

Одам айрим нарсаларга ўз диққатини онгли равишда ўзи ҳоҳлаб қаратса, бошқа бир нарсалар диққатни беихтиёр яъни бизнинг ҳоҳишимиздан ташқари жалб қилади.

Ихтиёрсиз диққат деб тўсатдан таъсир қилган бирор сабаб туфайли бизнинг ҳоҳишимиздан ташқари ҳосил бўладиган диққатга айтилади.

Одамнинг кўз ўнгида пайдо бўладиган жуда ёрқин рангли нарсалар, ўзининг ташқи кўриниши жиҳатидан одатдаги нарсалардан кескин фарқ қилувчи предметлар, тўсатдан пайдо бўлган қаттиқ товуш, бирор нарсанинг кескин ҳаракати ва шу қабилар ихтиёрсиз диққатни юзага келтирувчи сабаблар бўлиши мумкин. Масалан, ҳикоя ўқиш машғулоти пайтида тўсатдан учиб ўтган реактив самолётнинг қаттиқ ва баҳайбат товуши ҳамманинг диққатини беихтиёр ўзига жалб қилади.

Ихтиёрсиз диққат одамнинг ҳар турли эҳтиёжлари ва қизиқиши билан бевосита боғлиқ бўлган диққатдир. Шунинг учун ҳам айна чоғдаги эҳтиёжларимиз,

қизиқишларимиз билан боғлиқ бўлган нарсаларнинг таъсири ихтиёрсиз диққатга сабаб бўлади. Масалан, эркин ўйин пайтида залдан эшитиб қолган болани қизиқтирган мусиқа овози унинг диққатини ўйиндан дарҳол ўзига жалб қилиб олади.

Ихтиёрсиз диққатнинг нерв-физиологик асосини ориентировка ёки бу нима? рефлекси ташкил қилади. Чунки теварак-атрофимиздаги нарсаларнинг салгина ўзгариши бизда дарҳол ориентировка рефлексини юзага келтиради. Бошқача қилиб айтганда, «нима гап» деган маънода атрофимизга разм сола бошлаймиз.

Ихтиёрий диққат деб, олдиндан белгиланган қатъий бир мақсад асосида ва онгли равишда диққатимизни маълум бир нарса ва ҳодисаларга қаратишимизга айтилади.

Одамнинг кўпчилик фаолиятлари асосан ихтиёрий диққатнинг иштироки билан амалга оширилади. Шунинг учун барча фаолият турларида, яъни ўқиш, ўйин ва меҳнат фаолиятларида ихтиёрий диққатнинг роли жуда каттадир. Ихтиёрий диққат ихтиёрсиз диққатга нисбатан узоқ вақт мобайнида давом этадиган диққат тури бўлиб, у зўр беришликни, яъни иродавий куч сарф қилишликни талаб этади.

Ихтиёрий диққатнинг нерв физиологик асосида мия ярим шарларининг пўстида вужудга келадиган оптимал кўзғалиш манбаи билан иккинчи сигналлар системасининг фаолияти ётади. Ихтиёрий диққатнинг юзага келишида нутқнинг роли ғоят каттадир. Чунки кўпчилик ҳолларда ҳоҳ таълим жараёнида бўлсин, ҳоҳ меҳнат жараёнида бўлсин нутқ орқали турли вазифалар қўйиш билан ихтиёрий диққат ишга солинади.

Шуни айтиш лозимки, ихтиёрий диққат ҳар доим ихтиёрсиз диққат билан алмашилиб туради. Ихтиёрий диққат вақтида одам тез чарчайди, чунки ихтиёрий диққат одамдан ҳамма вақт ирода кучини сарфлашни талаб этади. Ирода кучини сарфлаш орқали, яъни одам ўзини мажбур қилиш орқали диққатни сафарбар қилиши одамни чарчатади. Ихтиёрсиз диққатда эса ҳеч қандай ирода кучини ишга солиш талаб этилмайди. Шунинг учун ихтиёрсиз диққатда одам чарчамайди. Ана шу жиҳатдан олганда таълим ва меҳнат жараёнида ихтиёрий диққатнинг вақти-вақти билан ихтиёрсиз диққатга ўтиб туриши яхши бўлади.

Ихтиёрий ва ихтиёрсиз диққатдан ташқари унинг яна бир алоҳида турини ихтиёрийдан сўнгги диққатни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу тушунча психологияга Н.Ф.Добринин томонидан киритилган.

Агар мақсадга қаратилган фаолиятда шахс учун диққатнинг ихтиёрий тўпланганидаги каби фақат фаолият натижаси эмас, балки унинг мазмуни ва жараённинг ўзи қизиқарли ва аҳамиятли бўлса ихтиёрийдан сўнгги диққат деб тушуниш мумкин. Бу ҳолда фаолият кишини шу қадар қизиқтириб юборадими, у диққатни объектга қаратиш учун сезиларли иродавий куч-ғайрат сарфламаса ҳам бўлаверади. Шундай қилиб, ихтиёрийдан сўнгги диққат ихтиёрий диққатдан кейин намоён бўлган ҳолда шунинг ўзидангина иборат деб ҳисоблаш мумкин эмас. Масалан, юқори синф ўқувчиси имтиҳонга тайёрланаётиб қийин китобни қисқача мазмунини ёзиб чиқар экан, олдинга ўзини диққат-эйтиборли бўлишга, чалғимасликка мажбур қилади. Лекин кейинчалик у ишга шундай қизиқиб кетадики, оқибатда уни китобдан чалғитиш қийин бўлади. Даставвал иродавий куч-ғайратлар мададига таянган диққат ихтиёрийдан сўнгги диққатга айланади. Ихтиёрийдан сўнгги диққат бирор нарсага узоқ вақт давомида жуда ҳам барқарор қаратилиши билан белгиланади, кўпроқ юқори даражадаги жадал ва унумли ақлий фаолиятнинг барча турдаги меҳнатнинг юксак унумдорлигини асосли равишда ана шундай диққат тури билан боғлиқ деб ҳисоблайдилар.

Диққат хусусиятлари

Одамнинг диққати бир қанча хусусиятларга эга бўлиб, улардан асосийлари – диққатнинг кучи ва барқарорлиги, диққатнинг кўлами, диққатнинг бўлинувчанлиги ва диққатнинг кўчувчанлигидан иборатдир. Диққатнинг кучи ва барқарорлигига кўра одамларнинг диққатлари ўзининг кучи ва барқарорлиги жиҳатидан бир-биридан фарк қилади. Айрим одамларнинг диққати кучли ва барқарор бўлса, бошқа бир одамларнинг диққати кучсиз ва беқарор бўлади.

Диққатнинг кучи ва барқарорлиги деб, одам ўз диққатини бирор нарса ёки ходисага узоқ муддат давомида муттасил қаратиб тура олишига айтилади. Диққатнинг кучи ва барқарорлиги инсон ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга. Чунки диққатни маълум муддат бирор нарсага муттасил, яъни узлуксиз тарзда қаратиб одам ишлай ҳам олмайди, ўқий ҳам олмайди ва ҳатто ўйнай ҳам олмайди.

Диққатнинг кучли ва барқарор бўлиши бир қанча сабабларга боғлиқдир. Биринчидан, диққатимиз қаратилган нарсанинг хусусиятлари, биз учун бўлган аҳамиятига, иккинчидан диққатимиз қаратилган нарса билан амалга ошириладиган фаолиятларимизга, учинчидан нерв системасининг айрим хусусиятларига боғлиқдир. Буларнинг ҳаммаси объектив, яъни бизнинг иродамиз билан боғлиқ бўлмаган сабаблардир. Диққатнинг кучи ва барқарорлиги албатта субъектив, яъни одамнинг айни чоғдаги ҳолати билан ҳам боғлиқ. Масалан, айни чоғда бетоброқ бўлиб турган одамнинг ёки бошига бир оғир ташвиш тушган одамнинг диққати кучли ва барқарор бўла олмайди.

Одамлар ўз диққатларининг кўлами жиҳатидан ҳам бир-бирларидан фарк қиладилар. Айрим одамлар диққатининг кўлами кенг бўлса, бошқа бир одамлар диққатининг кўлами торроқ бўлади. Диққатнинг кўлами айни бир вақтда одамнинг идрокига сиғиши мумкин бўлган нарсалар миқдори билан белгиланади. Бошқачароқ қилиб айтганда, идрок қилиш жараёнида диққатимиз қаратилган нарсалардан қанчасини онгимизга сиғдира олишимиз диққатнинг кўламини ташкил этади.

Диққат кўламини тажриба йўли билан аниқлаш қийин эмас. Бунинг учун диққатнинг кўламини аниқлаётган одамга айни бир вақтнинг ўзида бир неча ўзаро боғланмаган ҳарфларни, рақамларни ва турли геометрик шаклларни кўрсатиш йўли билан аниқлаш мумкин. Бунда одам кўрсатилаётган нарсалардан айни вақтда қанчалик кўпини бирданига идрок эта олса, унинг диққати шунчалик кенг бўлади.

Диққатнинг кўлами одатда **тахистоскоп** деган махсус асбоб билан аниқланади. Бу асбоб ёрдамида айни бир вақтнинг ўзида идрок эттириладиган нарсалар жуда тез кўрсатилади. Бунда одам ўз диққати доирасига қанча нарса сиғдира олса, ана шунга қараб диққатнинг кенг ёки торлиги аниқланади. Ўтказилган тажрибаларнинг кўрсатишича, катта ёшли одамларда ўз диққат доираларига айни бир вақтда 3 тадан 6 тагача бир-бири билан боғлиқ бўлмаган нарсаларни сиғдира оладилар.

Диққат кўламининг кенг бўлиши одам идрок қиладиган нарсаларини атрофлича ва чуқур акс эттириши, бинобарин билиш жараёнининг сифатли бўлиши учун жуда катта аҳамиятга эгадир.

Одамнинг диққати бир вақтда фақат битта нарсагагина эмас, балки иккита ёки учта нарсага ҳам бирданига қаратилиши мумкин. Ана шундай пайтларда диққатнинг бўлиниши талаб қилинади. Демак, **диққатнинг бўлиниши** деганда биз айни бир вақтда диққатимизни икки ёки уч нарсага қаратишимизга айтамыз. Агар диққатимиз битта нарсага қаратилган бўлса, яъни диққатимиз битта нарса устида тўпланган бўлса, уни концентра-циялашган (тўпланган) диққат деб юритилади. Бунинг аксинча агар диққатимиз айни бир вақтда бир неча нарсага қаратилган бўлса, буни бўлинган, диққат деб юритилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, аслини олганда диққатнинг айни бир чоғда икки ёки ундан ортиқ нарсага қаратилиши, яъни бир неча нарсаларга бўлиниши амалий жиҳатдан мумкин эмас. Шунинг учун диққатнинг бўлиниши, яъни айни бир вақтда икки ёки уч нарсага бирданига қаратилиши ўз моҳияти жиҳатидан диққатнинг бир нарсадан бошқа бир нарсага ниҳоятда тезлик билан бўлинишини талаб қилган вақтда диққатимиз бир нарсадан иккинчи нарсага шу қадар тезлик билан кўчадики, буни биз пайқай олмаймыз. Натижада диққатимиз айни бир вақтнинг ўзида бир неча нарсаларга бирданига қаратилаётгандек бўлиб кўринади.

Диққатнинг ана шундай бўлинувчанлик хусусияти ҳаётда жуда катта аҳамиятга эга. Чунки бир қанча меҳнат турлари диққатнинг бўлинувчанлик хусусиятига эга бўлишликни талаб қилади. Бундай хусусият педагоглар учун жуда зарур бўлган

хусусиятдир. Масалан, тарбиячи болалар билан бирор машғулот ёки суҳбат ўтказаётган пайтида диққатни бир неча нарсаларга, яъни гапираётган гапига, болаларни кулоқ солиб ўтиришларига ва бундан сўнг нималар ҳақида гапиришга қарата олиши лозим. Ана шундагина тарбиячи суҳбат ёки машғулот пайтида гуруҳни бошқара олади.

Диққатнинг бўлиниши ҳар кимда ҳар хил бўлади. Бунинг сабаби шундаки диққатнинг энгиллик билан бўлиниши диққатимиз қаратилган нарсаларнинг илгаридан бизга қанчалик танишлиги билан боғлиқдир. Агар диққатимиз қаратилган нарсаларнинг айримлари бизга яхши таниш бўлса яъни биз уларни илгаридан яхши билсак фаолият жараёнида бир неча ишларни бирданига яъни бирга қўшиб бажара оламиз. Масалан, ёзиш ҳаракати илгаридан бизга яхши таниш бўлгани учун дарсда ҳам эшитиб, ҳам ёзиб ўтира оламиз. Шундай қилиб, диққатнинг бўлинувчанлиги жуда кўп фаолиятларимиз учун зарур бўлган хусусиятдир.

Диққатнинг кўчувчанлиги одамнинг диққати ҳар доим бир нарсадан иккинчи бир нарсага, бир фаолиятдан иккинчи фаолиятга кўчиб туради. Диққатнинг ана шундай хусусиятини диққатнинг кўчувчанлиги деб юритилади. Диққатнинг кўчувчанлиги диққатнинг бўлунувчанлиги билан боғлиқ хусусиятдир. Юқорида айтиб ўтганимиздек, диққатнинг айни бир вақтда бирданига бир неча нарсага қаратилиши, яъни диққатнинг бўлиниши ўз моҳияти жиҳатидан диққатнинг бир нарсадан иккинчи нарсага жуда тез кўчишидан иборатдир. Ана шу жиҳатдан олганда диққатнинг кўчувчанлик хусусияти жуда кўп фаолият ва унинг турлари учун зарур бўлган хусусиятдир. Масалан, ҳикоя ўқиб бериш машғулотида болалар ўз диққатларини ҳикоя эшитишдан сурат кўришга, ундан сўнг яна эшитишга бемалол кўчира олишлари керак. Агар мактаб ўқувчиларига нисбатан оладиган бўлсак, ўқувчилар ўз диққатларини бир дарс предметидан бошқа бир дарс предметига бемалол кўчира олишлари керак. Акс ҳолда ўқувчилар ўтган дарс таъсирида ўтириб, янги дарснинг мазмунини сифатли ўзлаштира олмайдилар.

Диққат ҳамма вақт ҳам бир нарсадан иккинчи нарсага, бир фаолият туридан бошқа бир фаолият турига осонлик билан кўча бермайди. Баъзан қийинчиликларга тўғри келиб қолади. Албатта бунинг ўз сабаблари бордир. Масалан, бундай сабаблардан бири – диққатимиз кўчирилиши лозим бўлган нарсалар ёки ҳаракатлар ўртасида боғланиш бор ёки йўқлигига боғлиқ. Агарда диққатимиз кўчирилиши лозим бўлган нарсалар ўртасида маълум жиҳатдан мазмуний боғлиқлик бўлса, диққатимиз осонлик билан кўчади. Одамнинг қизиқишлари ва эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган нарсаларга ҳам диққат энгиллик билан кўчади.

Шундай қилиб, диққатнинг ана шу юқорида кўриб ўтган асосий хусусиятлари одамнинг барча турдаги фаолиятлари учун жуда керакли хусусиятлардир. Диққатнинг ана шу хусусиятлари туфайли одам атрофидаги муҳитга, ундаги турли туман ўзгаришларга тез мослаша олади. Диққатнинг бу асосий хусусиятлари одамга туғма равишда, яъни ирсий йўл билан берилмайди. Бу хусусиятлар одамнинг ёшлик чоғидан бошлаб турли фаолиятлар ўйин, ўқиш ва меҳнат фаолиятлари жараёнида таркиб топиб боради.

Диққатнинг бузилиши

Диққатнинг салбий жиҳатларидан бири паришонхотирликдир. **Паришонхотирлик** диққатни узоқ вақт давомида бирон ишга лаёқатсизликда диққатнинг осонгина ва тез-тез бўлиниб туришида намоён бўлиши мумкин. Паришонхотирликнинг бу кўриниши кўпинча иш қобилияти сусайиб кетишининг ва хулқ-атвордаги уюшмаганликнинг сабабларидан бири ҳисобланади.

Паришонхотирликнинг сабаблари ҳар хилдир. Паришонхотирлик шахснинг барқарор хислати сифатида ихтиёрий диққатнинг сустиги кўрсаткичи ҳисобланади ва нотўғри тарбия натижаси(боланинг эркалатиб юборилиши, жазоланмасдан қолиши, таассуротларнинг ҳар хиллигига одатланиш ва бошқалар) бўлиши мумкин. Бу хилдаги паришонхотирликка қарши аввало шахсда иродавий сифатларни шакллантириш йўли билан кураш олиб бориш керак. Паришонхотирликни бола саломатлигининг яхши эмаслиги, нерв тизимининг умуман бузилганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Паришонхотирлик ҳаддан ташқари ҳиссий ҳаяжонланиш, ёхуд чарчаш оқибати сифатида қисқа муддатли бўлиши ҳам мумкин. Сўнги ҳолатда у кўпинча ўқиш куни ва ҳафтасининг охирида намоён бўлади. Педагогик иш тажрибасида диққатни тарбиялаш мақсадида паришонхотирликнинг барча сабаблари ва хусусиятлари инobatга олиниши шарт.

Қачонки, киши ишга берилиб кетиб ўз хаёллари, кечинмалари билан бўлиб, машғул бўлган ишидан бошқа ҳеч нарсани кўрмаётган ва эшитмаётган ҳолларда ҳам «паришонхотирлик» ҳақида сўз юритилади. У масалан теvarак-атрофдагиларга эътибор бермайди, ўзига қаратилган саволларга парво қилмайди. Бундай «паришонхотирлик» диққатнинг ёрқин ифодалаган ҳолдаги танланганлигидан, унинг беҳад жамланганлиги ва жадаллигидан ҳосил бўлади. Диққатни энг кўп даражада жамланганлиги юқорида қайд қилиб ўтилганидек, фаолиятда муваффақият қозонишнинг муҳим шarti бўлиб ҳисобланади. Лекин диққатнинг фақат бир объектга қаратилганлиги унинг тақсимланиши ва кўчирилишида қийинчиликлар туғдириши мумкин. Бу хилдаги паришонхотирлик кундалик ҳаётда амалий фаолиятда кишининг теvarак-атрофдаги олам билан муносабатини мушкуллаштириб қўяди ва шунинг учун ҳам унга диққатнинг нуқсони сифатида қаралади.

Мактаб ҳаётидаги паришонхотирлик «қоидага сиғмайдиган» деб аталмиш хатоларда дарс пайтида ўқувчида тегишли мактаб анжомлари йўқлигининг маълум бўлишида, ўқувчининг дарс жараёнига етарлича жалб этилмаганлигида ва шу каби бошқа ҳолларда намоён бўлади. Болаларда, айниқса, кичик ёшдаги болаларда паришонхотирлик жуда кўп учрайди.

Диққатнинг паришонхотирликдан ташқари бошқа хилдаги бузилишлари ҳам борлиги эътироф этилади. Диққатнинг ҳаддан ташқари ҳаракатчанлиги бир объектдан ва фаолият туридан бошқаларига доимий равишда ўтиб туриши, ёки аксинча ҳаракатсизлиги, диққатнинг суст ҳаракат қилиши, унинг тор доирадаги тасаввурлар ва фикрларга патологик тарзда қайд этилиши шулар жумласига киради. Диққатнинг бу хилдаги бузилишлари миянинг баъзи бир органик касалликлари энг аввало унинг пешона қисмидаги касалликлари юз берган пайтларда кузатилади.

Диққатнинг фазилатлари билан бир қаторда унинг бузилиши ва нуқсонлари бўлиши мумкинлигини психологик жиҳатдан асосланган тарзда ҳисобга олиш диққатни ўзида акс эттирадиган билиш жараёнларини тадқиқ этишнинг зарур шartидир.

Айрим руҳий касаллик ҳолатларида диққатнинг инертлиги (сустлиги) ёки мутлақо ҳаракатсизлиги, қандайдир бирон объект устида тўхтаб қолиш ҳолатларини кузатиш мумкин. Бола ҳаётининг бир ойлик даврларида унинг учун фақат ихтиёрсиз диққат хос бўлади. Бу даврда бола даставвал ташқи кўзғатувчилардан, уларнинг кескин ўзгаришларидан таъсирланади. Масалан, тўсатдан пайдо бўладиган қаттиқ овозлардан ҳаракатнинг ўзгаришидан ва бошқа нарсалардан таъсирланади. Ихтиёрий диққатнинг аломатлари одатда бола ёшига тўлгандан сўнг ёки икки ёшга қадам қўйган даврда пайдо бўла бошлайди. Ихтиёрий диққат тарбия жараёнида юзага келади, боланинг атрофидаги одамлар нима қилиш лозимлигини аста-секин ўргатадилар. Болалар ўз диққатларини ривожлантиришда улардан талаб қилинаётган ҳаракатларни бажаришга ўзларининг бевосита майлларидан воз кечишларига тўғри келади. Болада, албатта жуда содда гўдаклик шакли бўлса ҳам онглилик намоён бўлади. Болани озодаликка, тартиблиликка, маълум интизомлиликка, жамоат қоидаларига риоя қилишга ўргатар эканмиз, бунинг билан биз болада ихтиёрий диққатни ривожлантираемиз. Боғча ёшидаги даврда боланинг ихтиёрий диққатини ривожлантириш учун ўйин катта аҳамиятга эгадир. Боғча ёшидаги болалар диққати жуда барқарор бўлади. Машқ қилиш усули билан ўз диққатини тўплаш қобилияти аста-секин ривожланади.

Ўқув жараёнида ихтиёрий диққатни тарбиялаш алоҳида аҳамиятга эгадир. Мактаб машғулотларини интизомлаштирувчи таъсири, дарс давомида синфда ўтириш, ўқувчиларнинг сўзларини эшитиш зарурияти, чалғимаслик буларнинг ҳаммаси ихтиёрий

диққатни тарбиялашда катта роль ўйнайди. Ҳар турли таълим ишлари мактабдаги ўқув машғулоти устида онгнинг йўналганлиги ва тўпланганлигини сақлаб туришни талаб қилади. Болаларнинг ҳиссиётлари кўпинча кучли бўлади. Шунинг учун уларнинг диққатлари қисқа вақт ичида давом этса ҳам кучли бўлади.

Мактаб ёшидаги болаларнинг ҳиссиётлари анча барқарор бўла бошлайди. Шунинг учун педагог ўқиш материални ҳиссий моментлар билан бойитар экан, бунинг билан диққатнинг барқарорлиги ва кучини сақлаб турилишига ёрдам беради. Бирор нарсага қизиқиб келган мактаб ёшидаги ўқувчи узоқ вақт диққатли бўлиши мумкин. Аммо катталарнинг назорати пасайиб қолса, у зарур вазифани бажаришдан чалғиб бошқа нарсага киришиб кетиши мумкин. Масалан: адабиётни ўрганаётган ўқувчи кино ёки бирор ўқиган асари ҳақида хаёл суриб кетиши мумкин. Айрим болалар жисмоний меҳнат дарсларида диққат билан ўтирсалар бошқалари ақлий меҳнатда кучли диққат билан ўтирадилар. Ўзи ёқтирган дарсларда кучли диққат билан ўтирган ўқувчилар бошқа дарсларда ўқитувчиларни анча ташвишга солиб қўйишлари мумкин.

Ўқувчиларнинг ўқув предметига муносабати, унга диққат билан қараш кўп жиҳатдан дарсда ўқувчининг ўқув материални жонли, эмоционал, қизиқарли, тушунарли, шу билан бирга тўлиқ ва чуқур ўқита билишга боғлиқ. Бу талабларга риоя қилмаслик дарсда ўқувчиларнинг паришонлигига ёки иккинчи даражали қизиқишларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Ўсмирларда чуқур, барқарор қизиқишни тарбиялаш, ўқитишнинг мазмунини жиддий ўйлаб кўрилганлиги уларда диққатни тарбиялашнинг зарурий шарти ҳисобланади.

Бу шарт-шароитларга риоя қилинса, ўсмир диққатини бошқаришга ҳалал берадиган баъзи импульсив (ихтиёрсиз) ҳаракатларга қарамай, ўз диққатини ихтиёрий равишда бошқариш ва тўхтаб туриш мумкинлигини тезда эгаллаб олади. У ўзи учун қизиқарсиз ва қийин ишни диққат билан бажариш зарур бўлса, ўзини бу ишга мажбур эта олади. Масалан, ҳамма предметлардан бериладиган вазифаларга нисбатан ўсмирларда кичик мактаб ёшидаги болага қараганда диққатнинг ташқи ифодаси ҳам ўзгаради. Агар кичик ёшдаги мактаб ўқувчининг юз ифодаси ва гавда ҳолати унинг қанчалик диққатлилигини аниқ белгилаб берса, ўсмир эса ўзининг диққатсизлигини яшира олади. Фақат ўқитувчининг кузатувчанлиги орқали буни аниқлаши мумкин.

С Е З Г И

Сезги ҳақида тушунча

Маълумки бизни ўраб турган ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг жуда кўп белги ва хусусиятлари мавжуд. *Масалан*, нарсаларнинг ранги, таъми, ҳиди, қаттиқ ёки юмшоқлиги, ғадир-будур ёки текислиги, ҳарорат ва бошқалар. Ана шу нарса ва ҳодисаларнинг турли хил белги, хусусиятларини биз ҳам турлича сезги аъзоларимиз орқали онгимизда акс эттираемиз.

Теварак-атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг турли хил белги ҳамда хусусиятлари ҳар доим ҳам бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этиб туради. Натижада бизда турли сезгилар ҳосил бўлади. Чунончи, нурларнинг кўзимизга таъсир қилиши натижасида кўриш сезгиси, ҳар хил тезлик ва кучланишдаги ҳаво тўлқинларининг қулоғимизга таъсир этиши натижасида эшитиш сезгиси, нафас олиш пайтида ҳаво билан бирга бурун бўшлиғига кирган ҳар турли модда заррачаларининг таъсири натижасида ҳид сезгиси, бирор нарсани қўлимиз ёки баданимизга тегиб таъсир этиш натижасида тери (тактил – бирор нарсанинг теримизга тегиши) ёки босим сезгиси ва шу каби сезгилар ҳар доим ҳосил бўлади.

Демак, **сезги** деб, атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этиши натижасида уларнинг айрим белги ва хусусиятларини миямизда акс эттирилишини айтаемиз.

Сезги билиш жараёнлари ичида оддий психологик жараён бўлиб, ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларни акс эттиради. Ташқи оламдан келаётган қўзғатувчиларнинг муайян рецепторларга бевосита таъсир этиш орқали айрим белги ва хусусиятларни ва организм

ички ҳолатини акс эттиради. Маълумки, инсондан сезишнинг дастлабки босқичи ҳиссий билишдан бошланиб, кейинчалик у мантикий билишга ўтади. Сезги ҳам оддий психологик жараён бўлгани билан унинг юзага келиши ўз-ўзидан ҳосил бўлмайди. Улар жумласига қуйидагилар киради:

Сезги аъзоларига таъсир этадиган нарса ва ҳодисанинг бўлиши.

Сезувчи аппарат, яъни анализаторнинг мавжуд бўлиши. *Масалан*, ҳавонинг совуқлигини, темирнинг қаттиқлигини, қорнинг юмшоқлиги ва бошқаларни сезамиз.

Сезги идрок билан боғлиқ бўлади, лекин нарса ва ҳодисани идрок қилишдан олдин уни сезиш лозим, шу боис сезгилар материянинг сезги аъзоларимизга таъсири натижасидир. Сезги ахборотларини қабул қилиб, танлаб, тўплаб, ҳар бир секундда ахборотлар оқимини қабул қилиб ва қайта ишлаб мияга етказиб беради. Натижада теварак - атрофдаги ташқи оламни ва организм ўз ички ҳолатини адекват “мос” акс эттириши ҳосил бўлади. Сезги аъзолари ташқи оламнинг инсон онгига олиб кирадиган йўллари билан бирдир.

Сезгиларнинг нерв – физиологик асослари

Маълумки, сезгилар фақатгина ташқи таъсирлар натижасида ҳосил бўлмай, балки организмнинг ички ҳолатида ҳам амалга оширилади. Сезги нерв тизимининг у ёки бу кўзгатувчидан таъсирланувчи реакциялари тарзида ҳосил бўлади ва ҳар қандай психик ҳодиса каби рефлекторлик хусусиятига эгадир. Сезгиларнинг нерв – физиологик асосини кўзгатувчининг ўзига айнан ўхшайдиган анализаторга таъсири натижасида ҳосил бўладиган нерв жараёни ташкил қилади. Шунингдек, сезгиларнинг нерв физиологик асосини ўрганишда И.П.Павлов таъбири билан айтганда анализатор аппарати ташкил этади.

Анализатор – ташқи ва ички муҳитдан келадиган таъсиротларни қабул қилиб, физиологик жараён бўлган кўзгалишни психик жараёнга, яъни сезгиларга айлантувчи нерв механизмлари тизими. Анализатор аппарати 3 қисмдан ташкил топган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- периферик (рецептор) – ташқи қувватни нерв жараёнига ўтказадиган махсус трансформатор қисми;
- анализаторнинг периферик бўлимининг марказий анализатор билан боғлайдиган йўллари очадиган афферент (марказга интилувчи) ва эфферент (марказдан қочувчи) нервлар;
- анализаторнинг периферик бўлиmlаридан келадиган нерв сигналларининг қайта ишланиши содир бўладиган қобиқ ости ва қобиқ бўлиmlари.

Анализаторнинг қобиқ бўлимида рецептор хужайраларининг асосий қисми жамланган ўзак, яъни марказий қисм ва қобиқнинг турли жойларида маълум миқдорда мавжуд тарқоқ хужайра қисmlаридан таркиб топган ташқи қисм бўлади. Анализаторнинг ўзак қисмида рецептордан марказга интилувчи нервлар жойлашган бўлиб, кўплаб хужайралардан иборат. Мазкур анализаторнинг периферик, яъни тарқалиб кетган қисmlари бошқа анализаторларнинг ўзаклари билан ёндош соҳаларига киради ва алоҳида нарсаларни излаш жараёнида бутун бош мия қобиғининг катта қисми иштирок этишига эришилади. Анализаторнинг ўзаги анализ ва синтез қилиш функциясини бажаради, *масалан*, товушларнинг баландлиги.

Тарқоқ қисmlар дағал анализ функцияларни, масалан муסיкий оҳанг ва товушларни фарқлаш билан боғлиқ бўлади.

Анализатор нерв жараёнларининг ёхуд рефлектор ёйининг бутун йўли манбаси ва энг муҳим қисмини ташкил этади. Рефлектор ёйи рецептордан таъсиротни мияга олиб боровчи нерв йўллари ва эффектордан таркиб топгандир. Рефлектор ёйи элементларнинг ўзаро муносабати мураккаб организмнинг теварак–атрофдаги оламда тўғри мўлжал олишнинг организмнинг яшаш шароитларига мувофиқ тарздаги фаолиятининг негизини таъминлайди.

Сезгилар таснифи ва турлари.

Сезгилар қайси аъзолар ёрдамида ҳосил қилинишига қараб, қуйидаги турларга, яъни кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш, тери, мускул–ҳаракат, органик сезгиларга ажратилади. Улар сезги аъзолари қаерда жойлашганлигига қараб тавсифланади.

Жаҳон психологияси фанининг сўнгги ютуқлари ҳамда атамаларига биноан сезгилар қуйидагича классификация қилинади. Ушбу таснифланишнинг дастлабки кўриниши инглиз олими Ч.Шеррингтонга тааллуқлидир. У рецепторнинг қаерда жойлашганлигига қараб, сезгиларни уч турга бўлади.

1. Ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттиришга мослашган ҳамда рецепторлари тананинг сиртки қисмида жойлашган сезгилар, яъни **экстрорецептив** сезгилар;
2. Ички тана аъзолари ҳолатларини акс эттирувчи ҳамда рецепторлари ички тана аъзоларида, тўқималарда жойлашган сезгилар, яъни **интерорецептив** сезгилар.
3. Танамиз ва гавдамизнинг ҳолати ҳамда ҳаракатлари ҳақида маълумот (ахборот, хабар) берувчи мускулларда, боғловчи пайларда, мушакларда жойлашган сезгилар, яъни **проприорецептив** сезгилар.

Сезгиларнинг таснифи ва бу борадаги тадқиқотларни таҳлил қиламиз. Дастлабки мулоҳазалар интерорецептив сезгилар у борасида рус психологи А.Р.Лурия тадқиқот ишини олиб борган. Унинг фикрича, интерорецептив сезгилар асл, туб, маънодаги сезгилар эмас, балки эмоциялар билан сезгилар ўртасидаги оралиқ сезгилар сифатида намоён бўлади. Психология фанида мазкур сезгилар тўла ўрганилмаганлиги сабабли уни “номаълум ҳислар” деб аталган. Бу асосан ички органларнинг хасталикларида вужудга келувчи ҳолатларни диагностика қилишда алоҳида аҳамият касб этади.

Интерорецептив сезгилар инсоннинг кайфиятида, эмоционал реакциялари ўзгаришида кўзга ташланади, болада эса хатти–ҳаракатнинг кескин ўзгаришига сабаб бўлади. Чунки бола тана аъзоларидаги ички ҳолатини англаш, ҳис қилиш имкониятига эга эмас. Шунинг учун ундаги хатти-ҳаракатнинг умумий ўзгариши белгилардан буни сезиш мумкин.

Интерорецептив сезгилар организмдаги ички жараёнларни ўзаро ўрин алмаштириш мувозанатини таъминлаб туришнинг асоси ҳисобланади. Бу жараённи бир сўз билан айтганда, организмдаги жараёнларни ўзаро ўрин алмашиб туришнинг гемостази (барқарорлиги) деб аталади. Шунингдек, мазкур сезгилар инсонда юзага келадиган пульс, зўриқиш, аффект ҳолатларини йўқотиш, туғилиб келаётган майлларни қондириш билан боғлиқ вазифани бажаради. Натижада ички тана аъзоларининг фаолиятини издан чиқариш ҳолати юз бериши мумкин.

Интерорецептив сезгиларнинг физиологик механизмлари интеро-цепция билан биргаликда К.М.Биков, В.Н. Черниговскийлар томонидан атрофлича ўрганилган. Уларнинг фикрига кўра, бу нарсаларнинг барчаси шартли рефлексор фаолияти механизмларидан келиб чиқади

Проприорецептив сезгилар гавданинг фазодаги ҳолати тўғрисида сигналлар билан таъминлаб туради. Улар инсон ҳаракатининг бошқарувчиси ҳисобланиб ва афферент асосини ташкил қилади.

Переферик рецепторлар мускуллар, пай ва бўғимларда жойлашган бўлиб, махсус таначалар шаклига эга ва улар Пуччини таначалари деб аталади.

Таначаларда вужудга келувчи кўзғатувчилар мускулларнинг ҳаракатлашуви натижасида ва бўғимлар ҳолатининг ўзгариши, нерв толалари ёрдамида, орқа миянинг орқа устундаги оқ суюқлигига етказилади. Кўзғовчилар Бурдах ва Голл ядросининг қуйи бўлимларига етиб келади ва ундан пўстости тугунчаларидан ўтиб, бош мия катта ярим шарининг қоронгулашган зонасида ҳаракатларини яқунлайдилар.

Проприорецепторлар ҳаракатнинг афферент асоси эканлигини А.Орбели томонидан, ҳайвонларда П.К.Анохин, одамларда эса Н.А.Бернштейнлар томонидан ўрганилган.

Психологик маълумотларга кўра, гавданинг фазодаги ҳолати, сезгирлиги **статик**

сезгиларда ўз ифодасини топади. Унинг маркази ички қулоқ каналларида жойлашган бўлиб, улар ўзаро бир-бирига перпендикуляр бўшлиқда туташ ҳолатда ётади.

Масалан, бош ҳолатининг ўзгариши куйидаги схемада кўриш мумкин:

- а) эндолимфа суюқлигига боғлиқ қўзғалиш;
- б) эшитиш нерви;
- в) вестибуляр нерви;
- г) бош мия пўстининг чакка бўлмаси;
- д) мия аппаратига ўтади;

Вестибулятор сезги аппарати кўриш билан бевосита алоқада бўлиб, фазони мўлжалга олиш (ориентирлаш) жараёнида иштирок этади.

Масалан, автомобил йўлидан ўтиш ва ҳоказо. Бу жараён патологик ҳолатда ҳам учраши мумкин.

Экстрорецептив сезгилар интермодал, носпецифик сезги туркумларига ҳам ажратилади. Масалан, эшитиш органи орқали 10-15 секундга тебранишни сезиш мумкин, лекин қулоқ билан эмас, балки суяклар ёрдамида (мия қопқоғи, тирсак, тизза учлари) пайкаш – **вибрация** сезгилари дейилади. Масалан, карларни товушларни идрок қилиши. Одатда вибрацион сезгирлик интермодал сезги деб ҳам номланади. Унинг қуйидаги кўринишлари ҳам мавжуд:

- а) ҳид, таъм ва маза сезгиларида;
- б) ўта кучли товушда, ўта ёрқин ёруғликда;
- в) уч хил таъсирнинг уйғунлашган интегратив ҳолатида;

Сезгининг носпецифик шаклига терининг фото сезгирлиги кириб, у рангларни, нозик жумлаларни ажратиш, қўл учлари билан сезиш орқали рўёбга чиқади. Терининг фото сезгирлиги А.Н.Леонтьев томонидан кашф қилинган бўлиб, бу нарса кўпгина ҳолатларга оқилона ёндашиш имкониятини вужудга келтиради. Тадқиқот асосан қўл учига яшил ва қизил рангларни юбориш орқали амалга оширилган. Терининг фото сезгирлиги табиати психологияда етарли даражада ўрганилмаган.

Сезги турлари

Психология фанида учта катта гуруҳга ажратилган сезгилар (экстрорецептив, проприорецептив, интрорецептив) ўз навбатида қуйидаги турларга ажратилади:

5. Кўриш сезгилари;
6. Эшитиш сезгилари;
7. Ҳид билиш сезгилари;
8. Таъм билиш сезгилари;
9. Тери сезгилари;
10. Мускул – ҳаракат (кинестетик);
11. Статистик сезгилар;
12. Органик сезгилар;

Кўриш сезгилари

Инсонлар томонидан ранг ва ёруғликни сезиш кўриш сезгилари орқали амалга ошади ва сезиладиган ранглар **хроматик** ва **ахроматик** турларга бўлинади. Психофизиологик қонунга кўра ёруғлик нурлари учбурчак шиша призма орқали ўтиб синганда ҳосил бўладиган ранг **хроматик ранглар** деб аталиб, уларга камалак ранглар, яъни қизил, зарғалдоқ, сариқ, яшил, ҳаво ранг, кўк, бинафша тусларини қамраб олади. Одатда оқ ранг, қора ранг, кулранг ва уларнинг турлича кўринишлари **ахроматик ранглар** деб номланади.

Кўриш сезгиларининг органи кўз ҳисобланиб, у кўз соққаси ундан чиқиб келадиган кўрув нервларидан ташкил топган бўлиб, кўз соққасини ташқи томирлари ва тўр пардалари ўраб туради. Ташқи парданинг тиниқ бўлмаган оқ қисми склера ёки қотган қаттиқ парда деб номланади. Унинг олд томонига жойлашган бир мунча қавариқ қисми тиниқ мугус парда бўлиб, унинг олдинги қисми рангдор парда деб аталади. Мазкур парданинг рангига биноан унинг товганишига қараб, одамларда кўз кўк, қора каби жилва

беради. Рангдор парданинг ўрта қисмида юмалоқ тиниқ модда бўлиб, уни қорачиғ деб атаймиз ва у орқали кўз ичига ёруғлик нурлари киради.

Кўзларнинг учинчи пардаси тўр парда деб номланиб, у кўз соққасининг деярли бутун ички юзасини қоплайди. Қорачиғ билан рангдор парданинг орқасида икки томони қавариқ, тиниқ жисм кўз гавҳари жойлашган бўлади. Ёруғлик нурлари унда тўпланиб, сўнг синади ва тўр пардага нарса ёки жисмнинг акси, сурати тушади.

Кўз соққасининг гавҳари билан тўр парда ўртасидаги бутун ички юзаси шишасимон жисм деб номланувчи махсус тиниқ суюқлик билан қопланган бўлади. Тўр парда ранг ва ёруғликни сезиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унда кўрув нервининг тармоқлари жойлашгандир. Ушбу тармоқларнинг чеккадаги учларида таёқча ва колбачалар деб аталадиган махсус нерв хужайралари мавжуддир. Инсон кўзини тўр пардасида 130 миллионга яқин таёқчалар ва колбачалар деб аталадиган махсус нерв хужайралари мавжуддир. Инсон кўзининг тўр пардасида 130 миллионга яқин таёқча ва 7 миллионга яқин колбача бор деб тахмин қилинади. Колбачалар ёрдами билан хроматик, яъни кундузги ранглар кўрилади.

Таёқчалар ёруғликни яхши сезувчан бўлиб, хира ва коронғу пайтларда ўз функциясини бажаради, ахроматик рангларни акс эттиради.

Тўр парданинг энг сезгир жойи – сариқ доғнинг асосан, колбачалар билан марказий чуқурчаси ҳисобланиб, унга қайси нарсанинг акси тушса, худди шуни ҳаммадан равшанроқ кўрамыз. Объектга тик қараш натижасида кўз мускуллари унга қаратилади ва акс эттирувчининг суръати сариқ доғга тушади. Бундай тарздаги кўриш тўғри кўриш дейилади.

Одам кўзи рангларнинг тахминан, 380 миллимикрондан 780 миллимикронгача узунликдаги тўлқинларнинг таъсирини сезади.

Уч рангли сезги назариясининг асосий қоидалари 1756 йилда М.В.Ломоносов томонидан баён қилинган бўлса, 1856 йилдан кейин немис физиги Г.Гельмголтц томонидан уни тўла исботлаб берилган.

Ушбу назарияга биноан тўр парданинг колбачаларида учта асосий элемент мавжуддир, улардан бирининг кўзғалиши қизил ранг сезгисини, иккинчи кўзғалиши яшил ранг сезгиси ва учинчи кўзғалиши бинафша ранг сезгисини ҳосил қилади. Назарияга кўра ёруғлик тўлқинлари бирданига учта элементни бир хилда кўзғатса, оқ ранг сезгиси вужудга келади. Лекин ёруғлик тўлқинлари икки ёки уч элементга таъсир қилса-ю, аммо бу бир текис кечмаса, у ҳолда сезувчи элементлардан ҳар бирининг қанчалик кўзғалувчанлигига қараб, ҳар хил ранг сезгилари намоён бўлади.

Ҳозирги замон психологиясида рангларни сезиш ёлғиз тўр пардасидаги жараёнлар билангина эмас, балки мия пўстида юзага келадиган бошқа жараёнлар билан ҳам боғлиқ эканлиги тўғрисида маълумотлар мавжуддир. Замонавий маълумотларга биноан таёқчаларда кўриш пурпури деган махсус модда борлиги исботланган. Кўзга ёруғлик таъсири этганда кўриш пурпури кимёвий йўл билан парчаланиб, таркибий қисмларга бўлинади ва мазкур жараён кўриш нервини кўзғатиб, ёруғлик сезгисини ҳосил қилади ва қоронғуликда эса пурпур функционал ҳолатини қайта тиклайди.

Эшитиш сезгилари

Эшитиш сезгилари товушларни эшитишдан иборат бўлиб, мусиқавий ва шовқинли товушларни акс эттиради. Одатда товушлар оддий ва мураккаб турларга ажратилади, уларнинг биринчиси тонли, иккинчиси эса бир неча тондан ташкил топади. Тонлардан бири асосий тон ҳисобланиб, у товушнинг баландигини, кучини белгилайди, бошқалари келувчи товушлар саналиб, улар обертонлар дейилади. Мусиқа асбобларидан таралаётган товушларнинг ўзига хослиги фан тилида тембр деб аталади. Ҳатто нутк товушлари ҳам оҳангли товушлар (унли товушлар) ёки шовқинлардан (ундош товушлар) ташкил топган бўлади.

Эшитиш сезгилари органи кулоқ бўлиб, ташки кулоқлар супраси билан эшитув йўлидан иборат. Ўша кулоқлар ноғора парда ва унга ёпишган учта суякча: болғача,

сопдан ва узангидан ташкил топган. Ички кулоқ (кулоқ лабиринти) ўзаро бирлашмаган учта бўлакдан тузилган.

Ташқи кулоқ ҳаво тўлқинларини йиғувчи карнай вазифасини бажаради. Ноғора парда ва унга ёпишган суякчалар ҳаво тўлқинларини ички кулоққа узатади. Ўрта кулоқ махсус йўл орқали оғиз ва бурун бўшлиғи билан туташган бўлади. Ички кулоқларнинг юқори қисми учта ярим доира каналдан, ўрта қисми камерадан ва пастки қисми чиғаноқдан ташкил топган.

Ички кулоқларнинг уччала бўлими эндолимфа номли суюқликдан иборатдир. Ички кулоқларнинг асосий қисми чиғаноқдан иборат бўлиб, унинг ичида кортий орган мавжуд, у гумбаз шаклига эга бўлиб, асосида мембрана жойлашган. Мембрана узунлиги қисқариб борувчи эластик толалардан иборат бўлиб, улар таранг тортилган тўрларга ўхшайди. Унинг юқори қисмида махсус, таёқчасимон хужайралар мавжуд ва улар кортий дугалари деб юритилади. Мембрананинг толалари эндолимфага ингичка қўллари бор махсус хужайралар ёрдамида корний дугалари орқали катта ярим шарлар пўстининг бўлагида жойлашган.

Ҳаво тўлқинларининг ҳаракати туфайли товуш чиқарувчи жисмлар тебранганида эшитиш сезгилари ҳосил бўлади. Агар мусиқавий товушлар ҳаво тўлқинларининг секин ҳаракатлари натижасида вужудга келса, шовқинли товушлар эса уларнинг нотекис ҳаракатлари натижасида юзага келади. Одамнинг эшитиш органи бир секундда 16 мартадан 20000 мартагача тебранишли товушларни қабул қилади.

Ҳид билиш сезгилари

Ҳид билиш сезгиларига ҳидларни ҳис қилиш киради ва уларнинг органи бурун қавагининг юқори томони ҳисобланиб, бу ерда ҳид билиш хужайралари ҳамда сезувчи нерв тармоқлари жойлашган. Улар шиллиқ пардаларда ботиб туради.

Ҳидли моддалар сезувчи нервни кўзғайди. Ҳид билиш маркази бош мия ярим шарлари орқа юзасининг пастки қисмида мавжуд деб тахмин қилинади. Ҳидли моддалар ҳид билиш хужайраларига газ ҳолатида таъсир этиб, кимёвий реакциялар йўли билан уларни кўзғатади. Оддий газ ҳолатидаги ҳидли моддалар ҳаво билан нафас олиш жараёнида бурун ҳавосига кириб келади, натижада акс эттириш ҳолати ҳосил бўлади.

Таъм билиш сезгилари

Таъм билиш сезгилари ширин, аччиқ, нордон, шўр сингари мазаларни ҳис қилиш билан тавсифланади. Таъм билиш сезгиларининг органи тилнинг юзаси ва танглайнинг юмшоқ қисмидан ташкил топган. Тилнинг шиллиқ пардасида махсус таъм билиш сўрғичлари мавжуд бўлиб, уларнинг таркиби таёқчасимон хужайралардан тузилган махсус таъм билиш “куртаклари”га эга. Таъм билиш сўрғичлари тил юзасида бир текис тақсимланмаганлиги учун унинг орқа қисми аччикни, учи ширин мазани, четлари эса нордон мазани сезади. Лекин уларнинг ўртаси бўлса мазани акс эттира олмайди. Таъм билиш сўрғичларининг хужайрали қисмларида махсус сезувчи нервларнинг чекка учлари жойлашган, улар таъм билиш органидаги кўзғалишни бош мияга узатиб туради, унинг марказларига яқин жойлашган.

Тери сезгилари.

Тери сезгилари таркиби туйиш ва ҳарорат турларидан иборат бўлиб, уларнинг бундай номланишининг бош омили бу рецепторларнинг таркиби ва организмнинг ташқи шиллиқ пардаларида жойлашганлигидадир.

Туйиш сезгилари икки хил ахборотни қабул қилиш имкониятига эга бўлиб, биринчиси тегиш ва тарқалишини туйиш сезгилари, иккинчиси эса силлиқ ёки ғадир – будурни туйиш билан тавсифланади. Одатда тана аъзосига нарсаларнинг тегишини сезиш ташқи кўзғатувчи кучайганда сиқик сезгига айланади, у янада кучайганда оғриқ сезгисига айланади.

Туйиш сезгилари органи теридаги ва ташқи шиллиқ пардалардаги туйиш таначалари деб номланувчи таначалардан иборат. Таначаларнинг ичида ва қисман ташқарисида туйиш нервининг чекка тармоқлари мавжуд, улар терида ва шиллиқ

пардаларда бир текис таксимланган, бармоқларнинг учларида тил учида лабда зич жойлашган, худди шу боисдан сезгирлик даражаси бошқалардан юксакроқдир.

Психологияда туйиш таначалари ва сезувчи нервнинг чекка тармоқлари зичлиги экстизиометр асбоби ёрдами билан ўлчанади. Асбоб кериладиган икки оёқли циркулдан ташкил топган, бўлиб, унинг ўзагидаги даражалар оёқларнинг учлари ўртасидаги масофани ўлчайди.

Туйиш сезгиларининг маркази бош мия пўстининг орқадаги марказий нуқтасида жойлашган деб тахмин қилинади. Туйиш сезгиларининг ташқи, яъни физик сабаби бу бирон- бир нарсаларнинг терига бевосита тегишидир.

Мускул – ҳаракат сезгилари, статик сезгилар

Мускул-ҳаракат сезгилари мотор сезгилар деб номланиб, уларга оғирликни, қаршиликни, органлар ҳаракатини билиш сезгилари киради. Уларнинг органлари–гавда мускуллари, пайлар, бўғимлардан иборатдир. Органларнинг таркибида сезувчи нервларнинг чекка тармоқлари мавжуд бўлиб, уларнинг таъсирида ҳаракат ва статик сезгилар вужудга келади.

Мускул – ҳаракат сезгиларининг физик сабаби мускулларга таъсир этувчи нарсаларнинг механик таъсири ва гавда ҳаракатларидир.

Статик сезгилар гавданинг фазодаги ҳолатини сезиш ва мувозанат сақлаш сезгилари деб аталади.

Гавданинг фазодаги ҳолатини билиш ва мувозанат сақлаш сезгиси учун ички кулоқдаги вестибуляр аппарат рецептор вазифасини бажаради. Вестибуляр аппарат кулоқ даҳлизи ярим доира каналларидан ташкил топган бўлади, сезувчи нерв тармоқлари эса гавданинг фазодаги ҳаракатини ва ҳолатини бошқаради. Гавда мувозанатини сақлашда алоҳида аҳамият касб этиб, улар эндолимфада сузиб юрадиган майда оҳактош кристаллардан ташкил топган.

Органик сезгилар

Органик сезгиларнинг рецепторлари ички органларда, қизилўнгач, меъда, ичак, қон томирлари, ўпка ва шу кабиларда жойлашган бўлади. Ички органлардаги жараёнлар органик сезгилар рецепторларининг қўзғатувчи-ларидир.

Уларга қуйидагилар киради;

- а) Оғрик сезгилар;
- б) чанқоқ сезгилари;
- в) ноҳуш туйғулар;
- г) очликни сезиш.

ИДРОК

Идрок ҳақида тушунча.

Идрок сезгиларга нисбатан мураккаб ва мазмундор психик жараён бўлиб, барча руҳий ҳолатлар, хусусиятлар, хоссалар ва инсон онгининг яхлит мазмуни эгалланган билимлар, тажрибалар, кўникмалар бир даврнинг ўзида намоён бўлади, акс эттиришда иштирок этади.

Идрок сезгига нисбатан бир мунча мураккаброқ, тўлароқ акс эттириш жараёни бўлиб, сезги аъзоларимизга таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларни бутун белги ҳамда хусусиятлари билан бутунлигича, яъни яхлит акс эттиришдан иборатдир. Масалан, олмани кўрган пайтимизда унинг шакли, ранги, таъми, ҳиди ва нави билан биргаликда бир бутун нарса тарзида идрок этамиз. Демак, идрок қилиш жараёнида деярли барча сезгиларимиз қатнашади.

Шунинг учун ҳам идрок сезгига нисбатан анча мураккаб акс эттириш жараёнидир.

Шахс теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларнинг фақат айрим хоссаларини онгда акс эттириб қолмайди, балки уларнинг барча хоссаларини биргаликда бир бутун ҳолда ҳам акс эттиради.

Идрок-деб сезги аъзоларига бевосита таъсир этиб турган нарса-ҳодисалар образларини киши онгида бир бутун ҳолда акс эттирилишига айтилади.

Киши нарса-ҳодисаларнинг айрим хоссаларини сезади. Уни бир бутун ҳолда идрок қилади. Чунки нарса ва хосса бир-биридан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди. Одам нарсаларни идрок қилаётганда унинг айрим хоссаларини сезади. Масалан: чакмоқ қандни идрок қилинади, унинг ширинлиги сезилади. Қуёшни идрок қилинади, унинг иссиқлиги сезилади ва бошқалар.

Идрок кўзғатувчиларнинг айрим хусусиятларини акс эттирувчи сезгилардан фарқ қилиб, нарсани бутунлигича, яхлитлигича, унинг ҳамма хусусиятлари билан биргаликда акс эттирилади. Шунинг учун идрок айрим сезгиларнинг оддий йиғиндисидан иборатдир, деган хулоса чиқариб бўлмайди. Идрок ўзига хос тузилишга эга бўлган ҳиссий билишнинг сифат жиҳатидан янги юксақроқ босқичдир.

Идрокнинг муҳим томонларидан бири – унинг хусусиятларини турли жабҳалар, вазиятлар, шароитларда намоён бўлишидир. Идрокнинг муҳим хусусиятларидан бири – бу фаол равишда бевосита акс эттириш имкониятининг мавжудлигидир. Одатда инсоннинг идрок қилиш (перцептив) фаолиятини унинг ўзлаштирилган билимлари, тўплаган тажрибалари шунингдек, мураккаб аналитик-синтетик ҳаракатлар тизими замирида юзага келади.

Идрокнинг яна бир муҳим хусусияти, унинг нарса ва ҳодисаларни умумлашган ҳолда акс эттирилишидир. Маълумки, инсон психикасига кириб бораётган кўп қиррали, кўп ёқлама амаллари идрок қилиш билан чекланиб, чегараланиб қолмасдан, балки ўша мажмуа аниқ қисм ёки ҳодиса сифатида баҳоланади.

Идрокнинг навбатдаги хусусияти унинг ҳаракатчанлиги ва бошқарувчанлигидир. Масалан: тошқўмир ёруғликда ёғду сочади, оқ қоғоздан кўпроқ нур балқийди. Лекин инсон бу нарсаларни “қора” ва “оқ” деб идрок қилади, вужудга келган бевосита субъектив таассуротларга нисбатан ўзгартиришлар, тузатишлар киритади.

Идрок жараёнида деярли барча сезгиларимиз иштирок этса ҳам идрок сезгиларимизнинг оддий йиғиндисидан иборат деб бўлмайди. Идрок жараёнида турли сезгиларимиздан ташқари одамнинг шу пайтгача орттирилган турмуш тажрибаси ҳам иштирок этади. Одам ўз турмуш тажрибасида жуда кўп нарса ва ҳодисаларни такрор-такрор идрок қилгани туфайли одамнинг идроки англанилган ҳаракатларга эгадир. Шунинг учун етарли турмуш тажрибасига эга бўлган одам (яъни катта ёшли одамлар) идрок қилаётган нарсаси нима эканлигини англашга ёрдам беради. Ҳеч қандай турмуш тажрибасига эга бўлмаган одам, (яъни чақалоқ, болалар) идрок қилаётган нарсаси нима эканини ҳали мутлақо билмайди.

Идрок жараёни шунчаки оддий акс эттиришдан иборат эмас. Идрок жараёнида одамнинг диққати, хотираси, тафаккури, хаёли, ҳиссиёти ва иродаси иштирок этади. Чунончи, одам диққатини қаратмасдан (йўналтирмасдан) бирорта нарсани ҳам мутлақо идрок эта олмайди.

Диққат қаратилгандагина таъсир этаётган нарса ва ҳодисаларни равшан идрок этамиз. Идрок жараёнида одамнинг илгари орттирган турмуш тажрибаси иштирок қилар экан, бинобарин идрок жараёни одамнинг хотираси билан боғлиқдир.

Идрокда ҳар доим хусусан таниш жараёни иштирок этади. Таниш жараёни қатнашаётганини туфайли одам идрок қилаётган нарсаларини дарров англаб ола билади. Машҳур рус физиологларидан И.И.Сеченовнинг таъкидлашича, одам ҳозирги идрокидан ҳосил бўлган образлар илгариги идрокларида вужудга келган ва хотирасида сақланиб қолган образлар билан таққослаб кўради. Агар ҳозирги идрокдан ҳосил бўлган образ илгари худди шу нарсани идрок қилишдан вужудга келтирилган образга тўла мос келса, айтиш мумкин идрок қилаётган нарсасини танийди. Аксинча, агар ҳозирги идрокдан ҳосил бўлган образ илгариги образга мос келмаса, яъни айтиш мумкин идрок қилаётган нарсани одам танимаса идрок давом эттирилади беради. Идрок жараёнида нутқ ва тафаккурнинг қатнашиши шунда намоён бўладики, ҳар бир идрок ниҳоясига бориб, ҳукм шаклида, яъни

чигал гап шаклида ифодаланади. Чунончи одамни ёки бирор идишни идрок қилаётганимизда идрокимизни, "бу пиёла" деб тугаллаймиз. Нарсаларнинг номини аташ билан идрокимизнинг мазмунини равшанлаштирамиз. Агар идрок жараёнида нарсаларнинг номини атай олмасак, яъни идрок қилаётган нарсалар бизга нотаниш қандайдир янги нарсалар бўлса, ундай пайтда идрок жараёнидаги тафаккур фаоллашиб кетади. Одам идрок қилаётган нарсаси нима эканлиги ҳақида ўйлай бошлайди.

Идрок жараёнида хаёлнинг қатнашиши шунда кўринадик, одам ўзидан алланималарни кўшиб, идрок қилаётган нарсасидан ҳосил бўлган образнинг мазмунини кенгайтириб юборади. Масалан, осмондаги тўда-тўда булутларга қараб, уларнинг шаклини нималаргадир ўхшатиш мумкин. Идрок жараёнида хаёлнинг иштирок қилиши, хусусан, болаларда яққол кўрилади.

Идрок жараёнида ҳис-туйғуларнинг иштирок қилиши шу идрок қилаётган нарсаларимизга нисбатан ҳосил бўладиган муносабатларимизда кўрилади. Одам идрок қилаётган ҳамма нарсаларга нисбатан бир хилда муносабатда бўлмайди. Агар одам илгари бирор нарсани идрок қилаётган пайтда қаттиқ хафа бўлган, кайфияти бузилган бўлса, шу нарсани яна иккинчи марта идрок қилганда яна ҳиссиётларга нисбатан бўлса ҳам содир бўлади. Бундан ташқари идрок ҳиссий ҳолатнинг иштироки яна шунда очиқ равшан кўринадик, одам қаттиқ кўрқинч ҳиссини бошидан кечираётган пайтда идроки янглиш бўлади, яъни кучли ҳиссий ҳолат таъсирида айрим нарсалар бошқача бўлиб кўрилади. Чунончи кечаси қоронғи кўчада кўрқиб келаётган одамга рўпарасидаги тўнка писиб, пойлаб, ўтирган одамга ўхшаб кўрилади. Шунинг учун ҳам "кўрққанга кўша кўринар" деган халқ мақоли бежиз айтилган эмас. Аксинча, одамнинг кайфияти чоғ, хурсанд пайтида ҳамма идрок қилаётган нарсалари чиройли ва ёқимли бўлиб туюлади.

Маълумки, идрок сезги аъзолари асосида вужудга келади. Ҳар бир идрок жараёнида бир неча сезги аъзоси иштирок этади. Лекин улардан бири энг муҳим ўринда туради. Масалан, суратни идрок қилишда кўриш органи, мусиқа ва нутқни идрок қилишда эшитиш органи етакчилик қилади. Идрок жараёнида қайси сезги аъзосининг етакчилик ролини ўйнашига қараб, идрокни бир неча турларга ажратиш мумкин. Масалан, кўриш идроки, эшитиш идроки, ҳид билиш идроки, таъм билиш идроки ва бошқалар. Бундан ташқари идрокнинг аралаш тури ҳам мавжуд бўлиб, бунда бир неча анализатор биргаликда иштирок этади. Масалан, кинофильмни идрок қилишда кўриш ва эшитиш сезгиси иштирок этади. Теварак атрофдаги нарса ва ходисалар бир-бирига боғлиқ. Улар муайян маконда маълум вақтда содир бўлади. Шунингдек, улар бир-бирларига ва идрок қилувчига нисбатан маълум муносабатда шакл, ҳажм ва бошқа хоссаларга эгадир.

Сезгилар энг оддий элементар психик жараёнлардир. Идрок эса сезгиларга қараганда мураккаб психик жараён ҳисобланади. Идрокнинг мураккаблиги қуйидагиларда ифодаланади:

- ✓ Ҳар бир идрок таркибига айна вақтда бир неча сезги киради. Масалан, қовунни идрок қилиш, бунда қуйидаги сезгилар иштирок этади, қовуннинг шакли ва рангини акс эттирувчи кўриш сезгиси, ҳидини акс эттирувчи ҳид сезгиси, мазасини акс эттирувчи таъм билиш сезгиси, ҳаракатини акс эттирувчи тери сезгиси ва бошқалар. Бу сезгилар таҳлил ёрдамида ажратиб олинади ва идрокнинг перцептив томонини ташкил қилади. Улар иштирокида нарсанинг барча хоссалари бир бутун ҳолда акс эттирилади. Бу эса идрокнинг перцептив томонини ташкил қилади.
- ✓ Ҳар бир идрок таркибига кишининг ўтмишда ҳосил қилинган билим ва тажрибалари киради.

Идрокнинг нерв физиологик асоси

Идрок ҳам сезги каби рефлектор жараён ҳисобланади. И.П.Павлов бўйича идрокнинг негизини теварак-атрофимиздаги нарса ва ходисалар рецепторларга таъсир этиши натижасида бош миyaning катта ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган шартли рефлексларнинг муваққат нерв боғланишлари ташкил этади. Ташқи оламдаги нарсалар ва ходисалар комплекс қўзғатувчи сифатида хизмат қилади. Анализаторларнинг қобик

бўлинмалар ўзагида ана шу комплекс кўзғатувчиларнинг мураккаб таҳлили ва синтези амалга оширилади. Идрок сезгиларга қараганда миянинг анча юксак даражадаги таҳлил қилиш, умумлаштириш фаолияти ҳисобланади. Таҳлил қилмасдан туриб, идрокнинг анланган бўлиши мумкин эмас. Жумладан, нотаниш хорижий тилда айтилган нутқ бошдан-оёқ товушлар оқими тарзида идрок этилади. Нутқнинг анланган ҳолда идрок этилиши, яъни у тушуниши учун нутқнинг алоҳида ибораларга моҳият эътибори билан сўзларга ажратиш шартидир. Айни пайтда нутқни идрок этиш жараёнида таҳлил билан баб- баравар тарзда синтез қилинади, шу туфайли биз алоҳида тарқоқ товушларни эмас, балки сўзларни ва ибораларни идрок этамиз. Муваққат нерв боғланишларининг ўрнатилиши синтезнинг негизини ташкил қилади. Идрокнинг негизи нерв боғланишларининг икки туридан, битта анализатор доирасида ҳосил бўладиган боғланишлардан ва анализаторлараро боғланишлардан таркиб топади. Биринчи ҳолат организмга битта модалликдаги комплекс кўзғатувчи таъсир этганда кузатилади. Эшитиш анализаторларига таъсир қиладиган алоҳида товушларнинг ўзига хос бирикмасидан иборат куй ана шундай кўзғатувчи бўлиши мумкин. Ушбу комплекснинг ҳаммаси битта мураккаб кўзғатувчи сифатида таъсир қилади.

Комплекс кўзғатувчининг таъсири остида ҳосил бўладиган нерв боғланишларининг бошқа бир тури ҳам борки, улар турли хилдаги анализаторлар доирасидаги боғланишлардан иборатдир. И.М.Сеченов нарсани ёки фазони кўриш кинестезик, пайпаслаш ассоциациялари орқали ва бошқа сезгиларнинг ассоциацияси орқали идрок этилишини изохлаб берган эди.

Кишидаги боғланишларга албатта сўзнинг эшитилиши билан образи ҳам қўшиладики, унда муайян нарса ёки фазога муносабат гавдаланган бўлади. Идрок негизида ҳосил бўладиган муваққат нерв боғланишлари ташқи оламдаги нарсалар ва ҳодисалар хусусиятларининг объектив боғланишлар асосида таркиб топади. Анализаторлар ўртасида ҳосил бўладиган боғланишлар туфайли биз идрокимизда нарса ва ҳодисаларнинг бунинг учун мослашган анализатор бўлмаган хусусиятларини (масалан, нарсанинг ҳажми, солиштирма оғирлиги) ҳам акс эттирамиз.

Шунинг учун ҳам биз идрок қилганимизда оламни сезгиларимизга нисбатан чуқурроқ қилиб оламиз. Бу муваққат нерв боғланишлар нарса-ҳодисанинг биргина хоссаси билан эмас, балки барча хоссалари комплекс кўзғатувчилар таъсири билан вужудга келади. Масалан, талаба бутун бир дарс жараёнида идрок қилаётганда ўқитувчини кўради, унинг нутқини тинглайди, ёзади. Бу комплекс кўзғатувчилар кўриш, эшитиш, мускул-ҳаракат рецепторларини кўзғайди. Комплекс кўзғатувчиларнинг анализаторларнинг мия пўсти қисмидаги ядроларида мураккаб таҳлил ва синтез қилиши амалга ошади. Идрок жараёнида таҳлил билан бир вақтда синтез ҳам рўй беради. Шунинг учун биз айрим товушларни эмас, бутун сўз ва ибораларни идрок қиламиз. Демак, идрокнинг нерв физиологик асосида иккинчи сигнал тизимининг муваққат нерв боғланишлари ётади. Муваққат нерв боғланишларининг ҳосил бўлиш жараёнини синтез асосини икки хил нерв боғланишлари ташкил қилди.

Бир анализатор доирасида ҳосил бўладиган боғланишлар бир нарсадаги комплекс кўзғатувчиларининг организмга таъсир этишдан вужудга келади. Масалан, эшитиш анализаторига таъсир қиладиган айрим товушларнинг ўзига бирикиши шундай кўзғовчи бўла олади. Мусиқа тинглаш, расм кўриш, улар анализаторлараро боғланишлар, бир нарса ёки бир неча анализаторларга таъсир этади. Масалан, кўриш, мускул анализаторлари, маъруза, монолог.

Кузатиш ва кузатувчанлик.

Идрокнинг ўзига хос жуда муҳим хусусиятларидан яна бири кузатувчанликдир. Умуман олганда идрок жараёнининг ҳаммаси кузатиш билан ҳар доим узвий боғлиқ. Чунки одам идрок қилаётганида ниманидир кузатади. Лекин ихтиёрсиз идрок жараёнидаги кузатиладиган нарса ва ҳодисалар одамнинг эсида сақланиб қола бермайди.

Кузатишнинг муваффақияти олдиндан қўйиладиган тайёргарликка, кишининг

билим ва тажрибаларига, диққатининг кучига ва фикрлаш фаоллигига боғлиқ. Кишининг режали, тизимли ва давомли ихтиёрий идрок қилиш қобилятини **кузатувчанлик** дейилади. Кузатувчанлик шахснинг шундай хислатидирки, бунда у нарса ва ҳодисаларнинг унга билинмайдиган муҳим характерли хусусиятларини пайқай олади.

Академик И.П.Павлов кузатувчанликнинг илмий билимдаги аҳамиятига юксак баҳо берган. У Санкт-Петербург яқинидаги Павлова шахридаги физиология институтининг олди томонига “Кузатувчанлик, кузатувчанлик ва яна кузатувчанлик” деб ёздириб қўйган.

Идрокда объект ва фон

Одамга жуда кўп нарса ва ҳодисалар таъсир қилиб туради. Булар шундай кўп хоссаларга эгаки, ҳатто одам бир вақтнинг ўзида уларга жавоб реакцияси қайтара олмайди. Одам кўп сонли кўзғовчилардан фақат айримларини аниқ ҳолда ажратиб олади. Шу ажратиб олинган нарса ҳодисалар эса фон саналади. Идрок қилинадиган нарсани ўраб турган бошқа нарса, жисм ёки ҳодисаларга нисбатан **объект** ҳисобланиб, объектнинг атрофдагилари эса **фон** дейилади. Масалан, ўқитувчи бир дарсда бир неча ўқувчилардан сўрайди. Ҳар сафар сўраётганларни кўради. Чақирилган ўқувчи унинг жавоби хатти-ҳаракати идрок объекти ҳисобланади.

Муайян шароитда шахс томонидан идрок қилинадиган нарса ёки жисм идрокнинг **объекти** деб аталади. Бошқа ўқувчилар фаолияти идрок фони бўлиб қолади. Идрок фонига кирган ўқувчи жавоб бериш учун чақирилиб қолса, идрок объектга айланади ва аксинча. Демак, идрок объекти ва фони динамик табиатга эга бўлиб, доимо ўзгариб туради. Объект ва фоннинг динамиклиги бош мия катта ярим шарлари пўстида вужудга келадиган оптимал кўзғалиш ўчоғининг алмашилиши билан тақозо этиладиган диққатнинг бир объектдан бошқа объектга ўтиши билан изоҳланади. Идрок фонидан объектни ажратишнинг психологик қонуниятларини иккиланган тасвирлар, шредерлар зинапояс, предмет контурларини ажралиши кабиларда аниқ кўриш мумкин.

Жуда кўп ҳолларда объектни фондан тез ва аниқ ажратиб олиш учун уни алоҳида ранг, шакл ва белгилар билан таъкидлаб қўйилади. Масалан, транспорт белгилари, темир йўл ишчилари махсус тўқ сариқ рангли кийим киядилар ва бошқалар.

АППЕРЦЕПЦИЯ

Идрокнинг ўзига хос хусусиятларидан бири идрок жараёнига бутун психик ҳаёт мазмунининг (яъни бутун маънавий бойлигининг) таъсир этишидир. Юқорида айтилганидек, идрок жараёни одамнинг турмуш тажрибаси билан боғлиқ экан, бинобарин, идрок жараёнига билим бойлиги одамнинг ишонч, эътиқодлари, дунёқараш, қизиқиш ва эҳтиёжлари ҳамда касби таъсир қилади. Психологияда идрок жараёнига одамнинг бутун маънавий ҳаёт бойлигини таъсир этишини апперцепция деб юритилади. **Апперцепция** – идрок жараёнини шахснинг олдинги билимлари, шахсий ва ижтимоий тажрибалари, қизиқишлари, мотивацияси, эҳтиёжлари ва одатлари, умуман руҳий ҳаётининг барча мазмуни билан белгиланишидир. Апперцепция ҳодисаси туфайли одамлар ўзаро идрокнинг мазмуни билан бир-бирларидан муайян даражада тафовутланадилар, яъни улар айнан бир хил нарсани узининг билими, савияси, нуқтаи назари, дунёқараш ва ижтимоий келиб чиқишига асосланган ҳолда турлича идрок қиладилар ҳамда акс эттирадилар. Масалан, даладаги гуллаб турган пахтани оддий бир талаба билан тажрибали агроном идрок қиладиган бўлса, албатта, уларнинг идроклари, яъни пахтани акс эттиришлари жуда катта фарқ бўлади. Талаба шунчаки, одатдаги оддий бир пахта сифатида акс эттирса, агроном пахтанинг қандай нави, тараққиётнинг қайси босқичда эканлиги, тахминан қанча ҳосил бериши ва шу кабилар билан бирга чуқур ҳамда жуда тўла идрок этади. Педагогик ва психологик билимларга эга бўлган тарбиячи билан бундай билимлардан мутлақо хабарсиз бўлган оддий бир онанинг болаларидаги турли эҳтиёжлар ва ҳаракатларни идрок қилишлари ўртасида кескин фарқ мавжуд. Масалан, илдиз тушунчасини болалар ўсимликларнинг моддий асоси сифатида, математиклар сонларнинг илдизи кўринишида, ижтимоий нуқтаи-назардан қариндош-уруғчилик шаклида кўз

олдига келтирадилар. Апперцепция тушунчаси баъзи ҳолларда идрокнинг аниқлиги, тўлиқлиги, равшанлиги, предметлиги, танловчанлик каби сифатларнинг маъноси ўрнида қўлланилган. Психологик назарияларига кўра, апперцепция ҳодисаси барқарор ва вақтинча (муваққат) деб юритилувчи икки турга ажратилади. Барқарор апперцепция ҳодисаси шахснинг дунёқараши, қатъий маслағи, мотивацияси, қизиқиши, билим савияси, маданий даражаси, хулқ-атвори, маънавияти ва касбий тайёргарлигига боғлиқ бўлиб, у ўта мураккаб тузилишга эгадир. Муваққат (вақтинча) апперцепция тури эса шахснинг фақат идрок қилиши жараёнидаги эмоционал ҳолатига, яъни унинг кайфияти, руҳланиши, шижоати, стресс, аффект кўринишидаги ҳис-туйғуларида, уларнинг суръати, давомийлиги тизимида ўз ифодасини топади.

Идрок хусусиятининг яна бир ўзига хос хусусияти унинг константлигидир. Идрокнинг **константлиги** деганда биз идрок қилишдан онгимизда ҳосил бўлган образнинг реал воқелиқдаги бизга таъсир этиб турган нарсанинг табиий ҳолатига ҳар жиҳатдан мос бўлишини тушунаемиз. Маълумки, нарсаларнинг ҳажми (катта ёки кичиклиги) шу нарсаларни қандай масофадан (узоқдан ёки яқиндан) идрок қилаётганимизга қараб ўзгариб туради. Лекин шундай бўлса ҳам идрок қилишдан ҳосил бўлган нарсаларнинг онгимиздаги образлари ҳамма вақт шу нарсанинг табиий ҳолатига мос бўлади, масалан, катта йўлда кетаётиб, узоқдан гугурт қутичасидек кичкина бўлиб келаётган автобусни кўриб, “кичкинагина автобус” келяпти демаймиз. Узоқдаги автобусни идрок қилишда онгимизда ҳосил бўлган образ автобуснинг реал ҳажмига тенг бўлади. Ёки тепадан катта баландликда учиб кетаётган ҳозирги замон йирик пассажир самолётларини кўриб, кичкина самолётчалар учиб кетишяпти, деб айтмаймиз. Бироқ шу нарсани айтиш керакки, идрокнинг константлиги хусусияти ҳам одамнинг турмуш тажрибаси билан боғлиқдир. Чунончи, умрида ҳеч қачон ҳозирги замон катта пассажир самолётларини кўрмаган одам баланд учиб кетаётган самолётни идрок қилиб, унинг реал ҳажмини (қанчалик катталигини) тасаввур эта олмайди.

Кўришда масофа, ранг, шакл, ҳажм константликлари рўй беради. Қаламни 20 ва 1см масофадан идрок қилиш, доскани 1 ва 10 м масофадан идрок қилиш, оқ қоғоз ёки қуёшда, хона ичида, коридорда ҳам оқ идрок қилинади. Константлик ҳодисасида одам нарсаларни кўз шуур пардасига тушган суратига айнан мувофиқ кўрмайди, балки улар ҳақиқатдан қандай мавжуд бўлса, шундай кўради. Бу кишининг тажрибаси, оммавий фаолияти жараёнида вужудга келади.

ИЛЛЮЗИЯ

Идрок жараёнининг навбатдаги яна бир ўзига хос хусусияти идрок қилишда баъзан юз берадиган иллюзия ҳодисасидир. **Иллюзия** – бизга таъсир қилаётган нарсаларни янглиш идрок қилиш демакдир. Одатда икки хил иллюзия фарқланади:

- а) объектив иллюзия;
- б) субъектив иллюзия.

Объектив иллюзия – ҳамма одамлар учун умумий характерга эга бўлиб, уни геометрик иллюзия деб ҳам юритилади. Объектив иллюзия биз идрок қилаётган нарсаларнинг ўзаро бир-бирига таъсири туфайли юз беради. Иллюзиянинг бу тури ҳар хил геометрик шаклларни идрок қилишда жуда яққол кўринади. Масалан, узунлиги баравар бўлган иккита горизонтал тўғри чизиқ чизилса, бу чизиқларнинг учларига ташқарига қаратилган ва ичкарига қаратилган чизиқ каттароқ бўлиб кўринади. Идрок жараёнида юз берадиган иллюзиянинг бу турига жуда кўплаб мисол келтириш мумкин. Масалан, баравар катталиққа эга бўлган учта кетма-кет турган тўғри бурчакли устунчаларни чизиб, уларнинг атрофига узоқлаштирувчи чизиқларни чизсак, бу учта кетма-кет турган устунчалар ҳар хил катталиқда бўлиб кўрина бошлайди. Бу ерда узоқлаштирувчи чизиқларнинг таъсирида иллюзия ҳосил бўлади.

Субъектив иллюзиялар одамнинг айни чоғдаги ҳиссий ҳолати билан боғлиқ бўлади. Бошқача қилиб айтганда, одамнинг ҳиссий ҳолатида рўй берадиган ўзгаришлар идрок жараёнига таъсир қилади. Масалан, юқорида айтиб ўтилганидек, одам кечаси ёлғиз

кўчада кўркиб кетаётган бўлса, ҳар бир шарпа унинг кўрқинч хиссини кучайтириб юборади. Натижада унинг рўпарасидан чиқиб қолган буталган дарахт қандайдир даҳшатли мавжудотга ўхшаб кўринади.

Ҳаётда кенг тарқалган ҳар хил инс-у жинс, девлар, ажиналар ва шу каби ножинс нарсалар ҳақидаги кўплаб гаплар кучли кўрқинч ҳисси таъсирида нотўғри идрок қилиш, яъни субъектив иллюзия туфайли вужудга келгандир. Баъзан одам қаттиқ кўрққан пайтида бош мия катта ярим шарларининг пўстидаги муҳим марказлардан бирортаси узок муддатли тормозланиш ҳолатига тушиб қолиши мумкин. Буни академик И.И.Павлов ҳаётни муҳофаза қилувчи тормозланиш деб атаган эди. Ана шундай пайтда тормозланиб қолган марказ билан боғлиқ бўлган организмнинг бирор қисмида кескин ўзгариш пайдо бўлади. Чунончи одамнинг оғзи ёки кўзи қийшайиб қолиши мумкин ёки кўли, оёғи фалаж бўлиб қолиши мумкин.

Субъектив иллюзия ҳодисаси, яъни қаттиқ кўрқинч ҳисси таъсирида нотўғри идрок қилиш ҳодисаси болаларда ҳам учраши мумкин. Шунинг учун ана шу юқоридаги мулоҳазаларни, яъни янглиш идрок натижасида пайдо бўладиган кўрқинчли образларни назарда тутиб, ҳеч вақт болаларни кўрқитиш керак эмас.

Психологияда кўриш иллюзияларининг ўрганилиши муайян ўзининг тадқиқот тарихига эга. Масалан, агарда биз кўрсаткич ва ўрта бармоқларимизни чалиштириб, нўхот ёки биронта думалоқ нарсани чалиштирган ҳолда иккала бармоғимизнинг учи билан босиб туриб, шунингдек айна бир даврда айлантираверсак, бу ҳолда бармоқларимизнинг тагида битта эмас, балки иккита нўхот бордек ҳис қиламиз.

Идрок қилувчи шахснинг психикасида рўй берадиган ўзгаришлар билан юзага келадиган тасодифий иллюзиялар ҳам мавжуддир. Сахрода чанқаган инсон узокда ярқираб турган шўрҳок ерни кўл деб идрок қилиши (лекин бу иллюзияни сахродан фарк қила олиши жоиз) ёки ўрмондаги тўнка кўрқоқ инсоннинг кўзига биронта йиртқич хайвонга ўхшаб кўриниши худди шу иллюзиялар жумласидандир.

Ўқ чизиклари иллюзияси узунлиги барабар бўлган икки ўқ чизикнинг четларига икки хил (кесишмайдиган ва кесишадиган) чизиклар чизилса, иллюзия пайдо бўлади. Яъни, кесишадиган чизиклар ўқ чизикга нисбатан кесишмайдиган чизиклар чизилган, ўқ чизигидан узунроқ бўлиб кўринади. Параллел қилиб чизилган бир неча чизиклар параллел эмас, балки ҳар хил томонга кесилган чизиклардек туюлади.

“Темир йўл” иллюзияси кесишадиган тўғри чизикларнинг торроқ жойига жойлашган чизик узунроқ бўлиб кўринади. Аслида эса ҳар иккала параллел чизикнинг узунлиги тенгдир.

Иккита баровар доира шаклини чизиб, улардан бирини ўша доирадан каттароқ, иккинчисини эса кичикроқ доиралар ичига олинса, иккинчи доира каттароқ кўринадиган бўлиб қолади. Яъни кичик доиралар ўртасида берилгани катта доиралар орасида берилганига қараганда каттароқ бўлиб кўринади.

Биринчи одамга қараганда иккинчиси узунроқ, учинчиси эса ундан ҳам узунроқ бўлиб кўринади. Аслида эса улар баландлиги жиҳатидан бир – бирига тенг.

Тик чизикларни ортиқча баҳолаш иллюзияси цилиндрнинг баландлиги, хошиясининг кенглигидан каттароқ бўлиб кўринади. Аслида цилиндрнинг баландлиги ва хошиясининг кенглигига баб-баровар. “Елпиғич” иллюзияси-параллел чизиклар орасидаги чизикларнинг таъсири билан баъзида эгилгандек, баъзида эса бурилиб кетгандек бўлиб кўринади.

Дарёда сузиб кетаётган катта ва кичик икки кема палубаси узунлиги жиҳатидан бир-бирига баровар тўғри чизик кесмалари билан тасвирланган бўлсада, катта кема палубаси узунроқ бўлиб кўринади.

“Жонли доиралар” иллюзияси. Катта ва кичик доиралар чизилган расмлар айланмайди, албатта. Лекин китобни қўлга олиб, уни ўнгдан чапга ёки чапдан ўнгга бир неча секунд айлантирсак, доиралар гўё айланаётгандек туюлади.

Галлюцинация

Воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг тана аъзоларини қабул қилиш анализаторларга бевосита таъсир этмасдан инсон онгида турли образларнинг (овозларнинг эшитилиши, шарпаларнинг сезилиши) хаёлан, фикран пайдо бўлишидан иборат идрокнинг психопатологик (руҳий хасталик) ҳодисасига **галлюцинация** дейилади. Галлюцинация ҳодисаси муваққат руҳий хасталикнинг аломати, баъзан кўрқинч ҳисси маҳсули ҳисобланиб, бош мия катта ярим шарлари қобиғидаги қўзғалиш жараёнларининг нуқсонли суст (патологик) ҳаракати натижасида гоҳо асаб тизимининг заҳарланиши, заифлашуви, ҳаддан ташқари толиқиши туфайли юзага келиши мумкин. Галлюцинация ҳодисаси бир неча хил кўринишга эга бўлиши мумкин, уларнинг энг асосийлари қуйидагилардан иборатдир: а) йўқ нарсаларнинг кўзга кўрилиши; б) у ёки бу овозлар, товушлар эшитилиши; в) йўқ шарпалар, ҳидлар сезилиши кабилардир.

Одатда иллюзияни галлюцинациядан фарқ қила олиш лозим. Иллюзия шу лаҳзада шахснинг сезги аъзоларига таъсир этиб турган бирор нарсани янглиш, нотўғри идрок қилиш жараёни бўлса, галлюцинация йўқ мавжуд бўлмаган нарсаларни ташқи таъсуротсиз идрок қилишдир. Масалан, йўқ нарсаларнинг кўзга бордек кўрилиши, йўқ овозларнинг кулоққа эшитилиши, йўқ ҳидларнинг димоққа урилиши кабилар галлюцинациянинг маҳсули бўлиб ҳисобланади. Галлюцинация шахснинг бирор нарса ва ҳолатни кўргандек, эшитилгандек, ҳис қилгандек каби тасаввурнинг акс этишидир холос. Галлюцинация ҳодисаси кўпинча касалликдан (иситма, алаҳсирашдан) дарак берувчи аломатдир, у нерв тизимини бузадиган касалликларнинг оқибатида рўй бериши мумкин.

Идрокнинг таснифи

Маълумки идрок одатда ихтиёрий ва ихтиёрсиз бўлади. Ихтиёрсиз идрок ҳамиша ихтиёрсиз диққат билан боғлиқ бўлиб, муайян бир мақсадсиз, ҳеч қандай ирода кучи сарф қилинмасдан амалга оширилади. Ихтиёрсиз идрок бирор нарсани тўсатдан, таъсир этаётган нарсаларнинг бошқа нарсалардан кескин фарқ қилиши, ҳаддан ташқари оригиналлиги, ёрқинлиги натижасида юзага келади. Ихтиёрсиз идрок одамнинг бутун фаолияти давомида узлуксиз давом этиб, айрим пайтларда ихтиёрий идрок билан алмашилиб туради. Лекин шундай бўлса ҳам инсон ҳаётида ихтиёрий идрокнинг роли бениҳоя каттадир.

Ихтиёрий идрок олдиндан белгиланган муайян бир мақсад асосида амалга оширилади. Идрокнинг иштироки асосан ихтиёрий идрокда намоён бўлади. Чунки ихтиёрий идрок кўпинча одамда иродавий зўр беришни талаб қилади. Масалан, дарсни ихтиёрий идрок билан эшитиб ўтириш одамдан анчагина ирода кучини талаб қилади. Умуман олганда, ҳар қандай ихтиёрий идрокда албатта диққат қатнашади.

Теварак-атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларни яхлит акс эттиришдан иборат бўлган ирода жараённинг бир қанча ўзига хос хусусиятлари бордир. Одатда икки идрок тури фарқ қилинади. Улардан бири содда идрок бўлса, иккинчиси мураккаб идрокдир. Содда идрок деганда атрофимиздаги турли-туман нарсалари масалан, хонадаги стол-стуллар, шкафлар ҳамда шкафлардаги ўйинчоқларни идрок қилиш содда идрок қилишдан иборатдир.

Идрокни тасниф қилишда материянинг яшаш шакллари – фазо, вақт, ҳаракат асос қилиб олинади, унга кўра идрок қуйидаги турларга ажратилади:

- Фазони идрок қилиш
- Вақтни идрок қилиш
- Ҳаракатни идрок қилиш

Фазони идрок қилиш

Фазони идрок қилиш воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг фазода эгаллаган ўрнини, шаклини, миқдорини, бир-бирига нисбатан муносабатлар билиш жараённинг шаклидир. Воқеликни идрок қилиш орқали инсон борлиқ тўғрисида, унинг хусусиятлари, ҳажми, масофаси (ич томонни, чуқурлиги) юзасида муайян маълумотлар, хоссалар, ахборотлар тўплаш, уларни фарқлаш имкониятига эга бўлади.

Фазони идрок қилиш ундаги нарсаларнинг шаклини, ҳажмини ва ўзаро

муносабатларини акс эттиришдир. Демак, фазодаги нарсалар уч ўлчовда идрок қилинади; нарсаларнинг шакли: уч бурчакли, тўрт бурчакли, куб, квадрат, доира, конус ва бошқалар. Нарсаларнинг ҳажми катта, кичик, ўртача, йирик, майда ва бошқалар. Нарсаларнинг бири-бирига ва идрок қилувчига муносабати: ўнгда, чапда, юқорида, пастда, узоқда ва ҳоказо. Фазони кўриш, тери, мускул-ҳаракат органлари билан идрок қилинади. Фазони бир кўз билан ёки икки кўз билан идрок қиламиз. Монокуляр идрокда нарсаларнинг четларидан келаётган нурлар битта кўзнинг тўр пардасида акс этади. Бу нурлар кўз гавҳарларида бири-бирини кесиб ўтади ва уларнинг кесишган жойида кўриш бурчаги ҳосил бўлади. Бу бурчакнинг катта-кичиклигига ҳамда унинг кўздан қанчалик узоқ-яқинлигига боғлиқ. Кўз гавҳарларининг ва умуман кўзнинг нарсаларни энг яхши кўриш учун мослашувини **аккомодация** дейилади.

Одатда фазодаги нарсаларнинг шакли, ҳажми ва ўзаро муносабатларини икки кўз билан бинокуляр идрок қилинади.

Биз бир нарсага икки кўз билан қараймиз. Лекин нарса битта акс этади. Бунинг сабаби ўша нарсдан келадиган нурларнинг кўз пардасига мос ёки мос бўлмаган нуқталарига тўғри келишидир.

Нарсаларнинг фазо муносабатини бинокуляр идрок қилишда конвергенция муҳим аҳамиятга эга.

Конвергенция – бирор нарсага қараганда иккала кўз соққасининг қаншар томон баб-баробар бурилишидир. Конвергенция масофани, чуқурлигини аниқ, тўлиқ идрок қилишга имкон беради.

Вақтни идрок қилиш

Одамда инсон томонидан вақтни идрок қилиш асосан руҳий ҳодисалар, ҳолатлар, вазиятлар, хусусиятларнинг ўзаро ўрин алмашинуви туфайли намоён бўлади ва ўзига хос тузилиши билан мазкур жараённинг бошқа шаклларида фарқ қилиб туради. Вақтни идрок қилиш инсон томонидан акс эттирилаётган вақт бирлигининг объектив (ҳаққоний, холис) мазмунига, шахснинг ўзига нисбатан муносабатига боғлиқ бўлиб, шу мезон орқали унинг маҳсулдорлиги ўлчанади. Масалан, шахснинг эҳтиёжи мотивацияси, қизиқиши ва интилишларига мутаносиб вақт бирлигини, идрок бирлигини идрок қилган тақдирдагина вақт объектив жиҳатдан кечинмалар, ҳис-туйғуларга нисбатан шахснинг ижобий, ҳаққоний муносабатларида тез ўтгандай идрок қилинади, одатда ёқтирмаслик идрок майдонига (қамровига) номутаносиблик эса шахсда зерикаш, вақт “секин” ўтиш туйғусини уйғотади.

Биз идрок қилиб турган нарса-ҳодисалар муайян вақт давомида пайдо бўлади, ўзгаради ва ўтиб кетади. Вақт материя мавжудлигининг асосий шаклларида биридир. Вақтни идрок қилиш воқеликдаги ҳодисалар ва уларнинг мунтазамлигини акс эттиришдир. Вақтни идрок қилиш объектив реалликни акс эттириб, кишини ўраб олган муҳитда мўлжал олишига имкон беради. Вақтни мўлжал олиш ориентировкаси миянинг пўст бўлимлари ёрдамида амалга ошади. Лекин вақтни идрок қилувчи маҳсус аъзо мавжуд эмас.

Вақтни идрок қилишда турли анализаторлар қатнашади, бироқ вақтлар оралиғинининг бир мунча аниқ фарқини кинестезик ва эшитиш сезгилари беради.

Марказий асаб тизимида бош мия катта ярим шарларида кўзғалиш ва тормозланишнинг ритмик алмашинуви вақтни идрок қилиш асосида ётади. Агар бош мия пўстида кўзғалиш жараёни устунлик қилса, вақт “тез” ўтгандек, агар тормозланиш устунлик қилса, вақт “секин” ўтгандек идрок қилинади. Вақтнинг “тез” ёки “секин” ўтиши кишининг вақтга ва диққати йўналтирилган объектга муносабатига ҳам боғлиқ. Масалан, бирор дарснинг ўтиши, кинофильмни кўриш, автобус ёки бирор кишининг келишини кутиш ва ҳоказо. Одамлар вақтни объектив белгилаш, унинг оралиғини тўғри фарқлашга имкон берадиган нарсалар ой, куёш, юлдузлар ҳаракатидан фойдаланиб келганлар.

Ҳаракатни идрок қилиш

Биосфера ва носферадаги ҳаракатларни идрок қилиш жисмларнинг (баъзан нисбий жиҳатдан бошқа ижтимоий-сиёсий, табиий ҳолатларнинг) фазодаги (ижтимоий ҳаётдаги) ўрин алмашинувини бевосита (бавосита) акс эттиришдан иборатдир. Шу сабабдан, ҳаракат таққосланмасдан идрок қилиниши илмий психологик манбаларда қайд қилиб ўтилади. Мабодо ҳаракатдаги жисм уни қуршаб турган ҳаракатсиз бошқа жисмларга таққосланган ҳолда идрок қилинса, бундай тоифадаги ҳаракат нисбатан идрок қилиш деб аталади. Агарда ҳаракатланаётган жисм ҳеч қандай нарса билан таққосланмасдан идрок қилинса, бу кўринишдаги ҳаракат эса нисбат берилмасдан нисбатсиз идрок қилиш дейилади.

Теварак-атрофдаги нарса-ҳодисалар муайян вақт давомида ўз ўринларини алмаштириб турадилар. Кишилар нарса-ҳодисаларнинг фазода ўрин алмаштириб туришини, яъни ҳаракатини ҳам идрок қиладилар. Ҳаракатни идрок қилишда кўриш ва кинестезик анализатор асосий роль ўйнайди. Тезлик, тезланиш ва ҳаракатнинг йўналиши ҳаракат қилаётган объект параметридир. Одам нарсаларни ҳаракати ҳақида икки йўл билан маълумот олиши мумкин.

- Ҳаракатни бевосита идрок қилиш
- Ҳаракат ҳақида хулоса чиқариш.

Ҳаракатни бевосита кўриш орқали идрок қилиш икки хилдир.

а) кўзни ҳаракатдаги нарса билан бирга юритиш

б) кўзни бир нуқтага қаратиб туриш.

Ҳаракат тез ёки секин бўлаётгандек идрок қилинади. Ҳаракатни бундай идрок қилиниши нарсаларнинг объектив тезлигига ва унинг идрок қилинувчидан қанчалик узоқ яқинлигига боғлиқ. Ҳаракатни эшитиш анализатори ёрдами билан ҳам идрок қилинади.

ХОТИРА

Хотира ҳақида тушунча

Хотира биз илгари идрок қилган, бошдан кечирган ва бажарган ишларимизни ёдда сақлаш, кейинчалик уларни эслаш ёки хотирлаш жараёнидир. Биз ҳар куни янги нарсаларни биламиз, кун сайин билимларимиз бойиб боради. Хотира фаолиятида шахснинг ғоявий йўналиши катта ўрин эгаллайди. Бу йўналиш унинг фаолиятини ҳаёт шароити таъсирида шакллантиради. Киши ўзининг шу фаолияти учун муҳим бўлган воқеа, ҳодисаларни яхши эслаб қолади. Аксинча, киши учун кам аҳамиятга эга бўлган нарсалар ёмон эсда қолдирилади ва тезда унутиб юборилади. Шу ўринда хотира борасидаги таърифларга қайтсак, кўпгина адабиётларда хотира тушунчаси қуйидагича таърифланади. «Индвиднинг ўз тажрибасида эсда олиб қолиши, эсда сақлаши ва кейинчалик уни яна эсга тушириши *хотира* деб аталади». Шунини таъкидлаш жоизки, келтирилган мазкур таъриф хотиранинг мураккаб, кенг қамровли жиҳатларини тўла таъкидлаш имкониятига эга.

Шахснинг йўналиши унинг қизиқишида ифодаланади. Кишининг қизиқиши хотирага аниқ ва кучли таъсир кўрсатади, яъни яхши эсда олиб қолишни таъминлайди. Биз кўпинча у ёки бу нарса ва ҳодисаларни ёмон эсда қолдираемиз. Бу хотирани ёмонлигини эмас, балки уларга қизиқиш йўқлигини кўрсатади. Масалан, ўқувчилар ҳамма фанларни бир хил ўзлаштира олмайдилар. Бу уларнинг ҳар хил хотирага эга эканликлар билан эмас, балки ўқитилаётган фанга қизиқишнинг ҳар хиллиги билан тушунтирилади. Эсда олиб қолишга кишининг эмоционал муносабати ҳам катта таъсир кўрсатади. Киши учун яққол ҳаяжонли реакция вужудга келтирувчи нарсалар онгда чуқур из қолдириб, пухта ва узоқ ёдда сақланади. Биз бир нарсдан таъсирлансак, ўша узоқ вақт эсда сақланади. Самарали хотира кишининг ирода сифатларига ҳам боғлиқдир. Кучсиз, иродасиз, иш ёқмас кишилар ҳар доим юзаки, ёмон хотирлайдилар. Аксинча, иродали, материални ўзлаштиришга астойдил киришадиган кишилар пухта ва чуқур эслаб қоладилар. Самарали хотира кишининг умумий маданиятига, унинг ақлий савиясига, билимига, укувига фикрлаш қобилиятига, кўникмаа ва одатларига ҳам боғлиқдир. Шундай қилиб, хотиранинг табиати ва унинг самаралилиги шахснинг хусусиятлари билан

боғлиқдир. Шахс ўз олдига кўйилган мақсад ва вазифалари асосида ўзининг хотирлаш жараёнини онгли равишда тартибга солади ва бошқаради.

Хотира соҳасида қуйидаги асосий жараёнлар: эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш ва унутиш бир-биридан фарқ қилинади. Бу жараёнлар фаолиятда таркиб топади ва белгиланади. Маълум материални эсда олиб қолиш ҳаёт фаолияти давомида индивидуал, яъни шахсий тажрибани тўплаш билан боғлиқдир. Тўпланган тажрибадан кейинги фаолиятда фойдаланиш қайта эсга туширишни талаб қилади. Маълум материалнинг фаолиятда қатнашмай қолиши ёддан чиқаришга олиб келади.

Хотиранинг нерв-физиологик асослари

Эсда олиб қолиш нерв тизимининг эгилувчан, яъни ўзгарувчанлик, кўзгатувчилар таъсирида ўзида гўё бир из қолдириш, сақлаш имконияти туфайли юзага келади. Ҳар қандай инсоннинг мияси эгилувчанлик хусусиятига эга бўлиб, унинг даражаси ҳар хил бўлади. Шахс хотирасининг сифати миянинг фаоллиги ва турли фаолиятга тўғридан-тўғри боғлиқ равишда ривожланади. Атрофни ўраб олган борлиқни фаол билувчи киши ўз мияси фаолиятини тўхтовсиз кучайтиради. Шу билан бирга унинг эгилувчанлик даражасини оширади. Мия эгилувчанлиги вақтинча пасайиши, хотира самарасининг сусайиши, баъзи пайтда одамнинг толиқишига сабаб бўлади. Дам олгандан кейин яна тикланади. Одатда мия эгилувчанлиги ёш ўтиши билан сусаяди. Масалан, кекса кишилар гапларидан адашиб кетади, илгари гапирганлари эсан чикиб, ўша гапни такрорлайверадилар. Мия эгилувчанлигининг кўрсаткичи бош мия пўстлоғида муваққат нерв алоқаларини тезликда вужудга келиши, давомли сақланиши ва уларнинг тез, осон жонлантирилиши ҳисобланади. Муваққат нерв алоқалари ассоциацияларни ҳосил қилувчи физиологик механизмдир. Ассоциация бизнинг хотирамизда мустаҳкамланган ва онгимизда қайд қилинган айрим воқеа ҳодисаларнинг ўзаро боғланишидир. Бирор буюмни эсда олиб қолиш, бошқа буюмлар билан боғлаш орқали амалга оширилади. Бу ўринда академик И.П.Павловнинг қуйидаги сўзлари жуда характерлидир. «Муваққат нерв боғланишлари – деб ёзади И.П. Павлов ҳайвонот оламида ва бизнинг ўзимизда ҳам бўладиган энг умумий физиологик ҳодисадир. Шу билан бирга у психик ҳодиса ҳамдир, турли-туман ҳаракат, таассурот бўлмаса ҳарфлар, сўзлар ва фикрлар ўртасида пайдо бўладиган боғланишлар-ки, бу боғланишларни психологлар ассоциациялар деб атайдилар».

Хотира, яъни эсда олиб қолиш, идрок қилинаётган нарсалардан ҳосил бўлган образлар ўртасида ассоциацияларнинг юзага келишидан иборатдир. Шу боис инсон хотирасидаги ассоциациялар 3 турга ажратилади. Булар ёндошлик ассоциацияси, ўхшашлик ассоциацияси ва қарама-қаршилик ассоциацияларидан иборатдир. Ёндошлик ассоциациясининг асосида вақт ва фазовий муносабатлар ётади. Бошқача қилиб айтганда, ёндошлик ассоциацияси бир неча нарса ёки ҳодисаларни айни бир вақтда ёки кетма-кет идрок қилишдан ҳосил бўлади.

Масалан, боғчада боласи ҳар куни ўзининг тарбиячи опаси ва тарбияланаётган гуруҳини идрок қилади. Кейинчалик, яъни катта бўлгандан сўнг боғчасини эсласа тарбиячи опаси ва аксинча, тарбиячи опасини эсласа, боғча гуруҳи кўз ўнгида гавдаланади.

Ҳозирги пайтда идрок қилинаётган нарса билан илгари идрок қилинган нарса ўртасида маълум ўхшашлик бўлса, бу нарсалар ўртасида ўхшашлик ассоциацияси ҳосил бўлади. *Масалан*, бола даставвал боғчага келган пайтида боғча мудирасининг ташқи кўриниши, овози ва муносабатларини ўз онасига ўхшатиши мумкин. Кейинчалик бола онасини кўрганда, мудира опасини ва аксинча мудира опасини кўрганда онасини эслайдиган бўлиб қолади. Бу иккала одамнинг бола тасаввуридаги образлари ўртасида ассоциация ҳосил бўлади.

Ҳозирги идрок қилинаётган нарсалар билан илгари идрок қилинаётган нарсалар ўртасида қарама-қарши белгилар ва хусусиятлар бўлса, бундай нарсалар ўртасида қарама-қаршилик ассоциацияси юз беради. *Масалан* ёз-қиш, иссиқ-совуқ каби нарсалар ўртасида

карама-қаршилик ассоциациялари ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, хотиранинг нерв-физиологик асосида бош мия пўстида ҳосил бўладиган шартли рефлекслар, турли ассоциатив боғланишлар ётади. Лекин, одам эсда олиб қолиш пайтида ассоциациялар ҳосил бўлганлигини мутлақо сезмайди. Ҳар хил ассоциацияларнинг ҳосил бўлганини одам кейинчалик бирор нарсани эсга тушириш пайтида бўлади.

Хотиранинг нерв-физиологик механизмлари хусусида тўхталар эканмиз, сўнгги йилларда техниканинг ғоят тез ривожланиши натижасида турли эсда олиб қолувчи аппаратларга бўлган эҳтиёж бениҳоя кўпайиб кетганлигини таъкидлаш жоиз. Бу ўз навбатида хотиранинг нерв-физиологик механизмларини психолог ва физиологлардан ташқари инженерлар, биохимиклар, генетиклар ҳамда кибернетиклар томонидан ўрганилишига олиб келди. Натижада хотиранинг нерв физиологик механизмларини тушунтирувчи бир қанча янги назариялар майдонга келди. Ана шундай назариялардан энг муҳими молекулаларнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлган биохимик назариядир. Бу назарияга кўра бирор нарсани эсда олиб қолиш ва эсда сақлаб туриш махсус тузилишни ўзгариши билан боғлиқдир. Ўтказилган текширишларга кўра, бирор нарса эсда олиб қолинганда, асосан нерв хужайраларининг (нейронларнинг) дендрит шохлари таркибида ўзгариш юзага келади. Улар қандайдир бошқачароқ тузилишга кириб оладилар. Дендритлар тузилишидаги ҳосил бўлган ўзгариш дарров ўтиб кетадиган бўлмай, анча мустаҳкам бўлади. Шу сабабли эсда олиб қолган нарса узоқ вақт хотирада сақланиб туради.

Хотира турлари

Хотира инсоннинг ҳолати ва фаолиятининг барча соҳаларида қатнашиши туфайли унинг намоён бўлиш шакллари, ҳолатлари, шарт-шароитлари, омиллари ҳам хилма-хил кўринишга эгадирлар. Одатда хотирани муайян турларга ажратишда энг муҳим асос қилиб унинг тавсифномаси сифатида эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш, унутиш сингари жараёнларни амалга оширувчи фаолиятининг хусусиятларига боғлиқлиги олинади.

Ҳаракат хотираси – инсон фаолиятининг ҳар бир турида руҳий фаолликнинг у ёки бу кўринишларини устунлик қилишида кузатилади. Масалан, ҳаракат, хиссиёт, идрок, ақл-заковат каби руҳий фаолиятнинг кўринишлари мавжуддир. Ана шу руҳий фаоллик турларининг ҳар бири тегишли ҳаракатларда ва уларнинг махсулотларида ўз ифодасини топиб ҳаракатларда, хиссий кечинмаларда, туйғуларда, образларда, тимсолларда, фикр ва мулоҳазаларда акс этади.

Турли ҳаракатлар ва уларнинг бажарилиши тартиби, тезлиги, суръати, изчиллиги ва бошқаларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш, эсга туширишдан иборат хотира тури ҳаракат хотираси деб аталади.

Ҳис-туйғу ёки хиссиёт хотираси. Бу хотира ҳис-туйғулар, руҳий кечинмалар, хиссиётлар, эҳтиёжларимиз ва қизиқишларимиз қандай қондирилаётганлигидан, атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятига нисбатан муносабатимиз қай тарзда амалга оширилаётганлигидан доимо хабар бериб туриш имкониятига эга. Шунинг учун ҳар бир кишининг ҳаёти ва фаолиятида хиссий хотира тури жуда катта аҳамият касб этади.

Воқеликдаги нарса ва ҳодисалардан, ўз-ўзимизга бўлган муносабатларимиздан келиб чиқадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш, эсда сақлаш, эсга туширишдан иборат хотира тури хиссий хотира тури деб аталади. Бошимиздан кечирган ва хотирамизда сақланиб қолган хиссиётлар ҳаракатга ундовчи ва ўтмишда салбий кечинмаларга эга бўлган ҳаракатлардан сақланиб қолувчи сигнал тарзида намоён бўлади.

Образли хотира – тасаввурлар ва турмуш манзаралари, шунинг билан бирга, товушлар, таъмлар, ранглар шакллар, билан боғлиқ бўлган хотира туридир. Образ хотираси деб яққол мазмунни, бинобарин, нарса, ҳодиса-ларнинг аниқ образларини,

уларнинг хусусиятлари ва боғланишларини эсда қолдириш, онгда мустаҳкамлаш ҳамда зарурият туғилганида эсга туширишдан иборат хотира турига айтилади.

Сўз-мантик хотираси мазмунини фикр ва мулоҳазалар, аниқ ҳукм ҳамда хулоса чиқаришлар ташкил этади. Инсонда фикр ва мулоҳаза турли хил шакллар ёрдамида ифодаланганлиги туфайли уларни ифодалаш фақат ўзлаштирилаётган материалларнинг асосий маъносини изоҳлаш, талқин қилиб бериш ёки уларни сўзма-сўз ифодаланишини айнан айтиб беришга қаратилган бўлиши мумкин. Агар маълумот, ахборот, хабар, материал маъно жиҳатидан қайта ишланмаса, у ҳолда материални сўзма-сўз ўзлаштириш, мантикий ўрганиш бўлмасдан, балки аксинча механик эсда олиб қолишга айланиб қолади.

Сўз-мантик хотирасининг вужудга келишида биринчи сигнал билан бир қаторда иккинчи сигналлар тизими асосий ҳисобланади. Чунки сўз мантиқ хотираси фақат инсонгагина хос бўлган хотиранинг махсус тури ҳисобланиб, бу хотира тури ўзининг содда шакллари билан ҳайвонларга ҳам тааллуқли бўлган ҳаракат, ҳис-туйғу ва образли хотиралардан сифат, ҳам миқдор жиҳатдан кескин фарқ қилади. Ана шу боисдан сўз-мантик хотираси бир томондан хотиранинг бошқа турлари тараққиётига асосланади, иккинчидан уларга нисбатан етакчилик қилади. Шу билан бирга, бошқа турларнинг ривожланиши сўз мантиқ хотирасининг такомиллашувига узвий боғлиқдир. Сўз-мантик хотирасининг ўсиши қолган хотира турларининг барқарорлашувини белгилайди.

Хотира турларига нисбатан бошқача тарзда ёндашиш ҳоллари ҳам учрайди. Шу боис хотира фаолиятини амалга ошираётган фаоллик хусусиятлари билан узвий боғлиқ равишда турларга ажратилади. Масалан, фаолият мақсадига кўра хотира ихтиёрсиз ва ихтиёрий турларга бўлинади.

Ихтиёрий хотира деганда маълум мақсадни рўёбга чиқариш учун муайян даврларда ақлий ҳаракатларга суянган ҳолда амалга оширилишидан иборат хотира жараёни тушунилади. Бу фаолиятни одам онги бевосита бошқаради. Кўпинча психология фанида ихтиёрий хотирага ихтиёрсиз эсда олиб қолиш қарши қўйилади. Бу жараён маълум керакли топшириқ ёки вазифа қўйилса, эсда олиб қолишга етакловчи фаолият бирон-бир мақсадни рўёбга чиқаришга йўналтирилган тақдирда юзага келади. Биз математик топшириқларини ечаётганимизда масаладаги сонларни эсда олиб қолишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўймаймиз. Мазкур сўз мантиқ хотирада асосий мақсад фақат масала ечишга қаратилади. Бунинг натижасида сонларни эсда сақлашга, ҳеч қандай ўрин ҳам қолмайди. Шунга қарамай, биз уларни қисқа муддат бўлса-да, эсда сақлашга интиламиз. Бу ҳолат фаолият якунлангунга қадар давом этади.

Хотиранинг ихтиёрий ва ихтиёрсиз турлари хотира тараққиётининг иккита кетма-кет босқичларини ташкил этади. **Ихтиёрсиз хотиранинг** турмушда ва фаолиятда катта ўрин эгаллашини ҳар ким ўз шахсий тажрибасидан билади. Ихтиёрсиз хотиранинг муҳим хусусиятларидан бири маълум мақсадсиз ақлий, асабий, иродавий зўр беришсиз ҳаётий аҳамиятга эга бўлган кенг кўламдаги маълумот, хабар, ахборот, таъсуротларнинг кўпчилик қисмини акс эттиришдир. Шунга қарамасдан инсон фаолиятининг турли жабҳаларида ўз хотирасини бошқариш зарурати туғилиб қолиши мумкин. Худди мана шундай шароитлар, ҳолатлар, вазиятларда эсда сақлаш, эсга тушириш ёки эслаш имкониятини яратадиган хотиранинг мазкур тури катта аҳамиятга эгалиги шубҳасиз.

Сўнгги пайтларда рус ва хориж психологиясида хотира борасидаги тадқиқотчиларнинг эътиборини эсда олиб қолишнинг дастлабки, бошланғич дақиқаларида вужудга келадиган ҳолатлар, жумладан ташқи таассурот изларининг мустаҳкамланишигача бўлган жараёнлар, ҳолатлар, механизмлар, шунингдек, уларнинг мустаҳкамланиш муддатларини ҳам ўзига жалб қилиб келмоқда.

Масалан, бирор материал хотирада мустаҳкам жой олиш учун уни субъект томонидан тегишли равишда қайта ишлаб чиқиш зарур ва материални бундай ишлаб чиқиш учун маълум даражада муддат талаб этиш табиийдир. Ана шу муддат хотирада қайта тикланилаётган изларни мустаҳкамлаш деб қабул қилинган. Мазкур жараён инсон томонидан яқиндагина бўлиб ўтган ҳодисаларнинг акс садоси сифатида кечирилади ва

такмиллашади. Инсон муайян дақиқаларда, лаҳзаларда, айна пайтда бевосита идрок қилинаётган нарсаларни гўё кўришда, эшитишда давом этаётгандек туюлади. Ушбу жараён келиб чиқиши жиҳатидан беқарор, ҳатто ўзгарувчан, лекин улар шу қадар махсус тажриба орттириш механизмларининг фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. Шу боисдан уларнинг роли шу қадар аҳамиятли-ки, бу жараёнларда эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, ахборотлар, маълумотлар, хабарларни қайта эсга туширишнинг алоҳида тури сифатида қаралади. Ушбу жараён одатда психология фанида **қисқа муддатли хотира** деб аталади.

Жуда кўп қайтаришлар ва қайта тиклашлар натижасида материални узоқ муддат давомида эсда сақланиб қолиши характерли бўлган узоқ муддатли хотирадан фарқ қилган ҳолда, қисқа муддатли хотира бир марта ҳамда жуда қисқа вақт оралиғида идрок қилиш ва шу ондаёқ қайта тиклашдан сўнг қисқа муддатли эсда олиб қолиш билан характерланади.

Ҳозир илмий адабиётларда қисқа муддатли хотирани куйидаги атамалар билан номлаш учрайди: «бир лаҳзалик», «дастлабки», «қисқа муддатли» ва бошқалар.

Оператив хотира инсон томонидан бевосита амалга ошириладиган фаол тезкор ҳаракатлар, усуллар учун хизмат қилувчи жараённи англаувчи мнемик ҳолат **оператив хотира** деб аталади. Ҳозирги замон психологиясида ушбу ҳолатни намоён қилиш учун куйидаги мисол келтирилади. Математик амални бажаришга киришар эканмиз, биз уни муайян бўлақларга ажратиб ҳал қилишни мақсад қилиб қўямиз. Шу боисдан оралиқ натижаларни ёдда сақлашга интиламиз, ниҳоясига яқинлашган сари айрим материаллар эсдан чиқа бошлайди.

Мазкур ҳолат матнни талаба ёки ўқувчи томонидан ўқишда, уни кўчириб ёзишда, ижодий фикр юритишда, ақлий фаолиятни амалга оширишда яққол кўзга ташланади.

Хотира жараёнлари

Хотира фаолияти эсда қолдиришдан бошланади. Эсда қолдириш идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни мия пўстида из ҳосил қилишдир. Унинг физиологик асоси мия пўстида муваққат нерв боғланишининг вужудга келишидир. Эсда қолдириш ўзининг фаоллиги жиҳатидан иккига бўлинади:

- а) ихтиёрий эсда қолдириш;
- б) ихтиёрсиз эсда қолдириш.

Ихтиёрсиз эсда қолдиришда олдиндан мақсад қуйилмайди, мавзу танланмайди ва ирода кучи сарфланмайди. Ўзининг гўзаллиги, ҳиссий таъсирчанлиги, ҳажми, ҳаракатчанлиги, тезлиги, шакли ва бошқа хоссалари билан фарқ қиладиган нарса ва ҳодисалар ихтиёрсиз эсда қолади. *Масалан*, тасодифий ҳодисалар, карнай-сурнай овози ихтиёрсиз эсда қолади.

Ихтиёрий эсда қолдиришда эса олдиндан мақсад қўйиб мавзу белгиланади. *Масалан*, дарс материалларини эсда олиб қолиш, имтиҳонга тайёрланиш ва бошқалар. Ихтиёрий эсда қолдиришда куйидаги турли усуллардан фойдаланилади:

1. мақсад қўйиш, масалан, институтга кириш олдидаги мақсад;
2. ўқув материалларини тушуниб эсда қолдириш;
3. эсда қолдиришнинг рационал усулларида фойдаланиш, масалан, эсга тушириш йўли билан эсда қолдириш.

Беихтиёр эсда қолдиришда қизиқиш катта роль ўйнайди. Бизнинг олдинги тажрибамиз билан боғлиқ нарса ва ҳодисалар беихтиёр осон эсда қолади. Биз баъзи бир фактларни билсак, улар ҳақида тушунчага эга бўлса, шу фактларга тегишли бўлган ҳамма нарсалар осон эсда қолади.

Ихтиёрсиз эсда қолдириш инсон ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлиб, ундан ортиқча ҳаракат талаб қилмаган ҳолда ҳаётини тажрибаларни кенгайтиради ва бойитади. Бироқ ихтиёрсиз эсда қолдириш тез бўлса ҳам кўпинча ноаниқ бўлади, бундай эсда олиб қилинган нарса ва ҳодисалар кейинчалик янглиш эсга туширилади.

Ихтиёрий эсда қолдириш кўзда тутилган мақсадга мувофиқ танланган материални

эсда қолдиришдир. Киши ихтиёрий эсда қолдириш учун эсда сақлашнинг махсус усулларини сақлаган ҳолда материални пухта эсда қолдириш учун ўзининг керакли кучини сарф қилади. Аммо механик эсда сақланишни маъноли эсда сақлаш билан қўлланилиши фойдалидир.

Психология фанида эсда олиб қолишнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Маълумот, хабар, таассурот, ахборот ва материалларни эшитиш орқали идрок қилиш ҳамда эсда олиб қолиш.
2. Эгаллаш ёки ўзлаштириш зарур бўлган материалларни кўриб идрок қилиш ёрдамида эсда олиб қолиш.
3. Материалларни ҳаракат ёрдамида ва эшитиш орқали идрок қилиш ҳамда эсда олиб қолиш.
4. Аралаш ҳолатда эсда олиб қолиш, эшитиш, кўриш, ҳаракат кабилар орқали идрок қилиш ва эсда олиб қолиш ёки бир нечта таъсир этувчилар ёрдамида акс эттириш.

Мана шу йўллар орқали эшитиш, кўриш, эшитиш ҳаракат, комбинаторлаштирилган (аралаш) турлари ёрдамида хотиранинг қайси тури устунрок ёки қайси бири бўш эканлигини аниқлаш мумкин.

Эсда олиб қолишда ассоциацияларнинг аҳамияти муҳимдир. Бунинг учун эсда олиб қолиш жараёнининг боғланишлари пайдо бўлиш суръатини аниқлаш мақсадида улар хусусиятларига биноан қуйидаги:

1. Сабаб оқибат боғланиш.
2. Бўлак ва яхлит муносабати.
3. Қарама-қаршилик муносабати.
4. Инкор этиш ҳолати.
5. Адекват ёки аниқлик турларга ажратилади.

Эсда олиб қолиш инсон фаолиятининг хусусиятига бевосита боғлиқдир. А.А.Смирнов, П.И.Зинченко тажрибалари шуни кўрсатадики, эсда олиб қолиш у ёки бу фаолиятдагина самарали бўлиши мумкин. А.А.Смирновнинг тажрибаларида текширишларга қараганда икки хил фаолият таклиф қилинса, биринчи ҳолда улар маъноли матнни эсда олиб қолиш назарда тутилади. Синалувчилар матнни ёдлар эканлар, материаллар устида ҳеч қандай фаол иш олиб бормаганлар. Иккинчи ҳолда эса эсда олиб қолиш вазифаси қўйилмайди-ю, лекин матн устида муайян иш олиб бориш унда учрайдиган маъновий хатоларни аниқлаш таклиф этилади. Иккинчи ҳолда эсда олиб қолиш анча самарали бўлганлиги аниқланган.

Махсус воситалар ва оқилона усулларни қўллаш орқали эсда олиб қолиш соҳасидаги ёндашишдан иборат ташкилий фаолият алоҳида аҳамиятга эга. А.А.Смирнов ўтказган тажрибасида шуни кўрсатадики, матнни махсус тузиб чиқилган режага асосланган ҳолда ёдлаш режаси, **пала-партиш** эсда олиб қолишдан икки баробар самаралироқ экан, психолог олимларнинг тавсиясига биноан ёдлаш жараёнида материални такрорлаш билан уни фаол эсга туширишни ўзаро алмаштириб туриш юқори натижалар беради. Кузатишлар ва тажрибалар шуни кўрсатадики, ўқувчилар ва талабалар бу усулларни мустақил равишда эгаллай олмайдилар, одатда уларни муаллимнинг раҳбарлигида эгаллашади. Акс ҳолда ўқув фаолияти иштирокчилари материални бевосита ихтиёрсиз эсда олиб қолиш босқичида қотиб қолиши мумкин, бу ҳол ақлий ўсишга қарама-қаршидир.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ўқув материалларининг маъносига тушуниб эсда олиб қолиш йўли оқилона йўл бўлиб қолмасдан, балки у механик эсда олиб қолиш жараёнидан ўзининг самарадорлиги билан кескин даражада ажралиб туради.

Эсда олиб қолиш жараёни деганда сезги, идрок, тафаккур, ички кечинмаларни хотирада сақланиш хусусияти тушунилади. Кундалик ҳаётимизда китоб, журнал, газета ўқиётганимизда материални эсда олиб қолиш учун шу материалнинг маъносига тушуниб олишга ҳаракат қиламиз. Жамики нарса инсонга етарли даражада тушунарли бўлмаса, у

тақдирда уларни эсда олиб қолиш жараёни жуда қийин кечади. Ҳурғанилаётган материалнинг мазмуни ва маъносига тушуниб олиш учун одам уни таҳлил қилишга, умумлаштиришга ҳаракат қилади. А.А.Смирнов таъкидлаганидек, материални ўзлаштириб олиш худди шу жараёнга яққол мисолдир. Муаллифларнинг шахсий фикрига кўра ўзлаштираётган материалларни эсда олиб қолиш қийинлиги сабабли уларни тушуна олмасликдир. Тушуниб олишнинг эсда олиб қолишдаги аҳамияти худди шу билан тавсифланади.

Эсга тушириш ва унинг турлари.

Ўтмишда идрок қилинган нарсалар, ҳис-туйғу, фикр ва иш-ҳаракатларнинг онгимизда қайтадан тикланиши эсга тушириш дейилади. Эсга туширишнинг нерв-физиологик асослари бош мия пўстида илгари ҳосил бўлган нерв боғланишларнинг кўзғалишидир. Эсга туширишнинг таниш, эслаш, бевосита эслаш, орадан маълум вақт ўтказиб эслаш, ихтиёрсиз ва ихтиёрий турлари мавжуд.

Таниш илгари идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни такрор идрок қилиш натижасида у ёки бу ҳодисани эсга туширишдир. Таниш аниқ ва ноаниқ бўлиши мумкин. Ноаниқ танишда биз бу нарсани нотаниш эмаслигини ҳис қиламиз, холос. Масалан, бир одам кўзимизга иссиқ кўринади, лекин уни қаерда кўрганимизни эслай олмаймиз. Тўлиқ, аниқ танишда эса идрок қилинаётган нарсанинг номи катта роль ўйнайди. Масалан, биз бир кишини кўриб, уни таний олмасак, унинг фамилиясини ёки исмини эшитсак, дарров ким эканлигини биламиз.

Эслаш нарса ва ҳодисаларни, уни айна пайтда идрок қилмай эсга туширишдир. *Масалан*, бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисаларни, билиб олган ишларимизни бемалол эсга туширишимиз мумкин. Эслаш ҳам аниқ ва ноаниқ бўлади. Масалан, биз шеърни ёддан айтиб берсак ҳам уни қаерда ва қачон ўқиганимизни эслай олмаймиз. Эсга тушириш аввал танишдан бошланади. Масалан, имтиҳонга кирганда билетни кўриб, унинг саволини ўқиб таниймиз. Демак, бунда предметнинг номи муҳим роль ўйнайди экан. Бевосита эсга тушириш материални идрок қилиш кетиданоқ эсга туширишдан иборат. Масалан, шеърни ёд олганимизда бир неча сатрни ўқиган китобга қарамасдан такрорлаймиз, яъни бевосита эсга тушираемиз. Бир қарра кўздан кечирилган материални бевосита эсга туширилган миқдорига қараб, хотиранинг кўлами аниқланади.

Материалнинг кўп қисмини бевосита эсга тушира оладиган кишининг хотира кўлами кенг ҳисобланади. Масалан, артистларда сўз ва ибораларни эсда тутиб қолиш хотирасининг кўлами кенг бўлади. Ҳисоб-китоб ишларини юритадиган ходимларда сонларни эсда тушириш хотирасининг кўлами кенг бўлади.

Вақт ўтказиб эсга тушириш эсда олиб қилинган нарсани орадан бир қанча вақт ўтказиб эсга туширишдирки, бунда шу орада онгимизда бошқа жараёнлар ўтгандек бўлади. *Масалан*, ёшлигимиздаги воқеа ва ҳодисаларни шу тариқа эслаймиз.

Идрок қилинган нарсалар миямизда ўрнашиб қолиши, эсимизда туриши туфайли турли усулда эсимизга тушиши мумкин.

Эсда сақлаш деганда илгари туғилган таассурот, фикр, ҳис-туйғу ва иш-ҳаракатларнинг такрорланишига мойиллик пайдо қилиши ва мустаҳкамланиши тушунилади. Бунга сабаб асаб тизимининг эгилувчанлигидир. Шунинг учун асаб тизими илгари бўлиб ўтган таассуротларни такрорлашга тайёр туради. Фақат эсга тушириш учун қулай шароит бўлсагина эсга тушади. Бундай шароит бўлмаганда зарур материални ихтиёрий эслаш жараёни қийинлашади.

Шундай қилиб, эсга туширишда ана шу тариқа қийналиб қолиб, зарур бўлган нарсани шу онда эсга тушира олмаймиз.

Унутилган нарсаларни яна хотирада қайтадан тикланиши **реминисценция** ҳодисаси (хира эсга келтириш) дейилади. Бу ҳодисанинг сабаби шуки, узоқ вақт бир иш билан машғул бўлганда мия чарчаши юз беради. Чарчаш ҳаддан ташқари ошиши натижасида нерв хужайраларида тормозланиш юз беради. Материални эсда қолдирилгандан кейин 12 соат ичида эсга туширилса, материалнинг кўп қисми унутилади.

Материални ўқиб ўрганиб олингандан кейинок уни яхши хотирлай олмай, аммо орадан бир неча вақт ўтгандан кейин уни тўла хотирлай олишликнинг сабаби материални ўқиб, ўрганиб олишда рўй берадиган чарчашдир.

Материални эслаш учун бўлган кучли хошиш натижасида тормозланиш юзага келади, бу эса материални қайта эсга туширишдаги қийинчиликни кучайтириб юбориши мумкин. Вақт ўтиши билан ишга чалғиб кетган инсонларда тормозланиш тарқаб кетади. Шунда эсга тушириш лозим бўлган нарса хотирага киради. Материални мустаҳкамлашга бўлган қизиқишнинг бўлиши материални узоқроқ эсда сақлашга олиб келади. Унутиш вақтга боғлиқ бўлади. Бу Г.Эббингауз томонидан аниқланган бўлиб, унутиш материални ёд олингандан кейин дарҳол айниқса тез рўй беради, ундан кейин эса унутиш анча секинлашади.

Г.Эббингауз унутишнинг вақтга боғлиқлигини тажриба орқали аниқлаган. Тўпланган натижаларнинг кўрсатишича, материални ёд олгандан сўнг унутиш суръати тез кейинчалик эса у бирмунча секинлашади. Бу қонуният маъносиз айрим бўғинларни унутиш устида олиб борилган ишларида тасдиқланган. Тажрибаларнинг кўрсатишига қараганда, ўрганилган нарсалар бир соатдан кейин унутилади. Материални ўзлаштириш жараёни мабойнида хотирлаш натижасида унутиш секинлашиб боради. Муваққат асаб боғланишлари сусайиши натижасида қачонлардир содир бўлган нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқалари хотирада аста-секин йўқолиб боради. Вақтнинг ўтиши билан бирмунча унутилиб кетилаётган вақтли боғланишларни, яъни ассоциацияларни қайтадан тиклаш жараёни куч-қувват, хатти-ҳаракатларни талаб қилади.

Г.Эббингаузнинг издошлари ва шогирдлари томонидан ўтказилган жуда кўп тадқиқотларнинг кўрсатишича, унутиш суръати материалнинг маъноли ёки маъносизлигига, унинг қанчалик англанилганлигига боғлиқдир. Материал қанчалик мазмундор англанилган тушуниб олинган бўлса, у ҳолда унутиш ҳам шунчалик секин кечади. Лекин маъноли материалга нисбатан ҳам унутиш аввал тез суръатда бўлиб, кейинчалик эса у секинлашади. Бирон-бир материални ўзлаштириш ёки эсда олиб қолиш инсоннинг эҳтиёжлари, қизиқиши, фаолиятнинг мақсади билан боғлиқ бўлса, бу материал секин унутилади.

Унутишнинг тезлиги эсда олиб қолинган материалнинг мустаҳкамлигига тескари пропорционал хусусият касб этади. Демак, эсда олиб қолишнинг мустаҳкамлигига ўзлаштирилаётган материалнинг маънога эга ёки эга эмаслигига боғлиқликдан ташқари яна бир нечта омиллар ўз таъсирини кўрсатади ва унинг фаолият мазмунига айланишига ҳам боғлиқ. Шунингдек, улар шахснинг шахсий, индивидуал хусусиятларига ҳам бевосита боғлиқдир.

ТАФАККУР

Тафаккур ҳақида тушунча

Тафаккур инсон ақлий фаолиятининг юксак шаклидир. Тафаккур орқали биз сезги аъзоларимиз билан бевосита акс эттириб бўлмайдиган нарса ва ҳодисаларни онгимизда акс эттираемиз. Умуман олганда ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисалар ўртасида кўз билан кўриб, қулоқ билан эшитиб бўлмайдиган ички муносабатлар ҳамда қонуниятлар мавжуд. Ана шу ички боғланиш ҳамда қонуниятларни биз тафаккур орқали билиб оламиз. Демак, **тафаккур** деб нарса ва ҳодисалар ўртасидаги энг муҳим боғланишлар ва муносабатларнинг онгимизда акс эттирилишига айтилади.

Айнан тафаккур орқали биз моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини билиш имконига эга бўламиз. Шу боис дунёни билишда бевосита сезиш, идрок, тасаввур ва бавосита тафаккур муҳим роль ўйнайди.

Тафаккурнинг нерв-физиологик асоси

Тафаккур фаолияти муайян мақсадга қаратилган алоҳида онгли жараён тариқасида содир бўлади. Бош миянинг бирор участкасидаги фаолият эмас, балки бутун бош мия пўстининг фаолияти мана шу жараённинг физиологик асосидир. Тафаккур

фаолияти учун аввало анализаторларнинг миядаги учлари ўртасида вужудга келадиган мураккаб боғланишлар муҳим аҳамиятга эгадир. Анализаторларнинг бош мия пўстидаги участкалари бир-биридан кескин ажралган ҳолда эмас, балки бир-бирига тутшиб, бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетганлиги сабабли мазкур боғланишларнинг вужудга келиши юқорида айтиб ўтилганидек, тафаккурнинг махсус нерв-физиологик механизмларидир. Бунда иккинчи сигналлар тизимининг боғланишлари биринчи сигнал тизимидаги боғланишларга таянади.

И.П.Павлов иккинчи сигнал тизимининг иши ҳамиша биринчи сигнал тизими билан ўзаро ўтказиш жараёнида ҳозир бўлади, деб таъкидлаган. Иккинчи сигнал тизими асосида биринчи сигнал билан ўзаро таъсир қилиш жараёнида дастлаб умуминсоний эмпиризмни ва ниҳоят одамнинг ўз теварагидаги оламни ва унинг ўзини билиш учун олий қурол бўлган олий тафаккур воқеа бўлади. Тафаккурнинг муайян бир нарсага қаратилиши учун нерв-физиологик асос бўлган ориентировка рефлекси тафаккур жараёнларида катта роль ўйнайди. Академик И.П.Павлов таъкидлаганидек, “аввало умуминсоний эмпиризмни ниҳоят, атроф оламни ва инсоннинг ўзини ҳам билиш учун олий қурол бўлган фанни ҳам яратувчи махсус инсоний олий тафаккур зарурдир”.

Тафаккур операциялари

Тафаккур жараёни инсоннинг билишга бўлган эҳтиёжлари, теварак-атрофдаги олам ва турмуш тўғрисидаги ўз билимларини кенгайтиришга ва чуқурлаштиришга интилиш сабабли вужудга келади. Фикр қилувчи кишининг тафаккури-объектни англаши, билиши тафаккур жараёнининг характерли хусусиятидир. Одам ўзи идрок қилаётган нарсалар тўғрисида фикр қилади. Шунинг учун тушунчалар нарсаларнинг бутун бир синфи, туркуми тўғрисида фикр қилади, яъни булар тафаккурнинг объекти бўлади. Бир нарсага таянмаган қуруқдан қуруқ тафаккур бўлиши мумкин эмас.

Анализ, синтез, таққослаш, абстракциялаш ва умумлаштириш, таснифлаш ва тизимга солиш ақлий операцияларнинг асосий турларидир.

Анализ – шундай бир тафаккур операциясидирки унинг ёрдами билан биз нарса ва ҳодисаларни фикран ёки амалий жиҳатдан хусусиятларини таҳлил қиламиз. Анализ жараёнида бутуннинг унинг қисмларига ва элементларига бўлган муносабати аниқланади. Таҳлил объектлари амалда ажратиб бўлмайдиган элементларга ёки белгиларга бўлишда ифодаланиши мумкин. Алломаларимизнинг таъкидлашича, маймуннинг ёнғокни чақишининг ўзиёқ бошланғич, оддий анализдир. Ўқувчи ва талаба ёшлар турмушда ва ва дарс жараёнида анализ ёрдами билан кўпгина ишларни амалга оширадilar, топшириқлар, мисол ва масалаларни ечадилар. Демак, табиат ва жамиятдаги билим ва тажрибаларни инсон томонидан ўзлаштириб олиш анализдан бошланади.

Дарс жараёни вақтида тафаккурнинг анализ қилиш фаолияти катта ўрин тутаяди. Чунончи, саводга ўргатиш нутқни таҳлил қилишдан, гапни сўзларга, сўзларни бўғинларга, бўғинларни товушларга ажратишдан бошланади. Математик масалани ечиш таҳлил қилишдан, дастлаб бир қанча маълум сонларни топишдан бошланади. Агарда инсон олдида автомашина моторининг тузилишини билиш вазифаси қўйилса, у ҳолда бу топшириқни ҳал қилиш у моторни айрим қисмларга ажратиб, ҳар бир қисмни ўз навбатида алоҳида олиб текшириш лозим бўлади ва ҳоказо.

Юқорида айтиб, ўтилган мотор ёки бошқа қисмларнинг ролини тушуниш учун ёлғиз анализнинг ўзи кифоя қилмайди. Чунки таркибий қисмларни бирлаштирган ҳолда бир-бирига таъсир қилиб турган мотор ва машинанинг бутунлигича олиб текширигандagina унинг мотор ёки машина эканлигини англаш мумкин.

Синтез – шундай бир тафаккур операциясидирки, биз нарса ва ҳодисаларнинг анализда бўлинган, ажратилган айрим қисмларини, бўлакларини синтез ёрдами билан фикран ва амалий равишда бирлаштириб, бутун ҳолига келтирамиз. Синтез элементларнинг, нарса ва ҳодисаларнинг қисмлари ва бўлакларини бир бутун қилиб қўшишдан иборат ақлий фаолият эканлиги таърифдан кўриниб турибди. Анализ ақлий бўлгани каби синтез ҳам амалий характер касб этади. Масалан, биринчи синф боласи ўз

харф халтасидаги келтирилган харфлардан фойдаланиб, бўғин, бўғинлардан сўз, сўзлардан гап, гаплардан қисқа ахборот, ундан эса ҳикоя тузади.

Анализ ва синтез ўзаро бевосита мустақкам боғланган ягона жараённинг икки томонидир. Агар нарса ва ҳодисалар анализ қилинмаган бўлса, уни синтез қилиб бўлмайди, ҳар қандай анализ предметларни нарсаларни бир бутун ҳолда билиш асосида амалга оширилиши лозим.

Таққослаш – шундай бир тафаккур операциясидирки, бу операция воситаси билан объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва бир-биридан фарқи аниқланади.

XIX-XX асрларда яшаган олим К.Д.Ушинский таққослаш жараёни борасида қуйидагиларни таъкидлаган: “Агар сиз табиатни бир нарсасини равшан тушуниб олишни истасангиз, унинг ўзига жуда ўхшаш бўлган нарсалардан тафовутини топингиз ва унинг ўзида жуда узоқ бўлган нарсалар билан ўхшашлигини топингиз. Ана шунда сиз шу нарсанинг энг муҳим белгиларини пайқаб оласиз, демак шу нарсани тушуниб оласиз”.

Нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашлик ёки фарқни, тенг ёки тенгсизликларни, айният ёки зиддиятларни аниқлашдан иборат бўлган фикр юритиш операцияси, билишнинг дастлабки ва зарур воситаси бўлиб ҳисобланади. Аждодларимиз таққослашнинг таълимдаги роли тўғрисида шундай фикрларни билдирган эди. Таққослаш ҳар қандай тушунишнинг ва ҳар қандай тафаккурнинг асосидир. Оламдаги нарсаларнинг ҳаммасини таққослаб кўриш йўли билан била олмасак, бошқа йўл билан била olmayмиз, агар биз ҳеч нарса билан солиштиришимиз ва фарқини билиб олишимиз мумкин бўлмаган бирон бир нарсага дуч келганимизда эди, у ҳолда биз шу нарса тўғрисида ҳеч қандай фикр қила олмаган бўлар эдик.

Таққослаш операцияси икки хил йўл билан амалга ошиши мумкин: амалий аниқ нарсаларни бевосита солиштириш ва назарий тасаввур қилинаётган образларни ва нарсаларни онгда фикран таққослаш. Агар одам икки бойлам юкни кўл билан кўтариб, бир неча хил таом мазасини қиёсласа ёки икки пайкал пахтазор ҳосилдорлигини таққосласа, бу амалий таққослаш бўлади. Шунингдек, ўқувчилар икки қалам ёки икки стерженнинг учини ёғочга ёки қоғозга солиштирсалар, у аналогик ҳолатга мисол бўла олади. Бундан ташқари метр билан масофани, тарози билан оғирликни, термометр билан ҳароратни, телескоп билан осмон жисмларини ўлчаш пайтида ҳам таққослаш жараёни вужудга келади.

Инсон теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларнинг барчасини бевосита акс эттириш, кўл билан пайпаслаш имкониятига эга эмас. Шу боисдан тўпланадиган билимларнинг аксарияти кўл билан ушлаш, кўз билан кузатиш эвазига эмас, балки фикр юритиш орқали, мантиқ ёрдамида англанади. Улар ўртасида ўхшаш ва фарқли аломат ҳамда белгилар назарий таққослаш асосида ажратилади. Демак, инсон олаётган кенг кўламдаги ахборотлар фарқини фикран таққослаш ёрдамида англаб етади. Жумладан, ўқувчилар дилда ўйлаётган нарсаларни фикран солиштириб кўрадилар. Баъзан турли ёшдаги кишилар ўз тенгдошлари характерида, қизиқишида, юриш туришида, муомаласида ва бошқа хусусиятида ўхшашлик ва тафовут борлигини топадилар.

Абстракция – шундай фикр тафаккур операциясидирки, бу операция ёрдами билан моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини фарқлаб олиб, ана шу хусусиятлардан нарса ва ҳодисаларнинг муҳим бўлмаган иккинчи даражали хусусиятларини фикран ажратиб ташлаймиз.

Абстракция жараёнида объектдан ажратиб олинган белги, аломатнинг ўзи тафаккурнинг мустақил объекти бўлиб қолади. Абстракция операцияси таҳлил натижасида вужудга келади. Масалан, синф деворини таҳлил қилиш жараёнида унинг фақат бир белгисини, яъни оқлигини ажратиб олиш мумкин ва оқ девор тўғрисида эмас, балки деворнинг оқлиги тўғрисида, кейин эса умуман оқлик ҳақида фикр юритиш мумкин. Кишилар куёш, ой, юлдуз, электр, олов баъзи планеталар, айрим тош ва ҳоказоларнинг кўз ўнгиларида ёритишни кузата туриб уларнинг битта умумий белгисини, яъни ёритишни

фикран ажратиб олиб, умуман ёритиш тўғрисида мулоҳаза юритилади.

Буюмларни нарса ва ҳодисаларни жисм ва предметларни бир-бири билан таққослаш пайтида ҳам абстракциялаш жараёни юзага келади. Бунда нарса ва ҳодисаларнинг мавжуд белгиларига, масалан тусига, шаклига, тезлигига, оғирлигига, кийматига ва шу каби ўхшаш сифатларга қараб таққосланади.

Абстракция операцияси билан инсонни қуроллантириш интеллектуал жиҳатдан интенсив ривожланишига олиб келади, шунингдек мустақил билим олиш фаолиятини такомиллаштиради.

Умумлаштириш – тафаккурда акс этган бир туркум нарсаларнинг, ўхшаш муҳим белгиларнинг шу нарсалар тўғрисидаги битта тушунча қилиб, фикрда бирлаштириш демакдир. Психологияда умумлаштириш муаммоси бўйича ягона йўналишдаги назария мавжуд эмас. Шунинг учун психологлар бу жараёни турлича талқин қиладилар, гоҳо уни гуруҳларга бўлиб ўрганадилар. Шунингдек, мактаб таълимини қайси умумлаштириш усули асосида амалга ошириш тўғрисида олимлар турлича нуктаи назардан ёндашадилар. С.Л.Рубинштейн, В.В.Давидов томонидан таълимда назарий жиҳатдан умумлаштириш усулини ёқлаб чиқсалар, Н.А.Менчинская, Д.Н.Богоявленскийлар ҳам назарий, ҳам амалий усулни қўллашни тавсия этмоқдалар. Аммо ўқув фаолиятининг турли-туманлиги дарс жараёнида ҳар хил умумлаштириш усулларида фойдаланиш кераклигини тақазо қилади.

Психологияда умумлаштиришнинг кенг қўлланиладиган икки тури: тушунчали умумлаштириш ва ҳиссий-конкрет умумлаштириш юзасидан кўпроқ фикр юритилади. Тушунчали умумлаштиришда предметлар объектив муҳим белги асосида умумлаштирилади. Ҳиссий-конкрет умумлаштиришда эса предметлар топшириқ талабига биноан ташқи белги билан умумлаштирилади. Психологлар нотўғри умумлаштиришнинг ҳиссий-конкрет умумлаштиришдан тафовути борлигини ҳамиша таъкидлаб келмоқдалар. Ўқувчи ва талаба баъзан предметларни муҳим бўлмаган белгисига асосланиб нотўғри умумлаштирадилар, ваҳоланки, топшириқ шартида бу талаб улар олдида мутлақо қўйилмайди. Лекин бу назариянинг ҳимоячилари нотўғри умумлаштиришни алоҳида тур деб ҳисоблайдилар.

Умумлаштириш, абстракциялаш операциясидан ажралган ҳолда содир бўлмайди, ҳар қандай умумлаштириш асосида абстракциялаш жараёни ётади. Умумлаштириш жараёни абстракциясиз мавжуд бўлиши мумкин, лекин абстракциясиз умумлаштиришнинг юзага келиши мумкин эмас. Агар абстракциялаш фаолиятида нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда муҳим белгилари тасодиф белгилардан фикран ажратиб олинса, умумлаштиришда эса ажратиб олинган ўхшаш, умумий ва муҳим белгиларга суянган ҳолда нарса ва ҳодисалар бирлаштирилади.

Умумлаштириш жараёни сўз таъсирида вужудга келган иккинчи сигналлар тизимига асосланади. Академик И.П.Павлов фикрича, нутқ сигналлари туфайли нерв фаолиятининг янги тамойили абстракциялаш ва шу билан бирга олдинги тизимнинг беҳисоб сигналларини умумлаштириш вужудга келадики, бунда ҳам ўз навбатида ана шу умумлаштирилган янги сигналлар тагин анализ ва синтез қилинаверади. Фикр юритишнинг умумлаштириш операцияси ҳар хил асосларга кўра турларга бўлиб ўрганилади. Умумлаштиришни мазмунига кўра тушунчали умумлаштириш ва яққол-кўргазмали ёки элементар умумлаштириш турига ажратиш қабул қилинган. Тушунчали умумлаштириш орқали объектив қонуниятларни муҳим белгилари бўйича бирлаштириш амалга оширилади. Бунда муҳим белгилар умумлаштирилиб, объектив қонуниятларни очиш мумкин бўлади. Яққол-кўргазмали умумлаштиришда нарса ва ҳодисалар ташқи ҳамда яққол белгилар бўйича умумлаштирилади.

Конкретлаштириш – ҳодисаларни ички боғланиш ва муносабатлардан қатъий назар бир томонлама таъкидлашдан иборат фикр юритиш операциясидир.

Умумий мавҳум белги ва хусусиятларни яқка ёлғиз объектларга тадбиқ қилиш билан ифодаланадиган фикр юритиш операцияси инсоннинг барча фаолиятларида фаол

иштирок этади. Воқелик қанчалик яққол шаклда ифодаланса, инсон уни шунчалик осон англаб этади. Инсонлар даставвал теварак атрофни аниқ белгиларига асосланиб, аниқ ҳолда акс эттирганлар, яққол образларга суяниб тасаввур қилиш имкониятига эга бўлганлар, шу боисдан то ҳозирги кунга қадар аниқлик белгиси ҳар қандай инсон зоти учун энг яқин белги бўлиб ҳисобланади.

Психологлар тадқиқотларининг кўрсатишига қараганда конкретлаштириш одамда икки хил вазифани бажаради. Биринчидан, умумий абстракт белгининг яқка объектга тадбиқ этиш амалга оширилади. Масалан, биз “оқ” деганимизда кўз олдимизга қор, қоғоз, пахта ва шу кабилар келиши мумкин. Иккинчидан, конкретлаштириш умумий ва яқка белгилар камроқ бўлган умумийликни очишда ифодаланади. Масалан, биз олма, олхўри, узумни мевалар қаторига стол-стул, диван ва шу кабиларни мебеллар қаторига кўшамиз. Умумий фикрларни баён қилиш ва изоҳлаш чоғида одатда келтириладиган мисолларнинг ҳаммаси конкретлаштиришнинг ўзидир.

Классификациялаш – бир туркум ичидаги нарсаларнинг бир-бирига ўхшашлигига ва бошқа туркумдаги нарсалардан фарқ қилишига қараб нарсаларни туркумларга ажратиш тизимидир. Д.И.Менделевни “Элементларнинг даврий тизими” жадвали бунга ёрқин мисолдир. Бунда олим элементларни атом оғирлиги ортиб боришига, кимёвий сифатларнинг бир типлигига ва бошқа белги ва аломатларига қараб тартиб билан жойлаштириб чиққан. Ўрганиш учун қулайлик туғдириш мақсадида, шунингдек, амалий мақсадларда кўпчилик нарсаларни гуруҳларга, туркумларга бўлишга тўғри келади. Кўпчилик нарсаларни ҳодисаларни гуруҳларга бўлиш классификациялаш ёки туркумларга бўлиш деб аталади. Масалан, кутубхонада китоблар муқовасига, фармойишнинг мазмунига ва шу каби белгиларига қараб туркумларига бўлиш мумкин. Ўқувчиларнинг одатда ёши ёки жинсий белгилари бўйича ва шу кабиларга қараб туркумларга бўладилар.

Системалаштириш – тизимга солиш шундан иборатки, бунда айрим нарсалар, фактлар, ҳодиса ва фикрлар муайян тартибда макондаги, вақтдаги тутган ўрнига ёки мантиқий тартибда жойлаштирилади. Шу сабабли макон, хронология ва мантиқий белгилар асосида тизимга солиш турларига ажратилади. Мебелнинг хонадаги жойлаштирилиши, дарахтнинг боққа ўтказилиши, маконий тизимга намуна бўла олади. Ўтмишда бўлиб ўтган воқеаларнинг вақтга қараб тизимга солишнинг намунаси бўла олади. Математикага, фалсафага, мантиққа доир дарсликларда илмий материалларнинг жойлаштирилиши мантиқий тизимга солишнинг намунасидир.

Мақтаб таълимида ўзлаштирилган билимларни тизимга солиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу иш бир неча босқичда амалга оширилади. Билимлар дастлаб предметларнинг боблари, қисмлари бўйича, сўнг яхлит ҳолда ўқувчи онгида тизимлашади. Тизимлаштиришнинг иккинчи босқичида бир-бирига ўхшаш предметларга оид билимлар фикран тартибга солинади. Учинчи босқичда бир неча предметлар юзасидан тўпланган билимлар маълум тартибга тушади, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари ажратилади. Тизимга солишнинг тўртинчи босқичида дарсдан ва мактабдан ташқари машғулотларда эгалланган билимларни тизимлаштириш назарда тутилади.

Демак, инсоннинг билиш фаолиятида мавзулараро, предметлараро билимларни тизимлаштириш юзага келади. Бинобарин билимларнинг тизимга солиниши ақлий ривожланишнинг дастлабки поғонаси ҳисобланади.

Тафаккур шакллари

Психологияда нутқ фикр юритиш фаолиятининг воситаси деб юритилади. Одамда нутқ тафаккур жараёнида ҳукм, хулоса чиқариш ва тушунчалар шаклида ифодаланиб келади.

Ҳукмлар

Нарса ва ҳодисаларнинг белги ва хусусиятлари ҳақида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган фикр **ҳукм** деб аталади.

Ҳукмлар объектив воқеликни акс эттирилишига қараб чин ёки хато бўлади. Нарса

ва ҳодисаларда воқеликда ҳақиқатан ўзаро боғлиқ бўлган белгилар, аломатлар ҳукмларда боғлиқ равишда кўрсатиб берилса ёки воқеликда бир-биридан ажратилган нарсалар ҳукмларда ажратиб кўрсатилса бу **чин ҳукм** деб аталади. Масалан, металллар электр токини ўтказувчидир; металллар қиздирилганда кенгайди, деган чин ҳукмлардир. Чунки электр токини ўтказиш қиздирилганда кенгайиши металлларга хос хусусиятдир.

Моддий оламда ҳақиқатдан боғлиқ бўлмаган нарса ҳукмда боғлиқ қилиб кўрсатилса, бундай ҳукм **хато ҳукм** деб аталади. Масалан, ҳозир ташқарида ёмғир ёғяпти; ер қуёш атрофида айланмайди, деган мисоллар хато ҳукмлар доирасига киради.

Хулоса чиқариш

Бир қанча ҳукмларнинг мантиқий боғланиши натижасида ҳосил бўлган янги ҳукм инсоннинг билиш фаолиятида алоҳида аҳамиятга эга. **Хулоса чиқариш** шундай тафаккур шаклидирки, бу шакл воситаси билан биз икки ёки ундан ортиқ ҳукмлардан янги ҳукм ҳосил қиламиз. Масалан, ҳар қандай ҳаракат материя ҳаракатидир, иссиқлик ҳаракат шаклидир, деган иккита ҳукмни олайлик. Бу икки ҳукмдан, демак иссиқлик материя ҳаракатидир деган янги ҳукм чиқарилади. Бунда биринчи ҳукм ҳамisha умумий ҳукм бўлиб, иккинчи ҳукм якка ҳукм бўлади.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, мулоҳаза юритиш ҳам хулоса чиқариш ҳам воқеликни бевосита билишнинг асосий шакли сифатида намоён бўлган олдинги икки ҳукмга асосланиб, учинчи ҳукм чиқарилади. Мазкур хулосани бевосита текшириб кўришга ҳеч қандай эҳтиёж қолмайди. Шу сабабдан хулоса чиқаришда фикр ўртасидаги шундай боғланиш натижасида бир ёки ундан ортиқ ҳукмлардан учинчи ҳукм келтириб чиқарилади.

Хулоса чиқариш уч турга бўлинади: индуктив, дедуктив ва аналогия.

Индуктив хулоса чиқариш – бу хулоса чиқаришнинг шундай мантиқий усулидирки, бунда бир неча якка ва айрим ҳукмлардан умумий ҳукмга ўтилади, ёки айрим факт ва ҳодисаларни ўрганиш асосида умумий қонун ва қоидалар яратилади. Масалан, темир электр токини ўтказиши, пўлат электр токини ўтказиши, мис электр токини ўтказиши, рух электр токини ўтказиши. Демак, барча металллар электр токини ўтказиши, деган умумий хулоса чиқарамиз.

Дедуктив хулоса чиқаришда умумий ва якка ҳукмлардан якка ёки жузъий ҳукм келтириб чиқарилади. Мисол учун барча металллар электр токини ўтказиши. Темир металдир. Демак, темир ҳам электр токини ўтказиши.

Аналогия хулоса чиқаришнинг шундай шаклидирки, бунда биз икки предметнинг баъзи бир белгилари ўхшашлигига қараб, бу предметларнинг бошқа белгиларининг ўхшашлиги тўғрисида хулоса чиқарамиз. **Аналогия** деб нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшаш бўлган баъзи белгиларига қарабгина ҳукм юритишдан иборат хулоса чиқариш шаклига айтилади. Аналогик усулда чиқарилган хулоса чин, тахминий ҳамда ёлгон бўлиши мумкин. Фикр юритишнинг бундай шакли кўпинча ёш болаларга хос хусусиятдир. Демак, жузъий икки якка ҳукмларга асосланиб, жузъий ёки якка ҳукм келтириб чиқарамиз. Масалан, боғча ёшидаги бола мана бундай мулоҳаза юритади; адамлар дарвозадан исмишни айтиб чақириб келдилар. Улар совға олиб келган бўлсалар керак. Бу боланинг мулоҳазасини таҳлил қилиб кўрсак, унинг фикр юритиши мана бундай тарзда тараккий этганлигини шоҳиди бўламиз. Ўтган галда адам исмини айтиб чақириб келган эдилар, яна чақираётдилар. Албатта, адам менга совға олиб келганлар, деб хулоса чиқаради.

Шундай қилиб, аналогик йўл билан хулоса чиқарганда мураккаб қонуниятлар тўғрисидаги билимлар ўзлаштирилмас-да, лекин турмушнинг турли жабҳаларида ундан фойдаланиб турилади.

Тушунчалар

Тафаккур тушунчалар шаклида ифодаланади. **Тушунча** деганда биз нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим ва энг асосий хусусиятларини акс эттиришни тушунамиз. Тушунчалар ҳукмлардан таркиб топади. Шу сабабли тушунчанинг мазмунини очиб бериш

учун бир қанча ҳукм юртишга тўғри келади. Масалан, одам онгли мавжудотдир деган тушунчани оладиган бўлсак, бу ерда одамнинг энг муҳим хусусияти унинг онглилиги экани қайд қилинапти.

Тушунчалар одамнинг турмуш тажрибаси ва билимларининг ортиши жараёнида таркиб топа боради. Ана шу жиҳатдан олганда мактабдаги ўқиш жараёнида болада асосан табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида тушунчалар таркиб топтиришдан иборатдир. Демак, катта одамларга нисбатан болаларда ҳали тушунчалар жуда оз бўлади.

Тафаккур турлари

Муайян ижтимоий муҳитда турмуш кечираётган одамларнинг эҳтиёжлари хатти-ҳаракат мотивлари нарсаларга қизиқишлар, интилишлар, майллар, ақлий қобилиятлари, ҳатто фаолиятлари ҳам турли тумандир. Худди ана шу боисдан уларнинг тафаккури ҳам ҳар хил ҳолатларда вазиятларда турлича тарзда вужудга келади, намоён бўлади.

Психология фанида тафаккур турлари топшириқ хусусиятига, фикр ёйиклигига, фикрнинг оригиналлик даражасига қараб, қуйидагича шартли классификация қилинади.

Кўргазмали-ҳаракат тафаккур тури. Тарихий тараққиёт давомида одамлар ўз олдиларида турган мақсадларни дастлаб амалий фаолият нуктаи назаридан ечганлар, кейинчилик унда назарий фаолият ажралиб чиққан. амалий ва назарий фаолият чамбарчас бир-бири боғлангандир.

Кўргазмали-ҳаракат тафаккур турига психологик адабиётларда қуйидагича таърифлар учрайди. Жумладан, В.Каримова томонидан кўргазмали-ҳаракат тафаккури одамнинг реал предметлар билан иш қилаётган пайтда фикрлаш жараёнини назарда тутаяди. “Психологик луғатда” кўргазмали ҳаракатли тафаккур амалий тафаккурнинг бевосита идрок қилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида ҳаракатлар ёрдами билан амалга ошириладиган фикрлаш тури, деб тавсифланади.

Кўргазмали-образли тафаккур тури ҳам психологик адабиётларда турлича талқин қилинади. “Психологик луғат”да таърифланишича у конкрет тафаккурнинг бевосита идрок қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат бўлган тури. Профессор Э.Ғозиев фикрича, бевосита идрок қилинаётган предметлар эмас, балки фақат тасаввур қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат тафаккур тури кўргазмали-образли тафаккур деб аталади. В.Каримова томонидан кўргазмали-образли тафаккур эса кўрган кечирган нарсалар ва ҳодисаларнинг аниқ образлари кўз олдимизда гавдаланган чоғда уларнинг моҳиятини умумлаштирилиб билвосита акс эттиришимиздир, деб талқин қилинади. Тафаккурнинг мазкур кўриниши 4-7 ёшгача бўлган болаларда намоён бўлади. Боғча ёшидаги болаларда кўргазмали-образли тафаккур босқичига ўтгандан сўнг ҳам сақланиб қолади, лекин у ўзининг етакчи ролини йўқота бошлайди.

Кўргазмали-образли тафаккур содда шаклда кўпинча боғча ёшидаги болаларда, яъни 4-7 ёшгача бўлган болаларда пайдо бўлади. Бу ёшдаги болаларда тафаккурнинг амалий ҳаракатлар билан алоқаси аввалгидек тўғри ва бевосита бўлмайди. Боғча ёшидаги болалар фақат кўргазмали образлар билан фикр юритадилар ва унча тушунчага эга бўлмайдилар. Боғча ёшидаги болаларда тушунчаларнинг йўқлиги швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг қуйидаги тажрибасида жуда яққол намоён бўлади. 7 ёшга яқин болаларга ҳамирдан қилинган мутлақо бир хил, ҳажми жиҳатидан тенг 2 та соққа кўрсатилади. Болалар уни тенг деб ҳисоблайди. Болаларнинг кўз олдида битта соққа эзиб нон шаклига келтирилади. Энди болалар нон шаклидаги соққада ҳамир кўп деб ҳисоблайдилар. Болаларнинг кўргазмали-образли тафаккурлари ҳали уларнинг идрокларига бевосита тўла бўйсунадиган бўлади. Уларнинг кўргазмали-образли шаклда ўтадиган тафаккурлари болаларни соққага қараганда нон шаклидаги ҳамир кўпроқ деган хулосага олиб келади.

Фикр юритилиши лозим бўлган нарса-ҳодисаларни идрок ёки тасаввур қилиш мумкин бўлса, бундай тафаккур **конкрет тафаккур** деб аталади. У ўз навбатида яққол-предметли ва яққол-образли тафаккур турларига ажратилади. Агар фикр юритиш объекти бевосита идрок қилинса, бундай тафаккур **яққол-предметли тафаккур** дейилади. Фикр юритилаётган нарса ва ҳодисалар фақат тасаввур қилинса, бундай тафаккур **яққол-**

образли тафаккур деб аталади.

Абстракт тафаккур нарсаларнинг моҳиятини акс эттирувчи ва сўзларда ифодаловчи тушунчаларга таяниб фикр юритишдир. Алгебра, тригонометрия, физика, чизма геометрия, олий математика масалаларини ечиш маҳалида фикр юритиш, мулоҳаза билдириш, абстракт тафаккурга хос мисоллардир.

Абстракт тафаккур конкрет тафаккурдан ғоят кенг маъно англаниши билан қатор нарса ва ҳодисалар тўғрисида, абстракт тафаккур ёрдамида мулоҳаза борлиқ тўғрисида чексизлик, сифат, миқдор, тенглик тўғрисида, гўзаллик юзасидан мавҳум абстракт мулоҳаза юритиш мумкинлиги билан фарқ қилади.

Ҳодисаларни изоҳлашга, фараз қилишга қаратилган тафаккур **назарий тафаккур** деб аталади. Тушунчалар ўртасидаги боғланишларни ёритиб бориш ва шу боғланишларни назарий жиҳатдан фикр юритиш йўли билан изоҳлаш каби жараёнларни назарий тафаккур ёрдамида амалга ошириш мумкин. Изоҳлаш пайтида изоҳланаётган нарса ва ҳодисалар, хосса ва хусусиятлар, жисм ва предметлар, умуман бутун воқелик маълум туркумдаги тушунчалар қаторига киритилади ва уларнинг фарқ қиладиган белги ва аломатлари фикран ажратиб кўрсатилади. Бундан ташқари муайян объектларнинг моҳияти, мазмуни мавжуд бўлишлик сабаблари, келиб чиқиши, тараққиёти, ўзгариши, шунингдек уларнинг аҳамияти ва функция ҳамда вазифалари изоҳлаб берилади.

Тафаккур сифатлари

Тафаккур бошқа билиш жараёнлари каби ўзининг индивидуал хусусиятларига эга бўлиб, фикр юритиш фаолиятининг шакллари, воситалари ва операцияларининг муносабатлари кишиларда турлича намоён бўлишида ўз ифодасини топади. Одатда тафаккурнинг индивидуал хусусият-лари, сифатларига билиш фаолиятининг мазмундорлиги, мустақиллик, эпчиллик, самарадорлик, фикрнинг кенглиги, тезлиги, чуқурлиги ва бошқа сифатлар киритилади.

Тафаккур мазмундорлиги деганда инсоннинг теварак-атрофдаги моддий воқелик тўғрисида онгда қай миқдорда, кўламда мулоҳазалар, муҳокамалар, фикрлар, муаммолар, тушунчалар жой олганлиги назарда тутилади. Инсонда санаб ўтилган характердаги ғоялар тўлиб тошса, шунчалик тафаккур мазмундор бўлади. Кишилар бир-бирларидан биринчи навбатда тафаккурнинг мазмундорлиги билан тафовутланади.

Тафаккурнинг чуқурлиги деганимизда моддий дунёдаги нарса-ҳодисаларнинг асосий қонунлари, қонуниятлари, хоссалари, сифатлари уларнинг ўзаро боғланишлари, муносабатлари, тафаккуримизда тўлиқ акс этганлигини тушунишимиз керак. Тафаккур арсеналида жойлашган нарсаларнинг қай йўсинда системалашганлигига қараб тўғри ва рационал йўл назарда тутилади, у ёки бу шахснинг тафаккур чуқурлиги тўғрисида қатъий бир қарорга келиш мумкин.

Тафаккурнинг кенглиги ўзининг мазмундорлиги, чуқурлиги каби сифатлари билан мунтазам алоқада бўлади. Инсонлардаги нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим белги, хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ўтмиш юзасидан, ҳозирги давр ҳақида, шунингдек, келажак тўғрисида мулоҳазалар, муаммолар ва тушунчаларни қамраб олган тафаккур **кенг тафаккур** дейилади. Фикр доираси кенг билим савияси юқори серғоя ижодий изланишдаги кишиларни ақл заковатли, билимдон ёки тафаккури кенг кишилар деб аташ мумкин. Демак, инсоннинг ақл-заковати, билимдонлиги мулоҳазадорлиги унинг тафаккурининг кенглигидан далолат беради.

Инсон тафаккури ўзининг мустақиллиги жиҳатидан мустақил ва номустақил тафаккурга ажратилади. **Тафаккурни мустақиллиги** деганда кишининг шахсий ташаббуси билан ўз олдига аниқ мақсад, янги вазифалар қўя билиши, улар юзасидан амалий ва илмий характердаги фараз, гипотеза қилиш, натижани кўз олдига келтира олиши, қўйилган вазифани ҳеч кимнинг кўмагисиз, кўрсатмасисиз ўзининг ақлий изланиши туфайли турли йўл, усул ва воситалар топиб, мустақил равишда ҳал қилишдан иборат ақлий қобилиятни тушуниш керак.

Тафаккурнинг мустақиллиги ақлнинг серташаббуслиги, пишиқлиги ва

танқидийлигида намоён бўлади. **Ақлнинг серташаббуслиги** деганда инсоннинг ўз олдига янги муаммо, аниқ мақсад ва конкрет вазифалар қўйишни, ана шуларнинг барчасини амалга оширишда, ниҳоясига етказишда ечимни қидиришда усул ва воситаларни шахсан ўзи излаши, ақлий зўр бериб интилиши, уларга таааллуқли қўшимча белги ва аломатларни киритишдан иборат босқичларнинг намоён бўлишини назарда тутамиз. **Ақлнинг пишиқлиги** вазифаларни тез ечишда, ечиш пайтида янги усул ва воситаларни ўз ўрнида аниқ қўллашда, трафаретга айланган эски йўл ҳамда усуллардан фориғ бўлишда ва бошқа жараёнларда ифодаланади.

Ўзининг ўзгаларнинг мулоҳазаларини, бу мулоҳазаларнинг чин ёки чин эмаслигини текшира билишда ва намоён бўлган мулоҳазаларга, муҳокамаларга, муаммоли вазиятга баҳо бера билишда ақлнинг танқидийлиги муҳим роль ўйнайди. Тафаккурнинг танқидийлиги объектив ва субъектив равишда ифодаланиши мумкин. Мазкур сифат инсонни баҳолаш, ўз-ўзини баҳолаш каби тафаккурнинг индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ равишда намоён бўлади. Агар танқидийлик оқилона, муҳим белгиларга, муаммо моҳиятининг тўғри очилишига, баъзан эталонга асосланиб амалга ошса, ундай танқидийлик объектив танқидийлик деб аталади. Мабодо тафаккурнинг танқидийлиги субъектив хатоларга, умуман субъективизмга оғиб кетса, бундай ҳолда субъектив танқидийлик дейилади. Субъектив танқидийлик салбий оқибатларга олиб келади, шунингдек инсонлар ўртасида англашилмовчилик ғовини вужудга келтиради, икки шахс ўртасида кутилмаганда зиддият пайдо бўлади. Инсонда тафаккурнинг танқидийлиги оқилона рационал тарзда вужудга келса, унда шахс муҳим сифат билан бойийди деб аташ мумкин.

Мақсад, муаммо ва вазифалар ўзга шахслар томонидан қўйилиб, тайёр усул ва воситаларга таянган ҳолда ўзга кишиларнинг бевосита ёрдами билан амалга оширилиши жараёнида бир оз иштирок этган тафаккур номустақил деб аталади. Номустақил тафаккурли кишилар тайёр маҳсулотлар қулига айланадилар, ўсишдан орқада қолиш хавфи туғилади. Натижада ақл-заковатли инсон бўлиш ўрнига, калтабин, ақлдан эринчок, беҳафсала одам бўлиб вояга етади. Демак, тафаккурнинг номустақиллик илллати ривожланишига тўсиқ бўлиб, яқка шахс учун эса трагедия ролини бажариши эҳтимолдан холи эмас.

Фикрнинг мустақиллиги унинг маҳсулдорлиги билан узвий боғланган. Агар инсон томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли ва янги фикрлар, ғоялар, тавсифномалар яратилган ҳамда назарий ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, бундай кишининг тафаккури **сермаҳсул тафаккур** деб аталади. Демак, вақт оралиғида бажарилган иш кўлами ва сифатига оқилона баҳо бериш тафаккур маҳсулдорлигини ўлчаш мезони сифатида хизмат қилади.

Тафаккур ихчамлиги деганда муаммони ҳал қилишнинг дастлаб тузилган режаси мазкур жараёнда масала ечиш шартини қаноатлантирмай қолса, номутаносиблик ҳосил бўлса ҳеч иккиланмай эластик равишда ўзгартиришлар киритишдан иборат фикр юритиш фаолиятини тасаввур қилмоғимиз шарт. Фикрнинг оператив жиҳатдан тезкорлик билан ўзгартиришдан ва тўғри йўналишга йўллаб юборишдан иборат тафаккур сифати унинг ихчамлиги дейилади. Масалан, талаба имтиҳонда аввал ғояни нотўғри ёритаётиб, ўз-ўзича бирданига хатосини англаб тўғри жавоб бера бошлаши кабилар. Демак, тафаккурнинг мазкур сифати фикрларни, ахборотларни тингловчиларга хато ва камчиликларсиз етказиб бериш гаровидир.

Тафаккурнинг тезлиги қўйилган саволга ва муаммога тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Унинг тезлиги қатор омилларга, жумладан фикрлар учун зарур материални тез ёдга тушира олишга, муваққат боғланишларнинг тезлиги, турли ҳисларнинг мавжудлигига, инсоннинг диққатига, қизиқишига боғлиқ бўлади. Бундан ташқари тафаккурнинг тезлиги бошқа шартларга – инсоннинг билим савиясига, фикрлаш қобилиятига, мавжуд кўникма ва малакаларига ҳам боғлиқ эканлиги исботланган. Хулоса қилиб айтганда, тафаккур жараёнларининг тезлиги ва жараёнларнинг маълум фурсат

ичида қанчалик самара берганлиги билан баҳоланади.

Фикрларнинг тезлиги талабалар ва ўқувчиларга зарур психологик қурол бўлиб хизмат қилади. Имтиҳон пайтида, семинар машғулотида фаол иштирок қилган талаба ҳаяжонланиб, эгаллаган билимларини вақтинча унутиб ўзини йўқотиб қўяди. Ўринсиз салбий эмоциялар унинг тафаккурини тормозлаб, муваффақиятсизликка олиб келади, яъни фикрни баён қилишда инертлик пайдо бўлиб, кейинчалик бутунлай тормозланишга айланади. Баъзи талабалар аксинча, имтиҳонда ҳаяжонланиб фикрлари равшанлашади. Қаттиқ ҳаяжонланиш, қаттиқ ташқи таъсир натижасида уйқудаги айрим нейронлар уйғониб, функцияси жадаллашиб кетади ва фикр бирданига равшанлашиши мумкин. Шунинг учун ўқитиш жараёнида талаба ва ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини тўғри баҳолашда уларнинг индивидуал типологик хусусиятларини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

Жаҳон психологларининг кўрсатишига қараганда, юқорида таҳлил қилиб чиқилган тафаккур сифатлари уларнинг асосий хусусияти билан узвий боғлиқдир. Тафаккурнинг асосий ва энг муҳим белгиси, хусусияти бу моддий воқеликдаги муҳим жиҳатларни ажратиш мустақил равишда янги мазмундаги умумлашмаларни келтириб чиқаришдир. Инсон оддий нарсалар тўғрисида фикр юритганда ҳам уларнинг ташқи белгилари билан чегараланиб қолмайди, балки ҳодиса моҳиятини очишга интилади, оддий турмуш ҳақидаги умумий қонуниятни яратишга ҳаракат қилади. Шубҳасиз, инсон тафаккури ҳали изланмаган, тўла фойдаланилмаган заҳира ва имкониятларга эга. Тафаккур психологиясининг асосий вазифаси ана шу заҳирани тўла очиш фан-техника ривожини интенсивлашдан иборат. Чунки ҳар қандай кашфиёт, янгилик, ривожланиш инсон ақл-заковатининг маҳсулидир. Шу боисдан ҳам фан ва техниканинг ривожланиши инсоншунослик фанининг ривожига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

ХАЁЛ

Хаёл ҳақида тушунча

Одам ўз ҳаёти давомида илгари идрок қилган нарса ва ҳодисаларни тасаввур этибгина қолмай, балки ҳеч қачон ҳаётида учратмаган нарсаларни ҳам тасаввур эта олади. Бошқача қилиб айтганда, одам фақат илгари идрок қилган нарсаларинигина эшлаш билан чекланиб қолмай, балки шу пайтгача ҳеч қаерда учратмаган янги нарсаларини ҳам ўз ҳаётида ярата олади.

Шунингдек, авлод-аждодларимизнинг ҳаётига доир тарихий китобларни ўқиётганимизда ёки бўлмаса, ўқитувчининг узоқ чет эл мамлакати ҳақидаги қизиқарли гапларини эшитар эканмиз, юқоридаги нарсаларга нисбатан тасаввурлар ҳосил бўлади. Хаёл қилиш жараёнида идрок қилинган образлар орқали ҳосил қилинган тасаввурлар ва бундай тасаввурларни онгимизда хотира орқали орттирилиши туфайли юзага келади. Демак, хаёл жараёнининг бўлиши учун хотира тасаввурларининг бўлиши шарт. Шунинг учун хаёлнинг ривожланиши инсоннинг билим бойлиги, турмуш тажрибаси билан боғлиқ.

Хаёл деб одамнинг онгида илгаридан бор бўлган вақтли алоқаларнинг (ассоциацияларни) қайтадан тикланиши ва бир-бири билан янгича қўшилиши орқали нарса ва ҳодисаларнинг янги образларини ҳосил қилишга айтилади.

Хаёл – образ тасаввур ёки ғоя шаклида янги нарсанинг яратилиши, онг фаолияти, яъни илгари идрок қилинмаган нарсаларнинг образларини мавжуд тасаввурлар асосида мияда яратишда ифодаланадиган фаолиятдир.

Хаёлнинг инсон ҳаётидаги ўрни жуда каттадир. Исталган меҳнат фаолиятини оладиган бўлсак, хаёлнинг иштирокисиз деярли амалга ошириб бўлмайди. *Масалан*, бирор нарса яшаш бирор ўсимликни ўстириш учун қўлга киритиладиган натижаларни олдиндан билиш, яъни хаёлда тасаввур этиб кўриш лозим бўлади. Шунинг учун хаёл жуда кўп фаолиятларнинг таркибий қисмига киради.

Кишининг бутун руҳий ҳаёти шахснинг билиш фаолияти ва эмоционал иродавий ҳолатлари билан узвий боғлиқ. Хаёл идрок хотира тафаккур каби мантикий билиш жараёнлари билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланади. Хаёлнинг маҳсули шундаки, у орқали

аввалги тажрибалар қайта ишланади. Хаёл тафаккур билан шундай боғлиқ-ки, хаёл ҳам, тафаккур ҳам муаммоли вазиятлардан келиб чиқади ва шахс эҳтиёжларига асосланади. Тафаккурда фикрлар, тушунчалар асосида ифодаланади.

Хаёл жараёнларининг нерв-физиологик асослари

Хаёл қилиш жараёни жуда ҳам мураккаб ақс эттириш жараёни бўлишига қарамай, унинг асосида ётган физиологик механизмларни академик. И.П. Павловнинг олий нерв-фаолияти ҳақидаги таълимоти асосида маълум даражада тушунтириб ўтиш мумкин. Хаёлнинг нерв физиологик асосида ҳам миянинг пўстида илгари ҳосил қилинган вақтли алоқаларнинг (ассоциацияларнинг) яна қайта тикланиб, бир-бири билан янгича қўшилиш жараёни ётади. Шунини ҳам айтиш керакки, бош мия ярим шарларида илгари ҳосил қилинган вақтли алоқалар бирин-кетин тикланадилар ва бинобарин уларнинг қўшилишлари ҳам аста-секин юзага келади. Ана шунинг натижасида бош миянинг пўстида инсон ўз шахсий ҳаётида ҳеч қачон идрок қилмаган нарсаларнинг образлари пайдо бўлади. Бу образларнинг кўпи воқеликка мутлақо тўғри келмайди ва натижада тормозланиб қоладилар. Бошқа бирлари эса воқеликка тўғри келганлиги ҳамда инсон фаолияти учун миядан янги имкониятлар очиб бергани туфайли амалий фаолият натижалари билан мустаҳкамланадилар. Хаёл қилиш жараёни ҳамини нутқ орқали амалга оширилиши туфайли нутқнинг нерв-физиологик асосида иккинчи сигналлар тизимининг фаолияти ҳам фаол қатнашади. Бундан ташқари хаёл қилиш жараёнида диққат, хотира, тафаккур ва ирода жараёнлари ҳам иштирок қилади. Ана шу нуқтаи назардан олганда хаёлнинг (хусусан ижодий хаёлнинг) нерв физиологик механизмларни тўла тушунтириб бериш учун етарли илмий маълумотлар йўқ. Ҳозирги кунда фан ва техниканинг жуда тез темп билан ривожланиши ижодий хаёл жараёнининг олдида катта вазифалар қўймоқда. Масалан, космик фазони забт этиш, инсоннинг ойга чиқиши, мураккаб ақлли машиналарнинг яратилиши ва шу кабилар инсон тафаккури ҳамда ижодий хаёлнинг юксак тараққиёти натижасида қўлга киритилмоқда.

Одамнинг уйғоқ пайтида юзага келадиган хаёл жараёни маълум даражада тартибот ва ихтиёрий характерга эга бўлади. Шунинг учун одам ўзининг хаёл қилиш жараёнини олдидаги мақсад ва вазифаларга бўйсиндира олади. Одам ўзининг билимлари, тушунчаларига асосланган ҳолда хаёлий образларнинг пайдо бўлишини идора қила олади.

Бош мия катта ярим шарларининг барча томонлари тормозланиб, одам ухлаган пайтида ҳам хаёл туш кўриш шаклида юзага келади. Одатда одам ухлай бошлаган пайтида иккинчи сигналлар тизимининг фаолияти билан боғлиқ бўлган нерв хужайралари ҳаммадан олдин тормозланади. Уйқу билан боғлиқ бўлган тормозланиш жараёни миянинг ҳамма жойига баравар равишда тарқалмайди. Натижада айрим жойлар тормозланмасдан қолади ва қутилмаган даражада ажойиб муносабатларга кириша бошлайди. Ана шунинг учун туш кўриш иккинчи сигналлар тизимининг назоратсиз жуда бетартиб, пала-партиш равишда юзага келадиган ассоциациялардан иборат бўлади.

Хаёл жараёнлари

Хаёл жараёнлари инсоннинг тажрибаси ва билим доираси, шунингдек ўтмиш тажрибалари билан белгиланади.

Агглютинация – «елимлаш» деган маънони билдириб, унда турли қисмларни битта қилиб янги образ яратилади. *Масалан:* ялмоғиз кампир, сув париси, кентавр, ссфинкс образлари ва бошқалар.

Гиперболизация – образларни катталаштириш ёки кичиклаштириш шунингдек, алоҳида қисмларни ўзгартиришдир. *Масалан:* Гулливер, лилипут, Алпомиш, Рустам пахлавон образлари кабилар.

Тизимлаштириш – ўхшатиш орқали айрим тасаввурларни улар орасидаги фарқларни силлиқлаш; типиклаштириш-бир хил образларни қайтарилиши бўлиб, ҳар бир давр учун типик бўлган образларни яратиш *Масалан:* А.Каҳҳор ҳикоялари («Ўғри», «Бемор») А.Қодирий («Ўтган кунлар») романи кабилар.

Акцентлаштириш – айрим белгиларни таъкидлаш орқали образлар яратиш
Масалан: ўртоқлик ҳазиллари. Акцентлаштириш бадиий адабиётларда жуда кўп қўлланилади.

Юқоридаги хаёл жараёнилари орқали яратиладиган образлар анализ ва синтез жараёнида рўй беради. Чунки ҳар бир нарсани ёки ҳодисани аввал анализ (тахлил) қилиб қўрилади, кейин уларни синтез (бирлаштириш) қилиш орқали янги образлар ҳосил қилинади.

Хаёл жараёнида хаёл тасаввурларининг хотира тасаввуридан фарқи муҳим аҳамиятга эга.

- Хаёл тасаввурлари онгда пайдо бўлади ва барқарор бўлади.
- Хотира тасаввурларидаги нарса доимо таниш нарсасидек ҳис қилинади. Хаёл тасаввурлари эса янгиликни ҳис қилиш туйғуларини беради.
- Хаёл тасаввурлари инсоннинг қизиқиш ва идеаллари билан боғлиқ бўлгани сабабли янгиликни ҳис қилиш туйғулари оқибатида вужудга келади.

Хаёл турлари

Одатда биз тасаввур хаёли, ижодий хаёл, ихтиёрий ва ихтиёрсиз хаёл деб хаёлни бир неча турларга ажратамиз.

Тасаввур хаёли деб ўтмишда бўлиб ўтган ёки ҳозирда бор бўлган лекин бизнинг турмуш тажрибамизда шу пайтгача учратмаган, яъни биз идрок қилмаган тасаввур ва образлар яратишга айтилади.

Тасаввур хаёлини одатда тикловчи хаёл деб ҳам юритилади. Тикловчи ёки тасаввур хаёлини инсон ҳаётидаги роли ғоят даражада каттадир. Агар тикловчи хаёл бўлмаганда одам ўқий ҳам олмаган бўлар эди. Биз жуда кўп нарсаларни кўрмаган, яъни бевосита идрок қилмаган бўлсак, ҳам уларни тасаввур эта оламиз: бунда биз бошқа одамларнинг айтиб бўлган сўзлари асосида ўқиган китобларимиз асосида хаёлий тасаввур ва образлар яратамиз. *Масалан*, болалар китобчалардан ўқиб берилган эртақлардаги қаҳрамонларни уларнинг бағоят ботирликларини, кўрқокликларини ва бир-бирларига ёрдам беришларини хаёлий тасаввур орқали акс эттирадилар. Тикловчи ёки тасаввур хаёли жараёнида одам кўз олдида келтираётган образнинг объекти ҳақиқатдан ҳам муайян бир жойда бўлганлигини англатади. Тасаввур ёки тикловчи хаёл боғча ёшидаги болаларда ҳам бўлади. *Масалан:* уларга ўқиб берилган ҳикояни эшитар эканлар, ҳикоядаги афсонавий қаҳрамонлар, уларнинг баланд қоялар устидаги қурилган қасрлари кўз ўнгиларида гавдалана бошлайди.

Ижодий хаёл – деб тажрибамизда бўлмаган ва воқеликнинг ўзида ҳам учратмаган нарса ва ҳодисалар ҳақида тасаввур ҳамда образлар яратишдан иборат хаёл турига айтилади.

Ижодий хаёл мураккаб акс эттириш жараёни бўлиб, одамнинг ҳаётида жуда катта аҳамиятга эгадир. Одам ўзининг ижодий хаёли орқали бирор янги, шу пайтгача қўрилмаган нарса яратади. *Масалан:* Ёзувчи асари учун типик образ яратганда унинг хаёли ижодий бўлади. Тадқиқотчининг бирор тадқиқот устида ишлаганида ҳам унинг хаёли ижодий бўлади.

Ижодий хаёл образлари сўзларда ёки моддий объектларда тасвирланиши мумкин. Ижодий хаёл маҳсули, яъни тасаввур ва образлари санъатнинг ҳамма турларида архитектурада, фан ва техника соҳасидаги ихтироларда намоён бўлади. Шунинг ҳам назарда тутиш керакки, тасаввур хаёли билан ижодий хаёл ўртасидаги фарқ фақат нисбий характерга эгадир. Худди ижодий хаёл жараёнидаги каби тасаввур хаёли жараёнида ҳам аслида нарсаларнинг образлари янгидан ижод қилинади. Ана шунинг учун хаёлнинг бу икки турини бир-биридан батамом ажратиш бўлмайди.

Ижодий хаёлнинг махсус тури орзудир. **Орзу** ижодий хаёлнинг, тилакнинг келажакка қаратилган шаклидир. Орзусиз киши бўлмайди. Орзу одамнинг у ёки бу фаолиятига ундайдиган стимул турткич ҳисобланади. Лекин орзунинг бошқа салбий

турлари ҳам бор. *Масалан*, одамни асосий иш фаолиятдан бошқа ишга судрайдиган орзулар ҳам бўлади. Шундай одамлар ҳам бўладики, улар ўзларининг аниқ фаолиятларини орзу билан алмаштириб, тилак ва истакларига ширин орзудагина етиб юрадилар. Уларнинг «қуруқ хаёлпарастлар» деб юритилади.

Хаёл қилиш жараёни ҳамма билиш жараёнларидаги каби ихтиёрсиз ва ихтиёрий хаёл турларига бўлинади.

Ихтиёрсиз хаёл деб – одам ўзининг олдига ҳеч қандай мақсад қўймасдан, иродани ишга солмасдан, қандайдир ўз-ўзига образ ва тасаввурларни яратишига айтилади.

Ихтиёрсиз хаёл шу топдаги кучли эҳтиёж туфайли майдонга келади. *Масалан*: одам жуда ташна ёки жуда оч бўлган пайтида унинг хаёлида ҳар турли таомлар, дарё ва булоқ сувлари пайдо бўла бошлайди. Одамнинг айна шу чокдаги ҳиссий ҳолати, яъни ҳистуйғулари ҳам ихтиёрсиз хаёлнинг майдонга келишига сабаб бўлади. Чунончи, ваҳима ёки кўрқинч ҳисси пайтида одамнинг хаёлига кўрқинчли нарсаларнинг образлари кела бошлайди.

Одамнинг туш кўриши ҳам ихтиёрсиз хаёл фаолиятларидан ҳисобланади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, одам ухлай бошлаган пайтда бош мия пўстининг ҳамма жойлари тормозланмай, айрим жойлари ишлаб туради. Ана шу ишлаб турган жойларидаги нерв ҳужайраларида илгари ҳосил қилинган образ ва тасаввурлар қайта тикланиб, одам туш кўра бошлайди. Бунда мия пўстининг энг асосий марказлари (иккинчи сигналлар тизими) тормозланган бўлгани туфайли ҳеч қандай назорат бўлмайди. Натижада образ ва тасаввурлар бир-бири билан аллақандай муносабатларга кириб, одам палапартиш туш кўра бошлайди.

Ихтиёрий хаёл жараёнлари бетартиб равишда, эмас балки муайян бир жараёнда ўтади. Бу тартиб одамнинг эҳтиёжлари, мақсадлари, ҳиссиётлари фикр ҳамда маслаклари билан белгиланади.

Ихтиёрий хаёл деб олдиндан белгиланган мақсад асосида ирода кучини ишга солиб муайян образ ва тасаввурларни яратишга айтилади. Демак, ихтиёрий хаёл ҳамиша маълум мақсад ва вазифаларни бажариш билан боғлиқ бўлади. Бундай мақсад ва вазифалар бошқалар томонидан қўйилиши мумкин. *Масалан*, рассом ўзи ишламоқчи бўлган суратнинг мавзусини ўзи белгилайди. Ёзувчи ёзмоқчи бўлган асарнинг мавзусини ўзи танлайди ва ўзи бадиий образларни яратади. Умуман санъат асарларининг ҳаммаси ихтиёрий хаёл натижасида майдонга келади.

Бироқ шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ихтиёрий хаёл баъзан ихтиёрсиз хаёлга ўтиб кетиши мумкин. Шунинг учун ихтиёрий хаёл ихтиёрсиз хаёлдан батамом ажралган ҳолда рўй бермайди. Ихтиёрий хаёл жараёни ҳамиша беихтиёр қилинадиган хаёл дақиқаларини ўз ичига олади. *Масалан*, рассомлар ёки композиторлар ўзларининг бирор янги асарларини ихтиёрий тарзда яратаётганларида баъзан ихтиёрсиз равишда айрим фикрларга берилиб кетишлари мумкин.

Реалистик хаёл – турида воқелик акс эттирилади, орзулар амалга ошади.

Фантастик хаёл – амалга ошмайдиган хаёл туридир.

Хаёл сифатлари.

Кишиларнинг хаёли кенглиги, мазмундорлиги, кучи ва реаллиги, фантазия бойлиги жиҳатидан фарқ қилади. Хаёл кенглиги воқеликнинг кишилар фаолияти учун бўладиган доираси билан белгиланади. *Масалан*, киши санъат, техника, спорт, билимга қизиқса ва улар ҳақида хаёл қилса, бундай кишининг хаёли кенг бўлади.

Хаёлнинг унумдорлиги бирор нарсага нисбатан хаёлнинг бойлиги, хилма-хиллиги билан белгиланади. Хаёл кенг бўлса, у мазмундор ҳам бўлади. Хаёл фаолиятнинг бирор соҳасида намоён бўлади. Хаёлнинг кенглиги ва мазмундорлиги кишининг билим ва тажрибасига боғлиқ.

Хаёл кучи кучсиз ва кучли бўлади. Кучли хаёлда одам жуда тез таъсирланади. *Масалан*, биз “Ўтган кунлар” романини, “Шайтанат” романларини ўқиганимизда хаёл кучли бўлиши натижасида таъсирланамиз. Илмий асарни, зерикарли, ҳикояларни

Ўқиганмизда эса хаёлимиз кучсиз бўлади. Қизиқиш кучли бўлса, хаёл ҳам кучли бўлади. Болаларнинг хаёли фантазияга бой бўлади. Меҳнат фаолияти натижасида хаёл сифатлари ривожланади.

Хаёл кучи куйидагиларга боғлиқ бўлади.

1. Хаёл кучи эҳтиёж, қизиқиш, истакларнинг кучига боғлиқ бўлади. Масалан: фақат шу бугунги кун хақида ўйласа, одамнинг хаёли кучсиз бўлади.
2. Хаёл кучи ҳиссиётга боғлиқ бўлади, ҳиссиёт қанчалик кучли бўлса, хаёл шунчалик эркин бўлади.
3. Хаёл кучи идрокка боғлиқ бўлади. Биз идрок қилганимизда диққат билан идрок қилсак, хаёл кучайиб, кенгаяди, агар диққатимиз хаёлга қаратилса, унда идрок қилсак, хаёл кучайиб кенгаяди, агар диққатимиз хаёлга қаратилса унда идрок сусаяди. *Масалан*, баъзан бир хаёлга берилиб, атрофдаги нарсаларни кўрмаймиз, эшитмаймиз.

Хаёл кучи кишининг аҳволига, асаб тизимига боғлиқ бўлади, яъни асаб тизимининг тетиклигига, чарчаб қолганлигига, соғлигига ва бетоблигига боғлиқ бўлади. *Масалан*: ҳарорат жуда баланд бўлиши натижасида образлар жуда ёрқинлашиб кетади. Натижада бундай пайтда одам алаҳсирайди. Галлюцинация хаёлни кучли намоён бўлишидир.

Хаёлниң реаллиги – воқеликни тўғри акс эттирувчи хаёлий образларнинг яратилиши, генийларни хаёлининг кучи реал хаёлдир. *Масалан*, космосга учиш хаёли олдиндан тасаввур этиш. Хаёлниң реаллиги одамнинг тажрибасига, билимига, тафаккурига боғлиқ бўлади. Образлар амалга ошмаса, бу реал хаёл бўлмайди, балки фантастик хаёл бўлади. Болаларда хаёл катталарга тақлид қилиш орқали ўсади. Болаларда фантазия жуда кучли, масалан, улар оддий чўпни «учқур от» деб тасаввур қилиб ўйнайдилар. Уларни қаҳрамон деб ҳис қиладилар. Ясли ёшига нисбатан боғча ёшидаги болалар хаёли бир мунча кенгроқ бўлади. Уларда хаёл асосан кенгроқ бўлади. Бола катталарга тақлид қилиб, шофёр, доктор бўлади ва ҳоказо. Боғча ёшидаги болаларда хаёл ихтиёрий бўлади. *Масалан*, катта одам болага кубиклардан уй яшаш, расм чизиш каби топшириқлар беради. Боғча ёшидаги болаларнинг хаёли катталар билан мулоқотда бўлиш таъсирида ўсади. Болалар эртақларни тинглашни, воқеаларни эшитишни ёқтирадилар.

Катталарнинг фикрларини эшитиш натижасида болаларда улар ҳали кўрмаган нарсалар тўғрисида образлар пайдо бўлади. Болалар ўйин вақтида эркин образларни яратадилар.

Кичик ёшдаги болалар хаёлининг ўсиши учун тарбиячининг олиб борадиган машғулоти, турли ўйинларини тасаввур этишлари катта аҳамиятга эга. Асосан қизиқишлар хаёлни ўсишига ёрдам беради.

Хаёл фаолияти кучли бўлса унинг мазмуни кенгроқ идрок қилинади. Хаёл тасаввурлари эса олиб қолиш, эса тушириш боғланишларини вужудга келтириш учун таянч бўлади. Тафаккур жараёнидаги яққоллик хаёл фаолияти туфайли содир бўлади. Хаёл фаолияти туфайли туғиладиган ҳислар кўпинча анча кучли ва барқарор ҳислар бўлади.

Хаёлниң асосий хусусиятлари

Хаёл жараёни ва унинг вужудга келиши бир қанча шароитларга боғлиқдир. Хаёл ҳар доим маълум бир йўналишга эга. Одатда вужудга келган хаёл одамнинг ўз фаолияти давомида нимага интилаётгани, нимани истаётгани билан боғлиқ бўлади. *Масалан*, тарбиячи тарбияланган болаларнинг ким бўлиб етишишларини хаёлан кўз олдига келтириб кўради.

Хаёл жараёнининг хусусиятларидан бири шундан иборатки, хаёл одамнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари ва ўз олдига қўйган вазифалари билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Лекин шуни айтиб ўтиш лозимки, одамнинг эҳтиёжлари ва қизиқишлари ҳамма вақт ҳам истаган нарсаларга эришавермайди. Кўпроқ одамнинг хаёлида ҳамма вақт кўрқинчли нарсалар гавдалана боради.

Ана шу пайтдаги эҳтиёжининг таъсири билан одамнинг хаёли ўтмишда идрок

қилинган нарсалардан ҳосил бўлган тасаввурни ижодий равишда қайта ишлаб, янги образлар ярата бошлайди.

Хаёл жараёнининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, хаёл хамиша бой тажриба ҳамда билимларга асосланади. Агар билим етишмаса, хаёлий тасаввур ҳосил бўлмайди. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларга қадимги давр инсонлари ҳақида гапирилса, улар худди ҳозирги замон кишилари сингари тасаввур қиладилар. Бунинг асосий сабаби билимларнинг етишмаслиги, шунингдек мазкур ёшдаги болалар тарихий музейларда бўлмаганликлари, театрларга тушиб, тарихий асарларни кўрмаганликлари, тарихий киноларни ҳали жуда кам кўрганликлари туфайли бундай тасаввурларни ҳосил қилишнинг уддасидан чиқа олмайдилар.

Хаёл жараёнининг ўзига хос хусусиятларидан навбатдагиси хотира тасаввурларини анализ ва синтез қисмидан иборатдир. Хаёл учун материал бўладиган тасаввурлар хаёл яратиб бераётган образларга кўпинча тўлиқ ҳолда кирмасдан, балки қисман фаолиятида рўй беради. Бунда муайян тасаввурлардан ажратиб олинган элементларни бошқа тасаввурлар билан кўшиш ва бир туркум қилиш жараёни рўй беради. Мана шундай синтез қилиш фаолиятида фойдаланадилар, улар яъни ёзувчилар ўз асарларидаги қайдномаларнинг типларини бир қанча айрим тасаввурлардан вужудга келтирадилар.

Ниҳоят хаёлнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, агар идрок образлари айни ҳозирги пайтдаги нарсалар билан боғлиқ бўлса, хотира образлари ўтган замондаги нарсаларнинг образларини тиклаш билан боғлиқ бўлса, хаёлий йўл билан яратилган образлар эса ҳозирги ва ўтган замонгагина эмас, балки келажак замонга, одам келажакда нима ишлар қилишини хаёлан тасаввур қилиб кўриш билан боғлиқ бўлиши мумкин.

ҲИССИЁТ

Ҳиссиёт ҳақида тушунча

Одам ташқи муҳитдаги турли-туман нарса ва ҳодисаларни идрок қилар экан, ҳеч вақт бу нарсаларга батамом бефарқ бўлмайди. Одамнинг акс эттириш жараёни доимо фаол характерга эгадир. Акс эттириш жараёни қуйидагиларни қамраб олади:

- а) шахснинг эҳтиёжни қондириш имкониятига эгалигини;
- б) қондиришга ёрдам берадиган ёки қаршилик кўрсатадиган объектларга субъект сифатида қатнашиши;
- в) уни ҳаракат қилдирувчи билимга интилтирувчи муносабатлар ва ҳоказо.

Чунки одам атрофидаги ҳар турли нарсаларни идрок қилиб акс эттирар экан, бу нарсаларга нисбатан маълум муносабатда бўлади. Масалан, бизга айрим нарсалар ёкса, яъни кайфиятимизни кўтариб юборса, бошқа бир нарсалар ёкмайди ва кайфиятимизни бузиб, дилимизни хира қилади. Баъзи бир овқатни одам жуда ҳам ёқтиради, бошқа бир овқатни эса мутлақо кўргиси келмайди ёки айрим одамлар бизга хуш келади ёки бошқа бир одамлар эса нохуш келади. Умуман одам атрофидаги ҳамма нарсаларга нисбатан муносабатда бўлади ва унинг муносабатлари ҳам акс эттирилади.

Кишилар идрок қилаётган, кўраётган, эшитаётган, бажараётган, ўйлаётган, орзу қиладиган нарсаларга бефарқ бўлмайдилар. Бир хил предметлар, шахслар, характерлар, воқеалар бизни қувонтиради, бошқалари хафа қилади яна бошқалари ғзаб, нафратимизни уйғотади. Биз хавф остида қолганимизда кўрқувни ҳис қиламиз, душман устидан ғалаба қозониш ёки қийинчиликни енгиш завқ уйғотади.

Ҳиссиёт бизнинг туйғуларимизнинг ўзига хос акс эттириш жараёни бўлиб, бунда нарса ва ҳодисаларни акс эттириш жараёнида бизда туғиладиган ички кечинмалар ва муносабатлар акс эттирилади. Демак, ҳиссиётлар ўз- ўзидан юзага келмасдан, ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг таъсири билан боғлиқ равишда юзага келади.

Эмоция – шахснинг воқеликка ўз муносабатини ҳис қилишидан келиб чиқадиган, унинг эҳтиёж ва қизиқишлари билан боғлиқ бўлган ёқимли ёки ёқимсиз кечинмаларидир.

Келтирилган таърифлардан кўринадики, ҳиссиёт тушунчаси эмоцияга нисбатан кенгрок тушунча бўлиб, шахснинг кундалик ҳаёти, турмуш тарзидаги барча жабҳаларни қамраб олади.

Ҳиссиётлар ўзининг юзага келиши нуқтаи назаридан одамнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари ва интилишлари билан боғлиқ бўлади. Масалан, одамнинг органик эҳтиёжларини қондириши билан боғлиқ бўлган ҳиссиётлар одамда роҳатланиш, қаноатланиш туйғусини юзага келтиради. Органик ҳиссиётларни қондира олмаслик одамнинг руҳини тушириб, кайфиятини бузиб, азобланиш, тоқатсизланиш ҳиссига сабаб бўлади.

Ҳиссиёт одамда содир бўлаётган ҳодиса ва нарсалардан шахс сифатидаги одам учун аҳамиятли бўлганлари ҳақида дарак берувчи сигналлар тизими ҳисобланади. Мазкур ҳолда сезги аъзоларига таъсир қилувчи чексиз миқдордаги қўзғовчилардан аниқ бўлиб ажралади, баъзилари бир-бирлари билан қўшилиб кетади ва пайдо бўлган ҳиссиёт билан бирлашиб кетади. Натижада таассурот уйғотиб, бирор ҳиссий ном билан ифодаланган хотира образлари тариқасида сақланиб қолади. Буни физиологик жиҳатдан шундай тушунтириш мумкин: маълум қўзғатувчилар тирик мавжудотлар учун хотиржамлик ҳақида дарак берувчига айланади. Ҳиссий кечинмалар эса инсоннинг шахсий тажрибасида таркиб топадиган рефлекслар тизимини мустаҳкамлаш сифатида намоён бўлади. Ҳиссиётнинг мана шу дарак берувчилик вазифаси психологияда ҳиссиётнинг импрессив томони деб аталади. **Импрессив** сўзи лотинча таассурот деган маънони англатади.

И.П.Павлов тирик мавжудотларнинг атрофимиздаги муҳитга мослашувида ҳосил қиладиган бузиладиган динамик стереотиплар орқали бирор ҳиссиёт ва эмоционал кечинмаларнинг ижобий ва салбий сифатларини тушунтириб беради.

Динамик стереотип деганда ташқи қайтарилиш натижасида ҳосил қилинган шартли рефлекслар, нерв боғланишларининг барқарор тизими тушунилади. Ҳар турли қийинчиликлар ва қаршилиқларга дуч келиши натижасида динамик стереотипларнинг «ўзгариши» салбий эмоционал ҳолатни юзага келтиради. Ҳиссиёт бу унинг кечирилишининг турли шакллари фақат дарак вазифасини эмас, балки бошқарувчилик функциясини ҳам бажаради. Эмоция ҳаракатлари жуда кўп тана ўзгаришлар ифодаланади. Одам организмидаги ўзгаришлар кечириладиган ҳиссиётнинг объектив кўрсаткичи ҳисобланади. Мослашиш характерида оид бўлган, яъни овознинг ўзгариши, мимика, имо-ишора, организмда содир бўладиган жараённинг қайта ўзгаришидан иборат ихтиёрсиз ва онгли ҳаракатлар психологияда эмоционал ҳаракатларнинг **экспрессив томони** деб аталади.

Ҳиссиётлар одатда жуфт-жуфт бўлиб учрайди. Масалан, ёқимли- ёқимсиз, хуш-нохуш, хурсанд-хафа, ғазаб-муҳаббат, нафрат каби ана шундай ҳиссиётлар субъектив характерга эга бўладилар, лекин уларнинг ташқи ифодаси ҳам бўлади. Масалан, хушчакчақ одам билан ғамгин одамнинг юз ифодасини кўз олдимишга келтириб кўриш мумкин. Айнан мазкур жараён психологияда амбивалентлик ёки икки тарафламалик деб аталади. **Амбивалентлик** – лотинча ҳар томонлама кучга эга маъносини англатиб кишининг бир объектнинг ўзига нисбатан бир вақтнинг ўзида пайдо бўладиган бир-бирига қарама – қарши эмоционал иродавий ҳолатдир.

Ҳиссиётда амбивалентлик бу роҳатланиш ва азобланишни бирга қўшилиб ва бири иккинчисига ўтиб кетмайдиган эмас, балки бунда бирга бўлиш кечириладиган ҳиссиётнинг зарур характерли сифатларидан бирини ташкил қиладди. Масалан, рашк ҳиссида муҳаббат ва нафрат.

Ҳиссиётнинг нерв-физиологик асослари

Ҳиссиёт бошқа ҳамма психик жараёнлар каби бош мия пўсти қисмининг фаолияти билан боғлиқдир. Бош мия ҳиссиётларнинг кучини ва барқарорлигини идора қилиб туради. Ҳиссиётлар бошқа билиш жараёнларидан фарқли бош мия пўстининг фаолиятидан ташқари организмнинг ички аъзолари фаолияти билан ҳам боғлиқдир, бошқача қилиб айтганда ҳиссиётлар вегетатив нерв тизимининг фаолияти билан ҳам

боғлиқдир. Чунончи, одам қаттиқ уялган пайтида қизариб кетади, қаттиқ кўрққан пайтида эса ранги ўчиб, қалтираб кетади, хаттоки одамнинг овозида ҳам ўзгариш пайдо бўлади. Ана шундай ҳиссий ҳолат юз берган пайтда одамнинг юраги тез ура бошлайди, нафас олиши ҳам тезлашади.

Демак, одам маълум ҳиссий ҳолатни бошдан кечираётган пайтда унинг қон айланиш тизими, нафас олиш органлари нутқ аппаратлари ички секреция безлари ҳам қатнашади. Масалан, материални яхши билмайдиган талаба имтиҳон топшираётганда терлаб кетади, томоғига нимадир тикилиб, гапини гапира олмай қолади. Одамда қаттиқ кўрқиш пайтида «Юраги орқага тортиб кетди», «Совуқ тер босиб кетди» каби ибораларнинг ишлатилиши ҳиссиёт пайтида одамнинг ички аъзоларининг иштирок этишидан далолат беради.

Жуда кўп ҳиссий ҳолатлар бош миянинг яқин пўстлоқ ости қисмларининг оралиғи билан ҳам боғлиқдир. Масалан, кўриш тепалиғи деб аталувчи қисм айрим ҳисларни ифодалайдиган ихтиёрсиз ҳаракатларнинг маркази ҳисобланади.

Одамда учрайдиган юксак маънавий ҳиссиётлар ҳам ўзининг нерв-физиологик асосига эга бўлиши керак (чунончи интеллектуал, ахлоқий, эстетик ҳиссиётлар). Бу жиҳатдан академик И.П.Павловнинг динамик стреотип ҳақидаги таълимоти жуда катта аҳамиятга эгадир. Бу ҳақда академик И.П.Павлов шундай деб ёзган эди: **«Менимча, кўпинча одатдаги турмуш тартибининг ўзгарган пайтларида одат бўлиб, қолган бирорта машғулот яқин кишидан жудо бўлганда, ақлий изтироб чоғида кечириладиган оғир ҳиссиётларнинг физиологик асоси худди эски динамик стреотипнинг ўзгариши, унинг йўқолиши ва янги динамик стреотипнинг қатъийлик билан ҳосил бўлишидан иборат бўлса керак».**

Айрим мураккаб ҳиссиётларнинг асосида динамик стреотипнинг ётиши яққол кўринади. Масалан, эстетик ҳиссиётни оладиган бўлсак, бирон ёқимли кўйдан лаззатланиш, ёки бирон машхур рассомнинг ишлаган ажойиб суратларини томоша қилиб, роҳатланиш эстетик ҳиссиёт ҳисобланади. Агар бу ҳиссиётларнинг нерв-физиологик асосларини таҳлил қиладиган бўлсак, куйидагиларни кўришимиз мумкин. Масалан, бизга жуда ёқадиган куй бошқа миллат одамига ёқмаслиғи мумкин. Бунда ажабланишга ҳеч қандай ўрин йўқ. Биз ёшлиқдан бошлаб мазкур куйни бир неча юз мароталаб эшитиб боришимиз натижасида ана шу куйга нисбатан деярли бузиб бўлмайдиган ниҳоятда мураккаб динамик стреотип юзага келади. Ана шунинг учун айрим куйлар бизга ёқади, айримлари эса ёқмайди. Суратлар масаласига келганда шуни айтиш керакки, қадимги классик асарлар уларнинг ишланиш услуби реаллиғи бизни ҳайратда қолдириб завқ туғдиради. Аксинча, ҳозирги рассомлар томонидан ишланган расмлар одамда қандайдир нохуш ҳиссиётни туғдиради. Демак, узоқ йиллар давомида юзага келадиган динамик стреотиплар айрим мураккаб ҳисни ташкил қилади.

Шундай қилиб, ҳиссиёт вегетатив нерв тизими орқали бошқариладиган ички аъзо фаолияти билан боғлиқ бўлса ҳам бари бир бош мия пўсти орқали идора қилинади. Чунки академик И.В.Павловнинг фикрича, одамнинг бутун аъзойи баданида бўладиган ҳар қандай ҳодисаларнинг ҳаммасини бош мия пўсти қисмидаги нейронлар идора қилади. Ана шу жиҳатдан олганда ҳиссиётнинг нерв-физиологик асоси бош мия пўсти билан боғлиқ.

Инсон ва ҳайвонлардаги эмоциялар

Одам ҳис-туйғулари билан ҳайвон ҳиссиётлари ўртасида жуда катта фарқ бўлади. Одамда жуда кўп миқдорда ҳис-туйғулар борки, бундай ҳиссиётлар ҳайвонларда учрамайди. Шунинг учун ҳам одам ҳам ҳайвон учун умумий бўлган ғазабланиш, кўрқиш, жинсий ҳиссиёт, қизиқувчанлик, хурсандчилик, ғамгинлик эмоциялари ҳайвонларда сифат жиҳатидан фарқ қилади. Инсоний эмоциялар «инсонийлаштирилган» ижтимоий шароит билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Эмоцияларнинг «инсонийлашуви» шундай намоён бўладигани, ичдан кечадиган ҳиссиётлар мазмуни, жуда бой ва мураккабдир. Одамлар билан меҳнат, сиёсат, маданияти, оилавий ҳаёт ўртасида пайдо бўлган муносабатларнинг кўплиғи, соф инсоний ҳиссиётларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Улар болаларга одоб

билан жавоб беришни, суҳбатдошига очик кўнгиллик билан жилмайиш, кексалар ва ногиронларга ҳурмат билан жой беришни ўргатди. Одам ўз ҳиссиётларини ўзи бошқаради. Баъзи кишилар эмоцияларини яшириш ниятида қарама-қарши эмоцияларни ифодалайдилар. Масалан, қайғуриш ёки қаттиқ оғриқ пайтида кулимсираш, кулгилари келган пайтда юзларини жиддий, ўйчан ҳолга келтира оладилар. Лекин ўзининг имо-ишоралари ва мимикаларини бошқара олишга қараганда нафас олиш, қон айланиш ва овқат ҳазм қилиш тизимидаги ўзгаришларни ушлаб қолиш жуда қийин бўлади. Одам хаяжонланган пайтда бир маромда нафас ола билади, кўз ёшларини ушлаб қола олади, лекин рангини ўзгартириш ёки қизартиришга қодир эмас. Аммо эмоцияларни пайдо қилувчи нарсалардан ўзини чалғитиши мумкин.

Ҳиссий ҳолатларнинг ифодаланиши

Ҳиссий ҳолатларнинг ифодаланиши биринчидан, ифодали ҳаракатлар (юз ифодаси, қўл, оёқ ҳаракатлари), иккинчидан организмдаги турли ҳодисаларни, яъни ички аъзолар фаолиятининг ва ҳолатининг ўзгаришида, учинчидан табиатда, яъни организм қон таркибидаги ва бошқа суюқликлардаги кимёвий ўзгаришларни, шунинг билан бирга модда алмашинувида бўладиган ўзгаришларни ўз таркибига олади.

Ҳис-туйғуларнинг ташқи ифодасига юз ифодаси, имо-ишора, важоҳат ва қадду-қоматнинг ўзгариши, айирув, ташқи чиқарув безларининг фаолияти (сўлак, тер ажралиши) ва айрим ҳаракатлар хусусиятларидаги ўзгаришларни киритиш мумкин. Бунга нутқнинг фаол ўзгаришлари, «овоз мимикаси» ва гаплар таркибининг синтаксис ўзгариши, «тутилмасдан гапириш», ёки алоҳида «силлиқлик» ҳамда «ифодалилик»нинг юзага келиши ниҳоят ҳиссиёт ўзининг тўла қисман ифодасини топадиган хатти-ҳаракатларга тааллуқлидир. Кишининг эмоционал кечинмалари вақтида нутқининг тезлиги ўзгаради. Кўпинча нутқнинг синтаксис тузилиши бузилади, тезлиги ва аҳамияти ўзгаради. Ўтказилган текширишлар шуни кўрсатадики, ғамгинлик ва маъюслик ҳисларини ифодаловчи кишининг овози беихтиёр пасайиб кетади, сўзлашган кишининг товуши ҳам бўлиниб-бўлиниб чиқади.

Ҳисларни кечирish шакллари

Ҳиссиёт кечинмалари турли ҳолатларда турлича тезлик билан пайдо бўлади. Баъзан ҳиссиёт тўсатдан, дарҳол пайдо бўлади. Масалан, киши бирдан хурсанд бўлиб кетади, дарҳол ғазабга келади, аччиқланади ва ҳоқозо. Лекин баъзан шу ҳиссиётлар ўзи дафъатан кўзгалмайди, балки аста-секин туғила бошлайди. Шундай ҳиссий кечинмаларнинг қай даражада тез пайдо бўлмаслигини белгилаш қийин ёки бутунлай билиб бўлмайди. Эмоционал кечинмаларнинг кучи турлича бўлиши мумкин. Ҳиссиётларни кучи аввало ёқимли ва ёқимсиз туйғуларнинг нақадар кучли бўлишидадир. Ҳиссиётнинг кучи шу ҳиссиётни шахснинг нақадар эҳтирос билан кечирилганлиги билан белгиланади.

Ҳиссиётнинг кўзғалиш хусусиятлари пайдо бўлиш йўлини кучи ва барқарорлиги бир қанча сабабларга боғлиқдир. Атроф-муҳитнинг ҳолати шу пайтдаги эҳтиёжларнинг кучи шу ҳислат тузилишига сабаб бўлган ҳодисаларнинг шахсий ва ижтимоий аҳамиятини англаши, одамнинг дунёқараши, бу ҳислат қандай вазиятда пайдо бўлиши ва ўтмиши ҳамда шахснинг индивидуал хусусиятларига боғлиқдир. Ҳисларнинг айни вақтда нақадар тез кучли ва барқарор бўлишига кўра ҳис-туйғуларнинг қуйидаги турлари фарқланади: ҳиссий тон, эмоциялар, аффект, стресс, кайфият ва бошқалар.

Ҳиссий тон. Ҳиссиёт кўпинча фақат ҳиссий тус сифатидаги руҳий жараёнларнинг ўзига хос томони тариқасида намоён бўлади. Ёқимли суҳбатдош, кулгули воқеа, ёқимсиз хид, зерикарли китоб, кўнгилдаги машғулот, хушчақчақ саёҳат, оғир иш кабилар. Кўпинча эмоциялар ўзининг таъсирчанлиги билан бир-биридан ажралиб туришига қарамай, бундай сифатни ҳиссий ҳолатлар **стеник** (юнонча сўздан олинган бўлиб, куч деган маънони англатади) хусусиятли дейилади. Бунда эмоциялар дадил хатти-ҳаракатларга, мантиқий мулоҳазаларга, нисбий изланишларга куч қувват, қаноат бағишлайди. Масалан, хурсандчиликдан шахс «парвоз қилади», «юлдузни нарвонсиз олади», кимларгадир холис

ёрдам қилишга шошади. Фаоллик қилиб, тинчимаслик унинг сифатига айланади. Қ.Турғунов луғатида стеник ҳисга қуйидаги таърифлар учрайди: стеник ҳислар – шахснинг ҳаёт фаолиятини куч-ғайратининг орттирадиган барча билиш жараёнларини фаоллаштирадиган ижобий ҳиссиёт тури. Аксарият ҳолларда хушxabар, муваффақият шахсда стеник хусусиятли эмоцияларни вужудга келтиради.

Баъзи ҳолларда эмоциялар ўзининг сустлиги, моторли, кучсизлиги билан тавсифланади. Бундай ҳиссий ҳолат **астеник** (юнонча сўздан олинган бўлиб, кучсизлик, заифлик маъносини билдиради) деб аташади. Бундай ҳиссиёт инсонни бўшаштиради, уни хаёлга чўндиради, хаёлпараст қилиб қўяди. Шу сабабдан фавқулотда шахсдаги бефойда эмоционал кечинмага, уялиш, виждон азоби, андиша эса кўрқоқликка айланиб қолиши хавфи кучли.

Кайфият тушунчасига психологик манбаларда турли нуқтаи назардан ёндашилган тақдирда ҳам мазмунан улар бир хилликни англатади. Жумладан Қ.Турғунов луғатида шахснинг кучсиз ёки ўртача кучга эга бўлган нисбатан барқарор умумий эмоционал ҳолати, А.В.Петровскийнинг “Умумий психология” дарслигида кайфиятлар анча вақт давомида кишининг бутун хатти-ҳаракатига тус бериб турадиган умумий ҳиссий ҳолатини ифода этади, деб таъкидланади. Профессор Э.Ғозиев фикрича, кайфият шахснинг руҳий жараёнларига муайян вақт давомида тус бериб турувчи эмоционал ҳолатдир.

Кайфият, яъни одамнинг хурсанд ёки ғамгин кайфияти ҳеч вақт сабабсиз майдонга келмайди. Одам бажараётган бирор ишнинг маваффақиятли тугаши ёки имтиҳондан яхши ўтиш- яхши тетик кайфиятни юзага келтиради. Қилаётган ишингизни олдинга юрмаслиги ёки ишга берилган ёмон баҳо одамда маъюслик, кучига ишонмаслик кайфиятини туғдиради.

Кайфиятнинг хуш ёки нохуш бўлиши, биринчи навбатда одамнинг сихат-саломатлиги билан ҳам боғлиқдир. Масалан, ичимиз қаттиқ оғриб турган вақтда кайфият чоғ бўлмайди.

Аффект тушунчасига берилган таърифларга асосий эътиборни қаратадиган бўлсак бу ҳам шахснинг кучли эмоционал ҳолатлари билан боғлиқдир. Қ.Турғуновнинг луғатида айтилишича, аффект тез ва кучли пайдо бўлиб, шиддат билан ўтадиган қисқа муддатли эмоционал ҳолатдир. А.В.Петровскийнинг “Умумий психология” дарслигида аффект ҳаддан зиёд тез кечиши билан мияда пайдо бўлувчи, шахсни тез қамраб олувчи, жиддий ўзгаришларни юзага келтирувчи жараёнлар устидан иродавий назорат бузилишига етакловчи организм аъзолари функциясини издан чиқарувчи эмоционал жараёнларга айтилади. М.Воҳидов дарслигида аффект тўсатдан тез пайдо бўлиб, тез орада ўтиб кетадиган ниҳоятда кучли ҳиссий ҳолат сифатида эътироф этилади.

Аффект лотинча сўз бўлиб, руҳий ҳаяжон эҳтирос деган маънони англатади. Аффектлар кўпинча тўсатдан пайдо бўлади ва баъзан бир неча минут давом этади. Аффект ҳолатида кишини онгини тасаввур қилиш, фикр қилиш қобилияти тораяди, сусайиб қолади. Аффектлар вақтида одамнинг ҳаракатлари кутилмаган тарзда портлаш сингари бирданига бошланиб кетади. Баъзан аффектлар тормозланиш ҳолати тарзида намоён бўлади ва бундай ҳолатда организм бўшашиб, ҳаракатсиз бўлиб ва шалвираб қолади. Бундай ҳолат кўпинча одам бирданига кўрққанида, тўсатдан қувонганида ва шу каби ҳолатларда ўзини йўқотиб қўйиш кўринишида намоён бўлади.

Стресс тушунчасининг мазмуни моҳияти борасида қатор таърифлар учрайди. Жумладан, А.В.Петровский томонидан стресс–ффеktiv ҳолатга яқин турадиган, лекин бошдан кечирилишининг давомийлигига кўра кайфиятларга яқин бўлган ҳис-туйғуларни бошдан кечирилишининг алоҳида шаклидир, деб таъриф берилади. Профессор Э.Ғозиевнинг умумий психология китобида ёзилишича, стресс-оғир жисмоний ва мураккаб ақлий юкламалар ишларнинг меъёридан ошиб, кетиб хавфли вазиятлар туғилганида, зарурий чора-тадбирларни зудлик билан топишга интилганда вужудга келадиган ҳиссий зўриқишлар сифатида кўрсатилади.

Стресс – инсон организмини ҳаддан ташқари зўриқиш натижасида пайдо бўладиган танглик жараёнидир.

Стресс кўринишига қараб икки турга ажратилади:

4. **Конструктив** – биз туридаги (кўпчилик орасида);
5. **Деструктив** – мен туридаги (якка шахс ўзи билан) кечадиган жараён.

Юксак ҳислар

Ҳиссий жараёнларнинг ҳар хил шакллари нормал одамда алоҳида, якка ҳолда мавжуд бўлмайди. Юзлаб ва минглаб кечирилаётган эмоциялар, аффектлар, кайфиятларда аниқ яшайдиган умумлаштирилган ҳислар **юксак ҳислар** дейилади. Юксак ҳислар ўз таркибига биринчи соддароқ кўринишдаги турли ҳисларни олади.

Инсон фаолиятининг қайси бир тури, ёки қайси бир соҳаси, ҳисларни қайси бирининг асосий эканлигига қараб, юксак ҳисларнинг муҳим турлари: праксик, ахлоқий, интеллектуал, эстетик турлари ажратилади.

Праксик ҳислар. Инсон амалий ҳаётининг исталган соҳаси мақсадга мувофиқ ақлий фаолиятига, шахснинг уларга нисбатан муайян муносабатда бўлиш соҳасига айланиб қолади. Бу биринчи навбатда бирор мақсадни англабгина қолмай, уни эътироф этадиган ёки инкор қиладиган мақсадларга эришиш йўллари баҳолайдиган таъсир қилиш усуллари ва кўламларини маъқуллайдиган ва маъқулламайдиган, уларни тўғри танланганлигига шубҳаланадиган, ниҳоят муваффақият ёки муваффақиятсизлик ҳиссини кечирадиган меҳнат фаолиятида кузатилади. Меҳнат инсон ҳаётининг асоси бўлиб, инсоннинг меҳнатга бўлган ҳиссий муносабати юксак ҳислар орасида муҳим ўринни эгаллайди,

Меҳнат фаолиятида шахс:

1. Бирор мақсадни англайди.
2. Уни эътироф қилади ёки инкор этади.
3. Мақсадга эришиш йўллари баҳолайди.
4. Уни тадбиқ этиш усуллари ва қурол воситаларини маъқуллайди ёки маъқулламайди.
5. Уларнинг танланганлигига шубҳаланади.
6. Инсон муваффақият ёки муваффақиятсизлик ҳиссини кечиради ва ҳоказо.

Ахлоқий ҳислар одамнинг бошқа кишиларга, жамоа ва ўзининг ижтимоий бурчларига бўлган муносабатларида ифодаланади. Инсон бу ҳисларни кечирар экан, маълум ахлоққа, яъни ижтимоий ахлоқ-қоидалари ва нормалари мажмуига асосланиб, бошқа кишиларнинг хатти-ҳаракатларига ёки руҳий хусусиятларига ҳамда ўзининг хатти-ҳаракатларига баҳо беради.

Шахснинг етакчи ахлоқий ҳисларидан бири бу бурч ҳиссидир. Бу ҳис одам яшаб ва ишлаб турган тор доирадаги жамоа (оила, мактаб, ишлаб чиқариш, корхона) манфаатлари нуқтаи назаридан туриб, ҳаракат қилиш лозимлигини англаганда ҳам кечирилади. Одам ўзининг ижтимоий бурчлари нималардан иборат эканлигини билиб ва тушунибгина қолмай, балки уларни бажариш зарурлигини ичдан ҳис қилиб қайғуради. Кишилар ҳаёти ва фаолиятида ўзаро ёрдамлашиш, ҳамжиҳатлик, интилиш ва манфаатлар бирлигига асосланган ўртоқлик муносабатлари юзага келади.

Ўртоқлик муносабатларининг юксак чўққиси дўстлик ҳиссида намоён бўлади. Дўстлик ҳисси ўртоғига меҳрибонликда уни кўриш у билан гаплашиш ўз фикр ҳислари билан ўртоқлашишда намоён бўлади. Ҳақиқий дўстлик ҳисси дўстга нисбатан юксак талабчанлик билан боғлиқдир. Хато ва камчиликларни тузатишга ҳам ёрдам бериш, дўстликка яқин бўлган муҳим ахлоқий ҳис муҳаббат ҳиссидир. Муҳаббат жамиятда никоҳ ва оиланинг ахлоқий психологик асоси ҳисобланади.

Агар одамнинг жамиятдаги хатти-ҳаракатлари ахлоқ нормаларига мутлақо зид бўлса, одам виждон азобига учрайди. Виждон азоби мураккаб ҳиссий ҳолатдир. Мободо одам бирор ахлоқсиз ҳаракат қилиб, виждон азобига учраса, ундан қутилиши жуда қийин бўлади. Чунки виждон азобига учраган одам жамият олдида ўзининг ноҳақлигини билади ва ўзини-ўзи сўроқ қила бошлайди. Шунинг учун одам ўзидан-ўзи қочиб қутила

олмагандек, виждон азобидан ҳам ҳеч қачон қочиб кета олмайди.

Маълумки, виждон азоби кишининг қалбида чуқур ички кураш ҳиссини туғдиради. Ўз хатти-ҳаракатида ахлоқ тамойилларига амал қилмаган, уяти ҳам виждони бўлмаган кишиларни «виждонсиз» одамлар дейилади. Киши ёмон бир иш қилиб қўйганлиги бу кишининг ўзига муносиб эмаслигини, англаши бир томондан виждонини қийнайди, виждон азобига солади, иккинчи томондан ахлоқ талабларига хилоф иш қилиш билан бошқалардан маломатга қолишни, уларни ўрнига нисбатан салбий ҳислат пайдо қилишни ҳам тушунади. Масалан, мазкур жараёнга қуйидаги мисолни келтириб ўтиш жоиз. АҚШ президенти Р. Трумэн 1945 йили 6 августда Япониянинг Хиросима ва Нагасаки шаҳарларига атом бомбасини ташлашга буйруқ берган эди. Американинг биринчи даражали учувчиси Майор Клод Изерли Хиросимага атом бомбасини ташлаб 300 000 кишини ёстиғини қуритишда иштирок этди. Атом бомбаси зарбидан ўлган ёш болаларни қарияларни, хотин-қизларни ўз кўзи билан кўрган Изерли ватанига қайтганда “Хиросима қахрамони”ни сифатида уни тантана билан кутиб олишади.

Изерлини виждон азоби кундан кунга баттарроқ қийнай бошлади. У виждонини тинчитмоқ учун нафақадан, ҳамма мукофатлардан воз кечди, ўзига берилган орденларни қайтариб бермоқчи бўлди. Пул тўплаб Хиросимага ёрдам юборди. Аммо виждон азоби ҳамон уни эзарди, таъқиб қиларди, кечалари ухломасдан ўзини ўзи ўлдиришга уриниб кўрарди. Аммо натижа чиқмади, зора қамасалар, деб жинойт қилди. Ниҳоят Клод Изерли ақлдан озибди, деб уни жиннихонага ётқиздилар.

Эстетик ҳислар ҳам юксак ахлоқий ҳислардан ҳисобланади. **Эстетик ҳис** деганда биз гўзалликни идрок қилиш, гўзалликдан завқланиш ва гўзаллик яратишга интилишни тушунамиз. Эстетик ҳиссиёт ҳамма одамларга хос бўлган ҳиссиётдир. Атрофдаги табиат манзаралари эстетик ҳиссиётларимизнинг биринчи манбаи ҳисобланади. Масалан, баҳор фаслидаги тоғ манзаралари яйловларда кўй ва кўзичоқларнинг ўтлаб юришлари, баланд қорли қояларни узоклардан мағрур туришлари одамда эстетик лаззатланиш ҳиссини туғдиради ёки худди денгиздек кўз илғамайдиған кўм-кўк пахтазорлар узокларда чиройли бўлиб кўриниб турган дала тепаликлари одамда қандайдир кўтаринки рух туғдиради.

Одамлар ҳаётнинг турли фактларига ва уларнинг санъатини акс эттиришига қандайдир гўзаллик ёки хунуқлик фожиали ёки кулгули, олийжаноблик ва разиллик, нозик ёки дағал ходисалар сифатида муносабатда бўладилар. Бу ҳислар тегишли баҳоларда эстетик дидларда намоён бўлади ва ўзига хос бадиий лаззатланиш ҳолатида кечиради.

Эстетик ҳиссиётларнинг манбалари жуда кўп ва хилма-хилдир. Масалан, табиат манзараларидан лаззатланишдан ташқари тасвирий санъат асарлари, бадиий-адабий асарлар, музыка ва хайкалтарошлик, архитектура ва меъморчилик ишлари ҳам одамда эстетик ҳисни туғдиради. Бундан ташқари одамларнинг ўзаро бир-бирлари билан бўлган муносабат ва муомалалари ҳам эстетик ҳиссиётларнинг манбалари бўла олади. Одамнинг кийиниши, уйининг тутиши, қандай жиҳозланиш, бошқалар билан муомаласи ҳам эстетик ҳисларимизнинг манбаи бўла олади. Масалан, дағал гаплашадиган кишидан одам нафратланади, аксинча муомалали, гапни ўринли ва маданиятли қилиб гапирадиган кишидан одам завқланади. Шундай одамларга тақлид қилгиси келади. Умуман одамнинг эстетик ҳиссиётлари кўп манбаларга эга бўлган мураккаб ҳиссиётлардандир.

Интеллектуал ҳиссиётлар ҳам ўз моҳияти жиҳатидан ахлоқий ҳиссиётларга яқин бўлган ҳиссиётлардир. **Интеллектуал ҳиссиётлар** одамнинг билиш жараёни билан боғлиқ бўлган ҳиссиётлар бўлиб, бирор нарсадан ҳайрон қолиш, ҳайратда қолиш, шубҳаланиш каби ҳолатларда ифодаланади. Интеллектуал ҳиссиётларга даставвал ажабланишни киритиш мумкин. Ажабланиш инсон билиш фаолиятининг ажралмас томонидир. Ажабланган ва қандайдир тушуниб бўлмайдиган, ҳайратда қолдирадиган эмоцияларга берилиб қолган одам ўзининг билиш эҳтиёжларини қондиришга интилади. Ҳақиқатни излаш шубҳаланиш ҳисси билан бир вақтда амалга ошириш мумкин. Бу ҳис одам фаол билиш фаолияти орқали ҳосил қилган ғоя ҳамда эътиқодларни ҳаётга тадбиқ

қилиш учун бўлган курашнинг қийин дақиқаларида унга мадад бўлади.

ИРОДА

Ирода ҳақида тушунча

Маълумки, инсоннинг эҳтиёжлари ижтимоий тузум шакллари тараққиётига қараб ўзгаради. Шу боис ўз эҳтиёжларини қондириш учун инсон ҳаракат қилади. Шахс ўз ҳаракатлари ёрдами билан муҳитга мослашади ва ундан ўз эҳтиёжлари учун фойдаланади. Лекин шу билан бирга одам муҳитни ўз эҳтиёжларига мувофиқлаштириб ўзгартиради, қайта қуради ва ўзига мослаштиради.

Одамнинг шахс сифатидаги фаоллик хусусияти шундан иборатки, ўз эҳтиёжларини қондиришга ёрдам берадиган ҳаракатлари инстинктив ҳаракатлар эмас, балки асосан оқилона, онгли ҳаракатлардир. Бу онглилик шундан иборатки, одам олдиндан бирон-бир мақсадни кўзлаб ҳаракат қилади, шу мақсадга етишиш учун ёрдам бера оладиган воситали йўл ва усулларни олдиндан қидириб топади, тўсқинлик ва қийинчиликларни енгиш учун онгли равишда куч-ғайратини ишлата олади.

Одам фақат ўзига хос маданий-ижтимоий эҳтиёжларини қондиришда-гина эмас, балки, табиий-биологик эҳтиёжларини қондиришда ҳам онгли ва оқилона равишда иш тутади.

Одам теварак – атрофдаги нарсаларни ўзгартириб ўзига мослаштирадиган экан, янгилик яратади, ижод қилади, шу янгиликни теварак-атрофдаги воқеликка кўшади, воқеликни ўзгартиради ва тўлдиради. Умуман одам ҳар доим ҳаракат қилмасдан тура олмайди. Ана шу жиҳатдан олганда одамнинг барча ҳаракатларини икки туркумга бўлиш мумкин. Улардан биринчиси ихтиёрсиз ҳаракатлар бўлса, иккинчиси ихтиёрий ҳаракатлардир.

Одамнинг ихтиёрсиз ҳаракатлари қатъий бир мақсадсиз, кўпинча импульсив тарзда, яъни рефлектор тарзда юзага келади. Масалан, йўталиш, акс уриш, кўз қовоғини очиб юмилиши ва шу қабилар. Бу ҳаракатларни одам олдиндан ўйлаб режалаштирмайди. Ихтиёрсиз ҳаракатлар ҳар қандай шароитда юз бериши мумкин. Ихтиёрсиз ҳаракатлар баъзан, одамнинг ақлий фаолиятлари билан ҳам боғлиқ бўлади. Чунончи, ихтиёрсиз идрок, ихтиёрсиз диққат, ихтиёрсиз эсда олиб қолиш, ихтиёрсиз эсга тушириш ҳолатлари ҳам бўлади. Бундай ҳолларда одамнинг ихтиёрсиз ҳаракатлари идрок қилинаётган нарсанинг бошқа нарсалардан кескин фарқ қилиши ёки одамнинг қизиқишлари, эҳтиёжлари билан бевосита боғлиқ бўлади.

Иродавий ҳаракатларда ҳар доим мақсад аниқ бўлади. Одам ўз олдига қўйган мақсадидан келиб чиқадиган натижаларни ҳам олдиндан тасаввур эта олади. Ана шунинг учун ҳар қандай қийинчиликларни енгиб бўлса ҳам мақсадини амалга оширишга интила боради. Масалан, одам бирор иморат солаётган пайтда охириги натижа қандай бўлиб чиқишини жуда яхши тасаввур этади ва шунинг учун қандай қийинчиликлар бўлса ҳам енгиб ишни давом эттира беради. Ёки талаба университетнинг биринчи курсига кирганда қандай мутахассис бўлиб чиқишини яхши билади ва шунинг учун барча қийинчиликларга чидаб ўқишни давом эттира беради.

Умумий иродавий фаолиятни ёки алоҳида актни амалга оширишнинг муҳим хусусиятларидан бири амалга оширилаётган ҳаракатларнинг эркин эканлигини англашдан иборатдир.

Одамнинг иродавий ҳаракати тўла-тўқис детерминизмга, яъни сабабий боғланиш қонунига бўйсунди. Шу билан бирга иродавий фаолиятнинг бевосита сабаблари шароитида иродавий ҳаракатларни белгилаб берадиган турли-туман ҳаётий шароитлар бўлиши мумкин.

Одамнинг иродавий фаолияти объектив жиҳатдан боғлангандир. Иродавий фаолиятнинг муҳим хусусиятларидан бири, иродавий ҳаракатларни одам ҳамма вақт шахс сифатида амалга оширади. Худди мана шунинг билан боғлиқ равишда иродавий ҳаракатлар одам тўла равишда жавоб берадиган иш сифатида бошдан кечирилади.

Иродавий фаолият туфайли шахс кўп жиҳатдан ўзини маълум шароитда англайди, ўз ҳаёт йўли ва тақдирини ўзи белгилаши мумкин.

Ироданинг энг муҳим хусусияти унда фаолиятни амалга оширишнинг пухта ўйлаб чиқилган режанинг мавжудлигидир. Аввалдан режалаштирилмаган хатти-ҳаракатларни **иродавий ҳаракат** деб бўлмайди. Шу билан бирга ирода аввалдан мавжуд бўлмаган, лекин фаолиятни натижасига эришишдан сўнг ҳосил бўлиши мумкин бўлган қониқишга бутун эътиборини қаратишдан иборатдир.

Кўп ҳолларда ирода вазият ёки қийинчилик устидан ғалаба қозониш эмас, балки ўз-ўзини енгиш ҳамдир. Бу айниқса, мувозанатсиз, ҳиссий, кўзғалувчан, суёт кишиларга хос бўлиб, ўзларининг табиий характерологик хусусиятлари билан курашишга тўғри келади.

Ҳеч бир муаммо ироданинг иштирокисиз ҳал этилмайди. Инсон кучли иродасиз катта муваффақиятга эриша олмайди. Одамзод бошқа тирик мавжудотлардан ўзининг онги ва ақли билангина эмас, балки иродасининг мавжудлиги билан ҳам ажралиб туради.

Ироданинг нерв-физиологик асослари

Иродавий яъни ихтиёрий ҳаракатларнинг нерв – физиологик асосида бош мия катта ярим шарлари пўстлоғининг шартли рефлекслар ҳосил қилишдан иборат бўлган мураккаб фаолияти ётади. Иродавий ҳаракатлар ҳар доим тўла онгли ҳаракатлар бўлгани учун бош мия пўстлоғида юзага келадиган оптимал кўзғалиш манбалари билан ҳам боғлиқ бўлади. Бу ҳақда академик И.П.Павлов шундай деб ёзган эди: “Менинг тасаввуримча, онг айни шу чоғда худди шу шароитнинг ўзида маълум даражада оптимал (ҳар ҳолда ўртача бўлса керак) кўзғалишга эга бўлган бош мия катта ярим шарларининг айрим жойларидаги нерв фаолиятидан иборат”.

Бундан ташқари иродавий ҳаракатлар онгли ҳаракатлар сифатида иккинчи сигналлар тизимининг фаолияти билан боғлиқдир. Маълумки, одам айрим ножўя ҳаракатлардан ўзини сўзлари орқали (яъни ўзига-ўзи панд- насихатлар қилиш ёки тарбия бериш орқали) ушлаб қолади. Шунинг учун иродавий, ихтиёрий ҳаракатларни амалга оширишда иккинчи сигналлар тизимининг роли жуда каттадир. Ана шу сабабдан бўлса керак академик И.П.Павлов иккинчи сигналлар тизимига баҳо бериб, бу сигналлар тизими инсонлар ҳулқ-атвори ва ихтиёрий ҳаракатларининг юксак бошқарувчисидир” – деган эди. Шунинг ҳам айтиш керакки, ирода иккинчи сигналлар тизими биринчи сигналлар тизими асосланган ҳолда ишлайди. Агар иккинчи сигналлар тизими ўз фаолиятида биринчи сигналлар тизими асосланмаса, одамнинг акс эттириш жараёни маълум бир тизимли, маъноли бўлмайди. Иккинчи сигналлар тизими биринчи сигналлар тизими асосланиши билан бирга унинг фаолиятини бошқариб, назорат қилиб туради. Демак, иродавий, ихтиёрий ҳаракатларда иккинчи сигналлар тизими билан бирга биринчи сигналлар тизими ҳам иштирок этади.

Иродавий ихтиёрий ҳаракатларни амалга оширишда нерв тизимининг умумий нормал ҳолати ҳам жуда катта аҳамиятга эгадир. Масалан, узоқ давом этадиган қаттиқ касалликдан сўнг нерв тизими ниҳоятда мадорсизланиб, одамнинг иродаси бўшашиб кетади. Одам бирор ишдан қаттиқ чарчаган пайтда ҳам нерв тизими заифлашиб, иродаси бўшашиб кетади. Ана шунинг учун ироданинг мустаҳкамлигини таъминлаш мақсадида одам вақти – вақти билан дам олиб туриши керак.

Иродавий акт ва унинг тузилиши

Ихтиёрий ҳаракатнинг дастлабки бошланғич нуқтаси ҳаракат мақсадининг вужудга келиши ва шу мақсаднинг ўртага қўйилишидир ва унинг тузилишини қуйидагича изоҳлаш мумкин.

Мақсад-кишининг шу пайтда маъқул ёки зарур деб топган иш ҳаракатини тасаввур этиш демакдир. Масалан, инсон педагогика университетига кириб ўқишни зарур деб топди ёки вилоятга иш билан бориб келиш зарурлигини тушунди, дейлик. Буларнинг ҳаммасида кишининг мақсади ўз-ўзидан зоҳир бўлаётганга ўхшайди, баъзан эса бу мақсад бир қадар фикр юритиш натижасида юзага келади.

Мақсадни тасаввур қилиш одатда шу мақсадга эришиш истагини ва зарур ишни амалга ошириш билан боғлиқ бўлиб, у қуйидагича ифодаланиши мумкин. Эҳтиёж кўнгилдан кечиб, мудом кучайган шу эҳтиёжни қондиришга интилиш мақсади ҳам англанила бошлайди. Бундай англанилган эҳтиёжлар **тилак-хаваслар** деб аталади. Аммо одам ўз интилишларининг мақсадини тасаввур қилганда ҳам шу мақсадга етишиш йўллари ва воситаларини ҳали тасаввур қила олмаслиги мумкин. Бундай тўла англанилмаган интилишлар (тилак, хавас) баъзан зўр хаёл суриш билан, баъзан эса чексиз орзу билан боғлиқ бўлади. Баъзан (хаёлпараст инсонларда) бундай тилак хаваслар кўнгилдан кечириш орқали орзу (фантазия) доирасида қолиб кетаверади. Хилма-хил тилак хаваслари тўлиб-тошган кишилар ҳам мавжуд. Бу кишилар доимо хўрсинадилар, армон қиладилар, ўзларини ҳам теварак-атрофдаги кишиларни ҳам танқид қиладилар. Бу кишилар кўпинча яхши орзулар қилишади-ю, амалда кам фаолият кўрсатишади ёки бутунлай фаолият кўрсатишмайди.

Ҳаракат мотивлари ва мотивлар кураши. Киши бирон мақсадни, айниқса, шу мақсадга етиш учун бирон йўл ва усулни танлар экан, нега бошқа мақсадни эмас, худди шу мақсадни танлаши керак, бу мақсадга нима учун бошқа йўллар билан эмас, балки мана шу йўллар билан ҳал этиши керак деган саволни кўнгилдан ўтказди. Мақсадни ва унга етиш йўлини танлаш жараёнида унга маъкул ёки номаъкуллиги нуктаи назаридан баҳо берилади.

Мақсадни ва унга етишиш йўлларининг маъкуллиги ёки номаъкуллигини белгилаб берадиган ҳамма нарса иш-ҳаракат мотивлари деб аталади. Киши нега бошқа бир мақсадни эмас, балки худди шу воситалар билан иш кўришни, ёки иш кўрмоқчи бўлаётганининг сабаби нима деган саволга жавоб мотив мазмунини ташкил этади.

Иродавий ихтиёрий ҳаракатлар ғайри ихтиёрий (иродадан ташқари) ҳаракатлардан фарқ қилиб, мотив туфайли содир бўлади.

Қарорга келиш. Мақсадга етишиш йўлларини ва воситаларини танлаш жараёнида режалаштириш, мотивлар кураши билан боғланган бўлиб, қарорга келиш билан тугайди. Қарорга келиш-муайян бир мақсадни ва шу мақсадга эришиш йўлида ҳаракат усуллари билан бирини танлаб олиш демакдир. Мотивлар курашида бунинг маъноси шуки, мотивлардан бири ҳал қилувчи роль ўйнаган бўлади. Масалан, кечкурун қаёққа бориш керак – театрга ёки ўртоғининг ёнига-деган мотивлар кураши натижасида киши бормоқчи бўлган жойи ҳақида қарорга келади.

Қарорни ижро этиш. Қарор унга мувофиқ келадиган чоралар кўриш ва ҳаракат қилиш учун қабул қилинади. Қарордан ҳаракатга ўтишни ижро қилиш (ёки бажариш) дейилади. Иродавий жараёнда энг муҳим нарса-қабул қилинган қарорни ижро этишдир.

Иродавий ҳаракатлар икки хил бўлади: жисмоний ва ақлий ҳаракатлар. Жисмоний ҳаракатларга ҳар хил меҳнат операциялари, ўйин, спорт машғулоти ва бошқалар киради. Ақлий ҳаракатларга эса масала ечиш, ёзма ишлар, дарс тайёрлаш, илмий тадқиқот ишларини олиб бориш ва шу кабилар киради. Кўп вақт такрорланиб, ўзлашиб кетган кўникма ва одат бўлиб кетган ҳаракатлар ҳам мураккаб иродавий ҳаракатлардандир.

Қарорни ижро этиш одатда маълум вақт, муддат билан боғлиқ бўлади. Қарор кечикмасдан белгиланган вақтда ижро этилса бу ироданинг ижобий сифатидан далолат беради. Бу эса ишчанлик, пухталиқни билдиради.

Шахснинг иродавий сифатлари

Кишининг иродавий сифатлари яъни ирода кучи, мустақиллиги жиҳатидан айрим ҳолларда турлича намоён бўлади. Ҳар бир кишида ироданинг айрим сифатлари умр бўйи мустаҳкамланиб, шу одамнинг хусусий сифатлари (яъни доимий хислатлари) бўлиб қолиши мумкин. Шахснинг бу ўзига хос хусусиятлари характер хислатлари деб аталади. Ҳар бир кишидаги бирон бир иродавий сифатларнинг ҳар қандай намоён бўлиши шу киши характерининг хислати бўлавермайди.

МОТИВАЦИЯ

Мотив ва мотивация тушунчасининг мазмуни

Гарчанд психологик адабиётларда айниқса ёш ва педагогик психологияга оид манбаларда мотив ва мотивация масаласи кўп бора кўтарилган бўлса-да, батафсил ёритилмаган. Масалан, айрим психологлар мактабгача ёшда айрим тарқоқ ситуацион майллар маълум мотивлар тизимларига айланиб боришини қайд этадилар. Бироқ бу фикр атрофлича чуқурроқ ўрганилмаган. Шунга мувофиқ адабиётларда психологлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар асосида мотив ва мотивация тушунчаси турлича талқин қилинган.

Энг кенг тарқалган таърифларга кўра, мотив – бу кишини фаолиятга ундовчи куч, сабаб ёки эҳтиёжлар йиғиндисидан иборатдир.

Мотив тушунчасига олимлар томонидан қуйидагича таъриф берилади:

А.Маслоунинг фикрича, мотив бу эҳтиёжлар йиғиндисидир.

С.Л.Рубинштейннинг таъкидлашича, мотив бу эҳтиёжнинг ҳис қилиниши ва қондирилиши.

С.Л. Рубинштейн. «Мотивация – бу психика орқали амалга ошувчи детерминациядир».

А.Н.Леонтьев – мотивни инсон фаолиятига йўналган аниқ эҳтиёжлар ва уни кўзғатадиган воқелик деб ҳисоблайди.

Мотив – маълум эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ фаолиятга ундовчи сабаб.

Мотивация кенг маънода инсон ҳаётининг (унинг хулқ-атвори, фаолиятининг) мураккаб кўп қиррали бошқарувчиси деб қаралади.

Мотивация – инсонни фаолиятга ундашнинг мураккаб, кўп даражали тизими бўлиб, у ўзида эҳтиёжларни, мотивларни, қизиқишларни, идеалларни, интилишларни, установакаларни, эмоцияларни, нормаларни, қадриятларни мужассамлаштиради.

Мотивация – мураккаб тузилма, фаолиятни ҳаракатлантирувчи кучлар мажмуаси бўлиб, у ўзини майллар, мақсадлар, идеаллар кўринишида намоён қилади ва инсон фаолиятини бевосита аниқлаб, бошқариб туради.

Мотивация – одамни фаол фаолиятга ундовчи сабаблар мажмуидир.

В.С.Мерлин мотивлар тизимларининг айрим жиҳатларини анча батафсил ёритиб берган. У мотивлар тизимларининг шаклланиш жараёнини қуйидагича тасаввур этади: «турли мотивлар бора-бора ўзаро боғлиқ ва бир-бирига тобе бўлиб боради ҳамда охир оқибатда мотивларнинг яхлит тизими вужудга келади». В.С.Мерлин фикрича, мотивлар тизимининг шаклланиши жараёнида нафақат мотивлар барқарорлиги, балки мотивларни англаш каби шартлар бажарилишини талаб этилади. Демак, В.С.Мерлин бўйича мотивлари тизимлари ўзаро боғлиқ ва бир-бирига тобе шахс мотивларининг бир бутун йиғиндисидан иборат. Аммо В.С.Мерлин гарчи мотивлар тизимларининг айримларини ҳақиқатдан ҳам муҳим жиҳатларини кўрсатиб ўтган бўлса ҳам, мотивлар ўртасидаги тизимли муносабатларни мотивлар тизимлари ва фаолият кўрсатиш муаммосини тадқиқ этмаган.

Чет эл психологлари орасида А.Маслоу эҳтиёжлар иерархияси назарияси билан машҳурдир. Ўз назариясида А.Маслоу эҳтиёжларнинг қуйидаги иерархик қаторини ажратади: физиологик эҳтиёжлар, хавфсизликка бўлган эҳтиёж, муҳаббат ва бошқалар билан боғлиқ бўлиш эҳтиёжи, ҳурматга бўлган эҳтиёж, инсоннинг ўз яширин имкониятларини тўлароқ намоён этиш ва рўёбга чиқариш эҳтиёжи ва бошқаларни киритади. А.Маслоу фикрича, муайян эҳтиёжнинг қондирилиши учун аввал иерархик қаторда ундан олдинги эҳтиёж қондирилган бўлиши талаб этилади. Бошқача қилиб айтганда, А.Маслоу концепциясида иерархияда юқори ўринни эгалловчи эҳтиёжлар қуйи ўриндаги эҳтиёжларга тобедир. А.Маслоу концепциясида мотивацион жараёнлар бошқарувида одам онгининг иштироки, бошқарувдаги роли эътиборсиз қолдирилган. Олим эҳтиёжлар иерархиясидаги вертикал муносабатларни таҳлил қилиб, бир даражада жойлашган эҳтиёжлар орасидаги горизонтал муносабатлар эса ўрганилмаган.

Машхур немис олими Курт Левин мотивлар муаммоси, айниқса, шахсдаги ижтимоий хулқ мотивлари борасида катта, кенг қамровли тадқиқотлар олиб бориб, шу нарсани аниқлаганки, ҳар бир одам ўзига хос тарзда у ёки бу вазиятни идрок қилиш ва баҳолашга мойил бўлади.

Мотивация тушунчасини турлича ифодалаш, мотивациянинг мазмуни ва энергетик томони ҳақидаги муҳим савол психологлар томонидан ифодалаб берилди. Хориж психологлари учун мотивация тушунчасини характерли аниқ бир томонлама энергетик фаоллик манбаи сифатида қаралади, улар мазмунли томонига эътибор бермай, аниқ механизмлар сифатида энергия, бошқарув ва хулқ-атворга тақсимлайдилар.

Иерархик, даражавий тузилиш – бу тизимлилик хусусиятига эга бўлган ҳодисаларнинг бир жиҳатидир. Шу тўғрисида шахс мотивацион соҳасининг иерархиясини самарали тадқиқ этиш учун уни мотивацион ҳодисаларнинг бошқа жиҳатлари билан алоқадорликда ўрганиш зарур бўлади. Мотивацион ҳодисалар тизимлилигини тадқиқ этишда асосий эътибор эса бу ҳодисалар ўртасидаги тизимли муносабатларни ўрганишга қаратилиши керак. Бу борада Р.С.Вайсманнинг шахс мотивацион соҳасининг тизимлилиги ҳақида билдирилган фикри алоҳида эътиборга лойиқ. Унинг ёзишича, «Мотивацион соҳанинг тизимлилиги – мотивацион ўзгарувчилар ўртасидаги алоқадорлик, хилма-хил муносабатлар мавжудлигида намоён бўлади. Шундай муносабатлардан бири иерархик муносабатдир. Яна бир турдаги муносабатни «рўёбга чиқариш» муносабати деб аташ мумкин. Бу муносабат шуни англатадики, ҳар бир эҳтиёжнинг қондирилишида турли мотивлар йиғиндисининг рўёбга чиқарилиши мумкин. Учинчи турдаги муносабат шунда намоён бўладики, ҳар хил эҳтиёжларнинг қондирилишида бир мотив иштирок этади ёки аксинча, бир эҳтиёж қондирилишида турли мотивлар қатнашади. Бундай муносабат «ўзаро тобелик» муносабати номини олди.

Р.С.Вайсман шахс мотивацион соҳасидан тизимли муносабатларнинг жуда қизиқ таснифини келтиради. Аммо ажратилган муносабатлар қаторини бошқарув, тартиблаштирилганлик ва шу каби муносабатлар билан тўлдириш мумкин бўлади. Қолаверса, Р.С.Вайсман мотивацион ўзгарувчилар ўртасидаги тизим ҳосил қилувчи асосий муносабатни ажратмаган, бир турдаги ва ҳар хил турдаги мотивацион ҳодисаларни бир-биридан фарқламаган.

Чет эл олимларининг мотивация соҳасидаги тадқиқотлари орасида Г.Олпортнинг мотивлар функционал автономияси назарияси алоҳида ўрин эгаллайди. Бу назарияда мотивлар трансформацияси, тизимли ривожланиши жараён сифатида талқин этилади. Г.Олпорт ўз концепциясида тизимларнинг умумий назарияси ғояларидан, айниқса, очиқ тизимлар ҳақидаги ғоядан кенг фойдаланган. Олимнинг фикрича, шундай мотивлар борки, улар ярим ёпиқ тизимларнинг табиатига монанд фаолият кўрсатади ва ривожланади, яъни функционал автономияга эга. Бир тизимга кирувчи мотивларни Г.Олпорт реактив, ташқи ундовга муҳтожлик қонунларига бўйсунувчи мотивлар, деб атайди. Аммо Г.Олпортнинг таъкидлашича, шахс очиқ тизимлар каби ўзгарувчи ва ривожланувчи мотивлар билан тавсифланади, деган фикр ҳақиқатга яқинроқдир. Агар аввалги тизим мотивларнинг персевератив функционал автономияси, деб аталган бўлса, кейинги тизимни Г.Олпорт проприатив функционал автономия, деб атайди. Очиқ, ёпиқ ва ярим очиқ тизимлар ҳақида тўхталар экан у ёпиқ тизим моделини шахс ва унинг мотивациясига қўллаб бўлмаслигини таъкидлаганди. Очиқ функционал тизим тараққиёт учун замин ҳозирлайди, уни эса ундовчи муҳтожлик доирасида тушунтириб бўлмайди.

Г.Олпорт томонидан шахс мотивларининг очиқ тизимлар сифатида таҳлил этилиши, шахс ва шахс мотивлари тараққиёти чегарасиз жараён эканлигини таъкидлаш учун имконият беради.

Шундай қилиб, биз шахс мотивацион соҳаси ҳақидаги турли қарашлар, уларда тизимли ёндашув ғояларининг акс этиши масаласини кўриб чиқдик. Мазкур қарашлар мотивация соҳасидаги замонавий тадқиқотларнинг ажралмас қисмига айланди. Кўрсатиб ўтилганидек, психолог олимлар томонидан мотивацион соҳа тизимлилигига оид турли

жиҳатларни қайд қилинмоқда. Айни дамда мотивацион механизмлар ҳақидаги тизимли ёндашувга асосланган тасаввурлар турли йўналишларда тадқиқ этилмоқда. Бирок тадқиқотларнинг барчасини бир йўналиш – мотивацион ҳодисалар ўртасидаги маъно ҳосил қилувчи алоқа ва муносабатларни тадқиқ этиш атрофида бирлаштириш мумкин.

Кўпчилик психологлар фикрича, мотивация муаммоси шахс психологиясининг марказий муаммосидир. Шахс психологик тузилишининг бутунлиги, хулқ-атвор ва уни ҳаракатга келтирувчи кучлар ўртасидаги алоқадорлик мотивация муаммосини ўрганишда тизимли ёндашувни қўллаш учун кенг имконият яратиб еради.

Хориж психологларида неофрейдистлар ҳисобланмиш А.Адлер, К.Юнг кабилар томонидан илгари сурилган мотив ва мотивация борасидаги назарияларга асосий эътиборни қаратамиз. А.Адлернинг фикрича, инсонни ҳаракатга ундовчи асосий куч унинг фаолияти мақсадини аниқловчи, уларга эришиш йўллари манбаи ҳисобланади. Хорнинг таъкидлашича, инсон хулқи мотивациясини бошқа мотивлар ёрдамида аниқлаш мумкин. Жумладан, бирламчи безовталаниш атроф-муҳитга нисбатан душманлик ҳиссини туғдиради, хавфсизликка эҳтиёж эса инсонни бошқа одамлар томонидан баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолашга нисбатан ички интилишини вужудга келтиради. Э.Фромм ҳам ўз қарашларида либидо масаласига катта эътибор бермайди, чунки уни қизиқтирган муаммо инсон хулқи жабҳаларида ижтимоий ва психологик омилларнинг ўзаро таъсир ўтказиш жараёнидир.

Гештальт психология мактаби намоёндалари учун мотивация ўзига хос талқинга эга бўлиб, унинг моҳиятини экспериментал тарзда ўрганишга нисбатан интилиш юқори кўрсаткичга эга эканлиги билан бошқалардан ажралиб туради. К.Левин (1890-1947) мотивларни экспериментал ўрганиш методикасини ишлаб чиқиб, уларни мутлақо мустақил ҳолат шароитида тушунтиришга ҳаракат қилган ва бу борада муайян муваффақиятларга эришган. Гештальт психология мактабининг намоёндаларига образ тушунчаси қанчалик ўта аҳамиятли бўлса, К.Левиннинг майдон назарияси учун мотив категорияси худди шундай муҳим аҳамият касб этади. Образ ва мотив ўзаро алоқасиз ҳукм суриши таъкидланади, мотивацияни амалга оширувчи вазиятнинг предметли маъновий мазмуни эса инкор қилинади.

К.Левин мотивни қуйидагича ифодалайди: мотив – муайян муваффақиятли микроинтервалда шахснинг бевосита яққол муҳит билан муносабатларидан келиб чиқувчи воқелиқдир. Унинг мазкур назариясида инсонда ҳар хил маъно англатувчи иккита мотивацион ўзгариш ҳукм суриши тан олинади. Гештальт психологларнинг асарларида шундай ҳолатлар ҳам мавжудки, уларда хулқ мотивацияси муаммолари шахснинг муҳим хусусиятларини таҳлил қилиш негизидан келиб чиқиб қаралади. Ушбу ҳолат Г.Олпорт концепциясида яққол кўзга ташланади. Унингча, энг муҳим жиҳат бу инсон хулқини ўзгариш сабабларини очишдир. Шунинг билан бирга мазкур вазиятга олиб келувчи мотивлар омилларини текширишлари ҳам алоҳида аҳамиятга эга эканлигини англаб етиш қийин эмас.

Рус психологлари орасида В.Г.Асеевнинг тадқиқотларида мотивацион тизим масаласи анча чуқур ўрганилган. Унинг фикрича, инсон мотивацион соҳасининг онтогенетик тараққиёти давомида бу соҳа тизимли ривожланишга нисбатан мойилликни намоён этади. Бу мойиллик В.Г.Асеев кўрсатишича, стихияли шаклланивчи, ундовчи кучларнинг каттароқ мотивацион бирликларни ўзаро қўшилиб ҳосил қилишда намоён бўлади. Мотивацион тизимнинг бирлиги сифатида В.Г.Асеев ундовчи кучларни қайд этади. Бу тушунча доирасига у мотив, эҳтиёж, қизиқиш, интилиш, мақсад, идеал, майл, мотивацион установка ва бошқаларни киритади. Шундай қилиб, В.Г.Асеев турли мотивацион ҳодисалар, майл турлари ўртасида тизимли муносабат мавжуд деб ҳисоблайди. Демак, бундай ёндашувда мотивацион тизим компоненти майл бўлиб ҳисобланади.

В.Г.Асеев шахс мотивацион соҳасининг тузилиши муаммосига ҳам катта эътибор беради. Унинг қайд этишича, инсон мотивацион соҳасининг тузилиши қуйидаги

хусусиятларга эга: ситуацион ва импульсив ундовчиларнинг ёнма-ён жойлашганлиги, шахсий майлларнинг мазмун ва динамик сифатларига кўра бир-бирига яқинлиги. Бу хусусиятлар мотивациянинг тизимли сифатларини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Айрим тадқиқотчилар масалан, В.Э.Чудновский, В.И.Ковалев мотивлар тизими ва шахс йўналиши ўртасида алоқадорлик мавжудлигини қайд этмоқда. П.Т.Якобсон эса хулқ-атвор мотивацияси муайян қадриятлар тизимлари билан боғлиқлигини таъкидлаб, мотивларни шахс қадриятлари ориентациясига тобе бирликлар сифатида ўрганишни таклиф этади. Унинг фикрича, бундай изланиш ижтимоий психологик йўналишда амалга оширилиши керак.

Мотивлар тизими тушунчасига берилган анча кенг таърифларни адабиётларда учратиш мумкин. Жумладан, В.С.Морозовнинг қайд этишича, «Шахс мотивлар тизимини унинг субъектив эҳтиёжлари, мақсадлари, ғоялари, қарашлари, тасаввурлари шунингдек, интилишлари, шакллари ва бошқалар ташкил этади». Бундай таърифда «tizim» тушунчаси қандай маънода қўлланилаётгани анча номаълум. Уни аниқлаштириш талаб этилади.

Юқорида тилга олинган муаммолар билан шахс мотивацион соҳасининг даражавий тузилиши муаммоси бевосита боғлиқ. Психик ҳодисаларнинг даражавий тузилиши ғояси психологияда кенг тарқалган ва тадбиқ этиб келинмоқда ва бу бежиз эмас, зеро даражали тузилиш ҳақидаги тасаввурлар турли психик ҳодисаларнинг муайян тизимга келтирилган моделларини ҳосил қилиш имкониятини беради. Шахс мотивацион соҳасида ўз даражаси ва мураккаблигига кўра турлича бўлган мотивацион ҳодисаларнинг мавжудлиги даражавий тузилиши ҳақидаги ғояларнинг бу йўналишда ҳам самарали қўллаш учун шароит яратади.

Инсон мотивацион соҳасининг иерархик даражавий тузилиши масаласи мотивация билан боғлиқ энг ўткир ва кескин баҳсларга сабаб бўлувчи муаммолардан биридир. Ҳозиргача алоҳида олинган мотивацион ҳодисаларнинг иерархик тузилиши эҳтиёжлар иерархияси ва бошқалар тадқиқ этиб келинган. Аммо барча мотивацион ҳодисаларнинг ягона иерархик тузилиши ҳақидаги масала етарлича ўрганилмаган.

Рус психологлари орасида мотивлар иерархияси масаласи А.Н.Леонтьев, Л.И.Божович ва бошқалар томонидан ўрганилган. А.Н.Леонтьев XX асрнинг 40-йилларида мактабгача ёш даврида шахс шакллана бошлашини таъкидлар экан, бу жараён болада мотивлар иерархияси таркиб топиши билан боғлиқлигини уқтирган эди. А.Н.Леонтьев фикрича, субъектнинг ташқи олам билан бирга муносабатлари кенгайиб борган сайин мотивларнинг ўзаро солиштирилиши юз беради, бунинг оқибатида эса улар ўртасида иерархик муносабатлар шаклланади. Мотивлар иерархияси олимнинг фикрига кўра, мотивлар функциялари билан белгиланади. Бошқача қилиб, айтганда иерархияда юқори ўринни, маъно ҳосил қилувчи функцияни бажарадиган мотивлар қуйи ўринни эса стимул мотив эгаллайди. Демак, А.Н.Леонтьев мотивлар функциясининг икки даражасини: маъно ҳосил қилувчи ва стимул даражаларини ажратади. Аммо А.Н.Леонтьев ўз назариясида мотивлар иерархиясининг шаклланиш жараёнида шахснинг субъектив, фаол роли қандай бўлишини кўриб чиқмайди.

Л.И.Божович тадқиқотларида, шунингдек, айрим бошқа илмий изланишларда мотивлар иерархиясининг шаклланиши доминант мотивларнинг ҳосил бўлиши билан боғланади. Ҳар хил ёш босқичларида турли мотивлар доминантлик қилади. Айрим мотивларнинг устунлик қилиши шахснинг йўналишини белгилаб беради. Бундай йўналиш шахс мотивлари ўртасида нафақат субординацион, балки координацион муносабатлар ҳам хукм суришини тақозолайди.

Шахснинг жамиятдаги ижтимоий хулқи ва ўз-ўзини қандай тутиши эгаллаган мавқеи ҳам сабабсиз ўз-ўзидан рўй бермайди. Фаолиятнинг амалга ошиши ва шахс хулқ-атворини тушунтириш учун психологияда «мотив», «мотивация» тушунчалари ишлатилади.

Шахснинг жамиятда одамлар орасидаги хулқи ва ўзини тушуниши сабабларини

ўрганиш тарбиявий аҳамиятга эга бўлган нарса бўлиб, масалани ёритишнинг икки жиҳати фарқланади: а) ички сабаблар, яъни ҳолати, ҳаракат эгасининг субъектив психологик хусусиятлари назарда тутилади (мотивлар, эҳтиёжлар, мақсадлар, мўлжаллар, истаклар, қизиқишлар ва ҳоказолар); б) ташқи сабаблар – фаолиятнинг ташқи шарт-шароитлари ва ҳолатлари, яъни булар айнан аниқ ҳолатларни келтириб чиқаришга сабаб бўладиган ташқи стимуллардир.

Ҳар қандай мотивларнинг асосида шахснинг эҳтиёжлари ётади, яъни мақсадли ҳаётда шахсда аввал у ёки бу эҳтиёжлар бўлади ва айнан уларнинг табиат ва заруриятига боғлиқ тарзда хулқ мотивлари намоён бўлади. Масалан, талабанинг ўқув фаолиятини олиш мумкин. Билим олиш мақсади билим, илм олиш, қизуқувчанлик эҳтиёжини пайдо қилади. Бу эҳтиёж тараққиётнинг маълум бир даврида, масалан, боғча ёшидан бошлаб қондирила бошлайди. Болага сотиб олиб берилган китоблар, дафтар ва бошқа ўқув куруллари, маълум таълим масканида ташкил этилган шарт-шароитлар ва у ердаги бевосита билим олишга қаратилган фаолиятнинг ўзи бола учун мотив ўрнини босади.

Рус олими Р.Немов шахсдаги мотивацион соҳани қуйидагича тасаввур қилади.

Умуман ҳар қандай шахсдаги мавжуд эҳтиёжларни икки гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Биологик эҳтиёжлар – физиологик, жинсий мослашув эҳтиёжлари.
2. Ижтимоий эҳтиёжлар – бу меҳнат қилиш билан эстетик ва ахлоқий, маънавий эҳтиёжлар.

Эҳтиёжларни биологик ҳамда ижтимоий турларга бўлгани билан шу нарсани унутмаслигимиз лозимки, шахсдаги ҳар қандай эҳтиёжлар ҳам ижтимоийлашган бўлади, яъни улар ўша жамият ва муҳитдаги қадриятлар, маданий нормалар ва инсонлараро муносабатлар характериға боғлиқ бўлади.

Хориж психологиясида ўқиш мотивларининг назарий таҳлили

Ўқиш, ўқув фаолияти мотивлари ҳақидаги чет эл олимларининг асарларида илгари сурилган ғояларини таҳлил қилар эканмиз, қуйидагиларга эътиборни қаратиш жоиздир. Жумладан, немис олими З.Фрейд ва У.Макдаугалл мотивацион омил сифатида ҳайвонлардаги органик эҳтиёжларни, яъни инстинктни одамларға нисбатан қўллай бошлашди ва инсон феъл-атвориға бўлган қарашлар ичида биринчи назария сифатида майдонға чиқди.

Булардан ташқари ХХ аср бошларида яна икки янги йўналиш пайдо бўлади, бу мотивациянинг хулқ назарияси ва олий асаб фаолияти назариясидир.

Инсон хулқи аффектив когнитив детерминацияси муаммосини таҳлил қила туриб, когнитив психологиянинг бошқа вакили Х.Хекхаузен шундай хулосаға келади-ки, фаолият детерминацияси когнитив (билиш) ва аффектив жиҳатлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ экан, улардан қайси бири рағбатлантирувчи куч эканлиги ҳақидаги савол ўз маъносини йўқотмади.

Таълим-тарбия жараёнида ўқиш мотивациясининг ўрни бутун дунё олимлари томонидан тан олинган ва ҳар томонлама ўрганилган. Ўқув самарадорлигини оширишда ўқув мотивациясининг ролини чет эл олимлари ўз тадқиқотларида тадқиқ қилдилар. Шу нуктаи назардан туриб, қўзғатувчилардан ташқарида содир бўладиган хатти-ҳаракатларни тушунтириш бўйича бир талай моделлар ишлаб чиқилган бўлиб, уларни кўриб чиқиш ички мотивациянинг механизмларини таҳлил қилишда қўл келади. Шундай моделлардан бирини Олпорт таклиф қилади. Олпорт ички мотивация билан боғлиқ бўлган учта мотивацион тушунчаларни таҳлил қилади; функционал автономия, етарли даражадаги ҳаракат ва «Мен»нинг жалб килинганлиги. У функционал автономия тамойилини фаолият даставвал бошқа сабаб бўйича пайдо бўлиши мумкин бўлган ҳолда, ўзи учун мақсадға айланиши ҳолатини тушунтириш учун киритади.

Э.Торндайк тажрибаларининг алоҳида томони уларнинг жуда тор ва чекланган характерға эга эканлигидадир: улар реал ўқув жараёни билан жуда оз даражада боғлангандир.

Америкалик муаллифлар кўпроқ ўқув жараёни англаб етилган мотивлари билан

эмас, балки айрим жиҳатлари камроқ фахмланадиган кўринишда бўлиб, ўқув жараёнига майл-истак уйғотадиган муаммо ўқишни мотивлаштириш масалалари билан шуғулланадилар. Бундай илмий ишларнинг муаллифлари, масалан, ўқувчининг сонларни ёдлашига, алоҳида хатти-ҳаракатларига қайси психологик жиҳатлар таъсир кўрсатишларини ўрганадилар ва шу йўл орқали мотивлаштиришнинг айрим компонентларини аниқлашга ҳаракат қиладилар. Бу соҳада улар Э.Торндайкнинг издошлари ҳисобланадилар.

Э.Торндайк ўқув жараёнини шундай таърифлайди: «Ўқув жараёни у ёки бу жавоб реакциясининг маълум ҳолати билан муайян бўшлиқликда, яъни ушбу реакция ҳамда вазият ўртасида маълум алоқа ўрнатилиши билан изоҳланади.

Торндайк киши ўзи хоҳлаган реакциянинг такрорланишига нисбатан рўйхушликнинг ҳамда ўзи хоҳлаган реакцияга нисбатан бўлган майлнинг таъсирини ўрганишга ҳаракат қилади ва шундай хулосага келади: «Бир хил шароитда юзага келган жазолаш омиллари рағбатлантириш омилларидан анча бўш ва кучсиздир». Кейинги китобида эса: «Рағбатлантириш умуман ўзига элтувчи барча алоқаларни ёқлаш ва кучайтириш анъанасига эга, жазолаш эса тез-тез (лекин ҳар доим ҳам эмас) алоқаларни муайяндан ноаниққа ўзгартириш хусусиятига эгадир», – деб ёзади.

Брунер ҳам ўқишни мотивлаштириш масаласига Э.Торндайкдан бошқача қарайди.

«Ўқув жараёни» номли изланишларида Брунер ўқувчининг реал, етарли даражада узоқ давом этадиган ўқиш жараёни туфайли туғиладиган амалий ва назарий муаммоларни изоҳлашга ҳаракат қилади. Брунер ўқишни мотивациялаш, ёки ўқиш жараёнига нисбатан ўқувчиларнинг мойиллигини орттирувчи омиллар ҳақида эмас, балки унинг билан бирга, ўқувчининг мотивлари ҳақида ҳам фикр юритади. Гарчи унинг фикрлари умумий характерда бўлса ҳам, улардаги айрим йўналишлар диққатга сазовордир. Бу биринчи галда, ўқиш жараёнида билиш характеридаги мотивларнинг аҳамияти ва янги нарсани билишдан пайдо бўладиган ички қаноат ҳисси, ҳимоя масалаларининг қўйилишидир.

Таълим беришда рағбатлантириш ва жазолашнинг роли ҳақида жуда кўп ёзилган, лекин «янгиликни очиш»да қизиқишнинг, ички кечинмаларнинг аҳамияти ҳақида жуда кам гапирилган. Агар биз педагог сифатида болаларни борган сари каттароқ ўқув мавзуларини эгаллашга ўргатишни истасак, афтидан, ўқув дастурини пухта майдалаб ўрганишда кўпроқ ички «рағбатлантиришни» кўллашимиз лозим. Кейинги пайтларда муҳокама этилаётган предметнинг мураккаб бўлимларини ўрганиш усулларидан бири шундаки, ўқувчиларнинг имкониятлари ҳисобга олинсин, уларнинг ўз қобилиятлари ва кучларини етарли даражада сарфлай олишлари учун шароит яратилсин, токи улар самарали меҳнат фаолиятдан қониқиш ҳосил қилсинлар. Тажрибали педагоглар бундай меҳнат гаштининг кучини яхши биладилар. Бирон-бир муаммони ҳал қилишга чуқур шўнғиб кетган киши нималарни ҳис қилишини ўқувчилар билиши лозим.

Мураккаб ўқув материални ўзлаштиришда ички мотивнинг мойиллик уйғотувчи куч сифатидаги аҳамияти ҳақида Брунер шундай деб ёзади: «Шубҳасиз, масалан, мавзу ўрганилиши жиҳатидан қанчалик давомли ва материали жиҳатидан кенг бўлса, ўқувчи шунчалик кўп интеллектуал «рағбатлантириш» олиши керакки, ана шунда у кейинги мавзунини етарли қизиқиш билан ўрганишга киришади. Ўқувчи учун материални у қадар чуқур тушунмаслик, дейлик, навбатдаги синфга кўчиш сингари ташқи жиҳатлар рағбатлантириш бўлиб хизмат қилган ҳолларда, навбатдаги билимларни эгаллаш учун бўлган интилиш бола синфдан-синфга кўчишни тарк этганда, яъни мактабни тугатганда тўхтади».

Ўқувчининг таълимини мотивациялаш ва диагностика қилиш ҳақида фикр юритган олимлар Г.Левальд (1985) ва Г.Розенфельдларнинг фикрича, бу иш амалга ошириладиган вазиятни ҳам ҳисобга олиш керак, чунки бу таълим мотивацион диагностикаси учун муҳимдир.

Г.Левальд (1985) таълим диагностикаси вазиятни, йўналишни ҳисобга оладиган ёки табиий шароитга мос бўлиши лозим, -дейди. Масалан, рағбатлантирувчи материал

ҳақиқий ҳаётга мос келиши лозим, чунки сунъий шарт-шароит, муҳит шахсий хусусиятларнинг юзага чиқишига салбий таъсир кўрсатади.

Вазият назариясини диагностика қилиш вазифаларини тадбиқ қилган Г.Розенфельд (1975) кўрсатадики, вазият атроф-борлиқнинг вақтинчалик ва фазовий тавсифидир ва у субъект билан объектнинг интеграцияси томонидан белгиланади.

Ўқув мотивлари – бу ўқувчиларни ўқув фаолиятининг турли томонларига йўналтиришдир. Масалан, ўқувчининг ўзи ўрганаётган объект билан бажарадиган ишига қаратилган бўлса, уларни билиш мотивлари деб аташ мумкин. Агар ўқув фаолияти ўқув жараёнида турли кишилар билан тўғри мулоқот қилишга йўналтирилган бўлса, ижтимоий мотивлар намоён бўлади. Бошқача қилиб айтганда, баъзан ўқувчиларда билиш жараёни, қолганларида эса бошқалар билан мулоқот ўқиш фаолиятини мотивлаштириб туради.

А.К.Маркова мотивларни 2 та катта гуруҳларга ажратган.

1. Ўқув фаолиятининг мазмуни ва уни бажариш билан боғлиқ билиш мотивлари.
2. Ўқувчининг бошқа кишилар билан ўзаро ижтимоий (социал) мотивлари.

Бу мотив турлари психологик адабиётларда кенг ўрганилган.

Психологлар томонидан ўқув мотивациясининг салбий ва ижобий томонлари мавжудлиги таъкидлаб ўтилган. Салбий мотивлар ўқувчи томонидан агар у ўқимаса, кўнгилсизлик, ноқулайликлар ва ноаниқликларни вужудга келиши билан боғлиқ ҳолда англаган ундовчилардир.

Ижобий мотивлар ўқиш билан боғлиқ ижтимоий аҳамиятга эга бурчни бажариш, муваффақият қозониш, билим эгаллашнинг янги усулларини ўзлаштириб олиш, атрофдагилар билан яхши муносабат ўрнатишда ўз аксини топади.

Мотивларнинг яна бир хусусияти унинг вужудга келиши тезлиги ва кучида ўз аксини топади. Бу хусусият ўқувчи қанча вақт мобайнида ушбу мотив томонидан ундалган ўқув фаолияти билан шуғуллана олишида намоён бўлади. Ўқитувчининг диққат марказида ўқув мотивларининг намоён бўлиш шакллари туриши керак. Бу асосда ўқитувчи ўқувчи фаолиятининг мотивлари ҳақида дастлабки тасаввурга эга бўлади. Шундан сўнг мотивларнинг ички хусусиятлари салбий модалликка эга бўлган кўнгилсизликдан қочиш каби беқарор мотивларга эътибор беришимиз лозим.

Психологик маълумотларга кўра, ҳар қандай фаолият муайян мотивлар таъсирида вужудга келади ва етарли шарт-шароитлар яратилгандагина амалга ошади. Шунинг учун ҳам таълим жараёнида ўзлаштириш, билимларни эгаллаш ва ўрганишни амалга оширишни таъминлаш учун ўқувчиларда ўқув мотивлари мавжуд бўлиши шарт.

Билиш мотивлари шахснинг (субъектнинг) гнесологик мақсад қўйиш сари, яъни белгиланган мақсадни қарор топтиришга, билим ва кўникмаларни эгаллашга йўналтирилади. Одатда бундай турдош ва жинсдош мотивлар назарий маълумотларнинг кўрсатишича, ташқи ва ички номлар билан аталиб, муайян тоифани юзага келтиради.

Ташқи мотивлар жазолаш, тақдирлаш, хавф-хатар ва талаб қилиш, гуруҳий тазйиқ, эзгу ният, орзу-истак каби кўзғатувчилар таъсирида вужудга келади. Буларнинг барчаси бевосита ўқув мақсадига нисбатан ташқи омиллар, сабаблар бўлиб ҳисобланади. Мазкур ҳолатда билимлар ва малакалар ўта муҳимроқ бошқа ҳукмрон (етакчи) мақсадларни амалга оширишни таъминлаш вазифасини бажаради (ёқимсиз ҳолат ва кечинмалар ёки нохуш, ноқулай вазиятдан қочиш ижтимоий, ёки шахсий муваффақиятга эришиш; муваффақиятга эришув муддаоси мавжудлиги ва ҳоказо). Бу турдаги ёки жинсдаги ташқи мотивлар таъсирида таълим жараёнида билим ва кўникмаларни эгаллашда қийинчиликлар келиб чиқади ва улар асосий мақсадни амалга оширишга тўсқинлик қилади. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг асосий мақсади ўқиш эмас, балки кўпроқ ўйин фаолиятига мойилликдир. Мазкур вазиятда ўқитувчининг ўқишга уларни жалб қилиш нияти ўқувчиларнинг ўйин мақсадининг ушалишига ҳалақит бериши мумкин, лекин бунга изоҳ, талаб далиллар етишмайди.

Мотивларнинг навбатдаги тоифасига, яъни ички мотивлар туркумига индивидуал хусусиятли мотивлар кирадики, улар ўқувчи шахсида ўқишга нисбатан индивидуал

максадни руёбга чиқарувчи кўзғалиш негизда пайдо бўлади. Чунончи билишга нисбатан қизиқишнинг вужудга келиши шахснинг маънавий (маданий) даражасини ошириш учун ундаги интилишларнинг етилишидир. Бунга ўхшаш мотивларнинг таъсирида ўқув жараёнида низоли, зиддиятли ҳолатлар (вазиятлар) юзага келмайди. Албатта, бундай тоифага тааллуқли мотивлар пайдо бўлишига қарамай, баъзан қийинчиликлар вужудга келиши эҳтимол, чунки билимларни ўзлаштириш учун иродавий зўр беришга тўғри келади. Бундай хоссаларга эга бўлган иродавий зўр беришлар ташқи ҳалақит берувчи кўзғатувчилар (кўзғовчилар) кучи ва имкониятини камайтиришга қаратилган бўлади. Педагогик психология нуқтаи назаридан ушбу жараёнга ёндашилганда, мулоқотли вазиятгина оптимал (оқилона) дейилади.

Ҳозирги даврда ўқиш мотивациясини диагностика қилишнинг бошқа йўллари тавсия қилинапти: лаборатория экспериментларини педагогик тажрибалар билан (табiiй диагностика услубларини қўллаш), шунингдек реал ўқув жараёни шароитида ўқувчининг ижтимоий ҳулқини узоқ муддат ўрганиш билан тўлдириш мумкин (А.К.Маркова), бу ўқиш мотивациясини диагностика қилиш натижаларини текшириш сифатида хизмат қилиши мумкин деб таъкидлайди.

Ўқиш мотивациясини диагностика қилиш уни ўтказиш учун услуб танлаш тамойилларини аниқлаштиришни талаб қилади. Таълим мотивациясини диагностика қилишга бўлган замонавий ёндашувлардан келиб чиққан ҳолда, энг камида, куйидагиларни ажратиш мумкинлиги Н.Е.Ефимова томонидан тавсия қилинган, биз уларни куйида келтирамиз.

1. Диагностика ўтказиш учун асос бўладиган таълим мотивацияси кўрсаткичларини белгилаш.
2. Уч тоифадаги диагностика услубларини танлаш, бевосита лойиҳвий ва билвосита–таълим мотивацияси кўрсаткичларини диагностика қилишга йўналтирилган услублар.
3. Ҳар бир услубнинг ажратилган кўрсаткичларга бўлган диагностикавий имкониятларини аниқлаш.
4. Мазкур методика натижаларини намоён қилиш чоғида ҳисобга олинadиган назарияни услубнинг методологик асосини ҳисобга олиш.
5. Методика матнларининг ўқувчилар ёш хусусиятларига мослиги.
6. Ўқувчилар шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш.
7. Диагностикани ўтказиш

Агар ижтимоий мотивлар ҳам таълим фаолияти учун етакчи ҳисобланса, бир қатор муаллифлар (П.Я.Гальперин ва бошқалар) таълим фаолиятига нисбатан уларга ташқи мотивлар сифатида қарашади.

П.Я.Гальперин фикрича, ташқи мотивлар таълим жараёни ва предметида нисбатан «амалий» муносабатда намоён бўлади, бунда билим кейинги фаолият учун ташқи шарт-шароит сифатида қаралади ва у ички таълимга бўлган барқарор қизиқиш билан боғлиқдир. Ташқи мотивлар ичида айнан ташқи ёки утилитар мотивлар (бунда ҳаракатнинг шаклланиши, субъект мойил бўлган фаолиятни амалга оширадиган шарт-шароит ҳисобланади) ва мусобақавий мотивлар ажратилади, бунда субъект: бошқаларга ва ўз-ўзига ўзининг олдинги муваффақиятларини қиёслаган ҳолда муваффақиятларга интилади.

П.М.Якобсон таълим жараёни билан боғлиқ бўлмаган ижобий ёки салбий мотивларни ташқи мотивлар деб, таълим жараёнига сингдирилган мотивларни эса ички мотивлар деб ҳисоблайди.

Аmmo бир қатор замонавий тадқиқот муаллифлари, мазкур мотивларнинг ўқиш шароити учун аҳамиятини тушунишдан келиб чиққан ҳолда, ўқишнинг ижтимоий мотивларига нисбатан «ташқи» деган терминни ишлатишдан қочадилар. Масалан, А.К.Маркова билиш мотивлари ичида кенг таълимий (янги билимларни ўзлаштиришга йўналтирилган), ўқув-билим (билим олиш усулларини эгаллашга йўналтирилган) мотивларни фарқлайдилар.

Ижтимоий мотивлар ичида: кенг ижтимоий (жамиятга фойда келтириш учун билим олишга интилиш), позициявий (атрофдагиларнинг маъқуллашига ва обрў орттиришига интилиш), ўқиш давомида бошқалар билан ҳамкорлик мотивлари фарқланади.

М.В.Матюхина ҳам ўқш фаолияти жараёнига сингдирилган қуйидаги икки тоифа мотивларни ажратади:

А) мазмун воситасида мотивлашиш (учта даражаси мавжуд, қизиқиш-қизиқарлилик, далилларга бўлган қизиқиш, воқеалар моҳиятининг келиб чиқишига қизиқиш):

Б) жараён воситасида мотивлашиш (учта даражаси мавжуд, ижрочилик фаолиятини бажариш сифатида, кидирув ижрочилик қоидаларини келтириб чиқариш сифатида, ижодий-мустикал равишда масалалар тузиш).

Ўқув фаолиятдан ташқарида мавжуд бўлган мотивлар:

А) кенг-ижтимоий;

Б) тор-шахсий;

В) салбий.

Ўқиш мотивларини ички ва ташқи мотивларга бўлишга келсак, бу бўлиниш функционал табиатга эга ва ўқиш ҳаракатлари ва улар ўртасидаги тузилиш жиҳатидан таҳлил қилишни талаб қилади: улар орасида бевосита алоқа бўлса, ташқи мотив ҳақида гапириш мумкин.

А.Н.Леонтьевнинг фикрича, биз «фақат тушуниладиган» ва реал ҳаракатдаги мотивларга дуч келамиз. Бола кўпинча қанча ўқиш зарурлигини яхши тушунади (англанадиган мотивлар), лекин бу нарса ҳам унга ўқув фаолияти билан шуғулланиш учун туртки бўла олмайди. Бу билим майл шаклини олсагина, биз реал ҳаракатда мотив билан иш кўрган бўламиз. Фақат тушуниладиган мотивларгина маълум шароитда ҳаракатдаги мотивлар шаклини олади. Бу нарса мотивацияни қайта қуриш учун жиддий аҳамиятга эгадир. Мактабнинг вазифаси ҳам бола мотивациясини қайта қуришдан иборатдир.

Таъкидлаш керакки, А.Н.Леонтьев назарий тафаккурга эга бўлиш, асос сифатидаги билиш мотивларининг ривожланиш масаласига катта эътиборни қаратган. У психик жараёнларининг шундай динамикасини очишга ҳаракат қилдики, бундай динамика мотивация ривожланиши асосида ўқувчиларни билимларни эгаллашга олиб келади.

Л.Н.Божович таълимни мотивациялаш муаммоси бўйича ўз олдига ўқувчиларнинг ўқишга бўлган муносабати, психологик жиҳатлари қандай майдонга чиқади деган масалани ҳал қилишни мақсад қилиб қўяди. Бу муносабатнинг психологик моҳиятини очадиган муҳим жиҳатлардан бири «ўқувчилар ўқиш фаолияти»ни белгилайдиган мотивларнинг йиғиндиси ҳисобланади. Бунда таълим мотивлари деганда, биз бола нима учун ўқишга мажбур бўлишини тушунамиз».

Л.Н.Божович таъкидлашча, ўқиш мотивлари боланинг асосий муносабатлари билан, унинг эҳтиёжлари ва интилишлари билан ички алоқада бўлади. Айнан шу туфайли улар етарли мажбурлаш кучига эга бўлади.

Темперамент

Темперамент ҳақида тушунча

Инсоннинг руҳий олами бетўхтов ҳаракатлар мажмуасидан иборат бўлиб, бири иккинчисини бевосита тақазо этади ва улар узлуксиз занжир тизимига ўхшаш тарзда ҳукм суради. Худди шу боис шахс руҳиятида ташқи атроф-муҳит тўғрисидаги таассуротлар, ўтмиш хотиралари, келажак юзасидан ижодий хаёллар, эзгу ниятлар, хоҳиш истаклар, мақсад ва тилаклар, мулоҳаза, фикр ва муаммо, ҳиссий кечинмалар, иродавий сифатлар узлуксиз тарзда ўзаро ўрин алмаштириб туриш эвазига онтогенетик дунёга мустаҳкам негиз ҳозирланади. Руҳий олам кечиши, унинг суръати, мазмуни, шакли, кўлами, хусусияти, хислати, сифати, механизми алоҳида, яккаҳол инсонда ранг-баранг тарзда

намоён бўлиши кузатилади. Шунинг учун бўлса керак, инсонлар табиат ҳодисаларига, ижтимоий турмуш воқелиklarига, омилларига, таъсир кучларига тез ёки секин, енгил ёки мушкулот билан жавоб қайтаришга мойиллик кўрсатадилар.

Психологияда темпераментга тааллуқли индивидуал динамик хусусиятлар ўртасида муайян даражада тафовут мавжудлиги алоҳида таъкидланади, улар орасидаги фарқларни ажратиб кўрсатиш мақсадида қуйидагича белгилар киритилади ва ўзига хос тарзда тавсифлаб берилади, уларнинг айримларини ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ:

1. Фавкулотда темпераментнинг бир хил хусусиятлари мотив, психик ҳолат ва ходисалардан фарқли ўлароқ, айнан шу шахснинг ўзида, унинг турли фаолиятларида, муомаласида ифодаланади.
2. Темперамент хусусиятлари табиий шартланганлик омилига тааллуқли бўлганлиги туфайли инсон ҳаёти ва фаолиятининг (умрининг) давомида ёки унинг муайян бир бўлагиди (таъсирга берилувчанлиги сабаблигидан қатъий назар) барқарор, ўзгармас ва мустаҳкамдир.
3. Яккаҳол шахсга даҳлдор темпераментнинг турли хусусиятлари ўзаро бир-бири билан ғайриқонуний равишда бирлашган бўлмасдан, балки улар ўзаро бир-бири муайян қонуният асосида мужассамлашиб, худди шу хусусиятлар унинг типларини тавсифловчи ўзига хос тузилмани вужудга келтиради.

Психология фанида **темперамент хусусиятлари** деганда, алоҳида бир шахснинг психик фаолияти динамикасини белгиловчи психиканинг барқарор, ўзгармас индивидуал-типологик хусусиятлари мажмуаси тушунилади. Мазкур хусусиятлар турли шакл ва мазмунга эга бўлган мотивларда, психик ҳолатларда, мақсадларда, фаолиятларда нисбатан ўзгармас темперамент типини тавсифловчи тузилмани ташкил қилади.

Психология фанининг ижтимоий тарихий-тараққиёти даврида темпераментга нисбатан билдирилган мулоҳазалар, унинг моддий асоси тўғрисидаги талқинлар хилма-хил бўлиб, шахснинг психологик хусусиятларини ўзига хос тарзда тушунтириш учун хизмат қилиб келган. Темперамент лотинча “temperamentum” деган сўздан олинган бўлиб, бунинг маъноси “аралашма” деган тушунчани англатади. Темперамент тўғрисидаги дастлабки таълимотни юнон олими Гиппократ (эрамиздан олдинги 460 – 356 йилларда яшаган) яратган бўлиб, унинг типологияси то ҳозирги давргача қўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг физиологик асослари

Қадимги юнон олими Гиппократ таълимотига биноан, инсонларнинг темперамент хусусиятлари жиҳатидан ўзаро бир-биридан тафовутланиши, уларнинг тана аъзоларидаги суюқликларнинг (хилтларнинг) турлича нисбатда жойлашувига боғлиқ эканлиги тасаввур қилинади. Гиппократ таъбирича, инсон танасида тўрт хил суюқлик (хилт) мавжуд бўлиб, улар ўт ёки сафро (юнонча “chole”), қон (лотинча сангуис ёки сангуинис), қора ўт (юнонча melas “қора”, chole “ўт”), балғам (юнонча “phlegma”) кабилардан иборатдир. Унинг мулоҳазасича:

1. Ўтнинг хусусияти – куруқликдир, унинг вазифаси-тана аъзоларида куруқликни сақлаб туриш ёки баданни куруқ тутишдир.
2. Қоннинг хусусияти-иссиқликдир, унинг вазифаси танани иситиб туришдир.
3. Қора ўтнинг хусусияти-намликдир, унинг вазифаси бадан намлигини сақлаб туришдир.
4. Балғамнинг (шилимшиқ модданинг) хусусияти-совуқликдир, унинг вазифаси баданни совутиб туришдан иборатдир.

Гиппократ таълимотига мувофиқ ҳар бир инсонда шу тўрт хил суюқлик мавжуд бўлиб, унинг биттаси устуворлик касб этади. Мазкур аралашма (лотинча temperamentum)лардан қайси бири салмоқлироқ бўлса, шунга қараб инсонлар темперамент жиҳатдан фарқланадилар, чунончи холерикда сариқ ўт, сангвиникда қон, флегматикда балғам, меланхоликда қора ўт устун бўлиши таъкидланади.

Гиппократнинг тўрт хил моддалар (суюқликлар) аралашмаси, яъни темперамент тушунчаси ва унинг типологияси (сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик) рамзий

маънода ҳозирги замон психологиясида ҳам қўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг физиологик асосларига улкан ўз хиссасини қўшган олимлардан бири рус физиологи И.П.Павлов (1849-1936) ҳисобланади. И.П.Павлов темперамент ҳам шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятларини келтириб чиқарувчи омиллар билан боғлиқ бўлиши мумкин, деган хулоса чиқаради. И.П.Павлов таълимоти бўйича, шартли рефлекслар пайдо бўлишининг индивидуал хусусиятлари рўёбга чиқишининг сабаблари нерв системасини хусусиятлари моҳиятидандир. Унга кўра қуйидаги 3 та хусусиятни ажратиб кўрсатади:

- 1) кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг кучи;
- 2) кўзғалиш кучи билан тормозланиш кучи ўртасидаги мувозанатлилиқ даражаси;
- 3) кўзғалишнинг тормозланиш билан алмашилиш тезлиги ёки нерв жараёнларининг ҳаракатчанлиги.

И.П.Павлов шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятлари билан темпераментга алоқадор нерв системаси хусусиятларининг ўзаро қўшиливини нерв системасининг типни деб номлайди ва уни тўртта типга ажратади. Улар қуйидагилардан иборат.

1. Кучли, мувозанатли, эпчил;
2. Кучли, мувозанатсиз, эпчил;
3. Кучли, мувозанатли, суст;
4. Кучли, мувозанатсиз суст.

Йирик рус психологларидан бири Б.М. Теплов (1896 - 1965) ва унинг шогирдлари, маслақдошлари И.П.Павловнинг тадқиқотларини давом эттириб, инсон нерв жараёнлари хусусиятларининг ўзига хос томонларини очишга муваффақ бўлдилар. Улар нерв-физиологик жараёнларнинг нозик қирраларини ўрганишга махсус мосламалар ёрдами билан ўзгаришларни қайд қилиш ҳамда олинган натижаларни (омилларни) математик статистика методлари орқали ҳисоблашни татбиқ этдилар. Шунингдек, Б.М. Теплов илмий мактабининг намоёндалари томонидан ижобий ва тормозловчи шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиш тезлигини тавсифловчи индивидуал хусусиятлар туркуми ҳам таърифлаб берилгандир. Ушбу индивидуал хусусиятлар моҳиятида ифодаланувчи нерв системасининг нотаниш хусусияти динамиклик деб номланган ҳам тавсифланган. Бундан ташқари, улар шартли рефлектор фаолиятининг бир гуруҳ индивидуал хусусиятлари кўзғалиш жараёни тўхталишининг тезлиги маҳсули сифатида тахмин қилинган хусусиятни (янги хислатни) лабиллик деб атай бошлаганлар. Шунинг билан бирга нерв системасининг бошқа хусусиятлари мавжудлиги тўғрисида илмий тахминлар илгари сурилган, чунончи: сензитивлик, реактивлик ва ҳоказо.

Нерв системаси типларининг келиб чиқиши.

Нерв системасининг умумий типлари келиб чиқиши юзасидан мулоҳаза юритилганда, албатта И.П.Павловнинг таълимотини эслаш мақсадга мувофиқдир, чунончи ирсият йўли билан шартланган тип—бу генотип демакдир. Ҳозирги даврда нерв системасининг умумий типни (генотип) ирсиятга боғлиқ эканлиги ҳақидаги маълумотлар, жуда кўп бўлиб, улар қиёсий жиҳатдан хайвонларни ўрганиш натижасида топилгандир.

Темпераментнинг типологияси мობодо инсонлар темпераментлари бўйича қиёсланса, у ҳолда унинг хусусиятлари жиҳатидан ўзаро ўхшаш шахсларнинг гуруҳи мавжудлиги намоён бўлади. Бу аснода эрамиздан олдинги даврда ҳам темперамент типлари тўғрисида материаллар тўпланган.

Уларда **темперамент типни** дейилганда, инсонларнинг муайян гуруҳларини тавсифловчи психик хусусиятларнинг йиғиндиси (мажмуаси) тушунилади. Ҳозирги даврда темперамент типни деганда, маълум инсонлар гуруҳи учун умумий бўлган хусусиятларнинг содда мажмуаси эмас, балки мазкур хусусиятларнинг қонуний, зарурий ўзаро боғлиқлиги тушунилади. Темперамент типини тавсифловчи хусусиятларнинг қонуний тарзда ўзаро боғлиқлиги қуйидагича акс этиши мумкин.

1.Сензитивлик (лотинча Sensus – сезиш, ҳис қилиш деган маъно англатади). Сензитивлик юзасидан инсонда бирорта психик реакцияни ҳосил қилиш учун зарур бўлган ўта кучсиз ташқи таассурот кучига қараб мулоҳаза юритилади, жумладан, сезгиларнинг пайдо бўлиши учун керак қўзғовчининг озгина кучи (уларнинг куйи чегараси), эҳтиёжлар қондирилмаслигининг сезилар-сезилмас даражаси (шахсга рухий азоб берувчи) мужассамлашади.

2.Реактивлик. Бу тўғрида айнан бир хил куч билан таъсир этувчи ташқи ва ички таассуротларга шахс қандай куч билан эмоционал реакция қилишига қараб муносабат билдирилади. Реактивликнинг ёрқин рўёбга чиқиши-эмоционаллик, таъсирланувчанликда ифодаланишидир.

3.Фаоллик. Бу борада инсон қандай фаоллик даражаси билан ташқи оламга таъсир этиши ва мақсадларни амалга оширишда объектив ҳамда субъектив қарама-қаршиликларни фаоллик билан енгишга қараб фикр юритилади.

4.Реактивлик билан фаолликнинг ўзаро муносабати. Одамнинг фаолияти кўп жиҳатдан нимага боғлиқлигига биноан, чунончи тасодифий тарздаги ташқи ва ички шароитларга (кайфиятга, фавқулоддаги ҳодисаларга) ёки мақсадларга, эзгу ниятларга, хоҳиш-интилишларига кўра фикр билдириш назарда тутилади.

5.Реакция темпи. Турли хусусиятли психик реакциялар ва жараёнларнинг кечиш тезлигига, нутқ суръатига, фаросатлилигига, ақл тезлигига асосланиб хулоса чиқарилади.

6.Ҳаракатларнинг силлиқлиги ва унга қарама-қарши сифат ригидлик (қотиб қолганлик), шахснинг ўзгарувчан ташқи таассуротларга қанчалик енгилик ва чакқонлик билан мувофиқлашишига (силлиқлик билан мослашишга), шунингдек, унинг хатти-ҳаракатлари қанчалик суст ва заифлигига (ригидлиги қотиб қолганлигича) нисбатан баҳо беришдан иборатдир.

7.Экстравертлик ва интровертлик. Шахснинг фаолияти ва реакцияси кўп жиҳатдан кечинмаларга боғлиқ, чунончи фавқулоддаги ташқи таассуротларга (экстравертлик) ёки аксинча, тимсолларга, тасаввурларга (интровертлик) тааллуқлигига асосланган ҳолда муносабат ифодасидир.

Темперамент типларининг тавсифномаси

Турли темперамент типига мансуб инсонларда ҳар хил характер хусусиятлари, шахс сифатлари, ҳолатлари рўй беради.

Сангиник юксак реактивлик. Бўлар-бўлмас нарсаларга қаттиқ хоҳолаб кулаверади. Муҳим бўлмаган факт қаттиқ жаҳлини чиқаради. Дикқатини жалб қилган ҳамма нарсаларга тетик ва зўр қўзғалиш билан жавоб беради. Имо-ишоралари ва ҳаракатлари яққол кўриниб туради. Унинг афт-башарасига қараб кайфиятининг қандайлигини, нарсаларга ёки одамга бўлган муносабатларини билиш осон. Дикқатини тез бир жойга тўплайди.

Суст сензитивликка эга. Сезгирлик чегараси юксак. Жуда кучсиз товушларни ва ёруғлик қўзғовчиларни пайқамайди. Активлиги юксак, жуда ғайратли ва ишчан, дарсларда тез-тез қўл кўтариб туради, толиқмасдан узоқ вақт ишлаши мумкин, янги ишларга ғайрат билан киришади. Фаоллиги ва реактивлиги мувозанатли. Уни интизомга чақириш осон. У ўз ҳиссиётларининг намоён бўлишини ва ўзининг ихтиёрсиз ҳаракатларини тез ушлаб қола олади. Ҳаракатлари шиддатли, нутқи тез, янги ишга тезлик билан киришади, дикқатини тез тўплайди. Ақли тез ишлайди, топқир. Ҳаракатлари ниҳоят даражада силлиқлик хусусиятига эга. Ҳиссиётлари, кайфиятлари, кизиқишлари ва интилишлари жуда ўзгарувчан. У янги кишилар билан тез киришиб кетади. Янги талаблар, янги шароитга осонлик билан ўрганади. Бир ишдан иккинчи ишга тез кўча олади. Малакаларни тез ўзлаштиради ва тез қайта ўзгартиради. Ақли ихчам. Экстравертлик хусусиятига эга. Ўтган ва келажак ҳаёт ҳақида тасаввурларига қараганда куйироқ ташқи таассуротларга жавоб беради.

Холерик худди сангиник каби суст сензитивлик, юксак реактивлик ҳамда фаоллик билан ажралиб туради, лекин фаолликдан реактивлик устунлик қилади. Шунинг

учун у тинимсиз ўзини ушлай олмайдиган, бетоқат, серзарда. Сангвиникка қараганда озроқ силлиқ ва қўпроқ қотиб қолган. Шунинг учун интилишлари ва қизиқишларида катта барқарорлик, зўр қатъийлик бор, диққатини кўчиришда қийинчиликка учрайди. Психик темпи тез. Бир ишни бошласа охирига етказди, аммо унга қизиқса.

Флегматик – сензитивлиги суст, ҳиссий қўзғалувчанлиги оз, кулдириш, жаҳлини чиқариш, кайфиятини бузиш қийин. Аммо бир нарса юзасидан қаттиқ кулганда у вазминлигича қолаверади. Катта кўнгилсиз ҳодиса юз берганда ҳам осойишталигини бузмайди. Имо-ишоралари оз, ҳаракатлари ифодасиз. Ғайрати ишчанлиги билан ажралиб туради. Юксак фаоллиги оз, реактивлигидан анча устунлик қилади. Чидамлилиги, матонати, ўзини тута билиш билан ажралиб туради. Ҳаракатларининг темпи ва нутқининг темпи суст, ифодасиз. Диққатини секинлик билан тўплайди. Ригид (қотиб қолган), диққатини қийинчилик билан кўчиради. Янги шароитга қийинчилик билан мослашади. Интроверт. Янги одамларга қийинчилик билан қўшилади. Ташқи таассуротларга қийинчилик билан жавоб қайтаради.

Меланхолик – юксак сензитивлик хусусиятига эга. Сезгирлиги юксак (сезги чегаралари юқори). Арзимаган сабабга кўра, кўзларидан ёш оқиб кетаверади. Ниҳоятда аразчан, секин йиғлайди. Самимий, жуда оз кулади, фаоллиги суст. Ўзига ишонмайди, тортинчоқ, озгина қийинчилик туғиладиган бўлса, кўлини ювиб қўлтиғига уриб қўя қолади. Ғайратсиз қатъий эмас. Диққати тез чалғийди, барқарор эмас. Психик темпи суст. Ригид (қотиб қолган). Интровертлик хусусиятига эга.

Характер

Характер ҳақида тушунча.

Ҳар бир одам ҳар қандай бошқа одамдан ўзининг индивидуал психологик хусусияти билан ажралиб туради. Бу жараёнда асосий эътибор характер муаммосига қаратилади. “**Характер**” сўзи грекча сўздан олинган бўлиб “ тамға, белги “ деган маънони англатади. Ижтимоий турмушда ҳаёт ва фаолият кўрсатаётган ҳар қандай шахс ўзининг индивидуал-психологик хусусиятлари билан бошқа инсонлардан ажралиб туради ва бу фарқлар унинг характер хислатларида ифодасини топади. Шу боисдан инсоннинг барча индивидуал хусусиятларини характер хислати таркибига киритиб бўлмайди. Чунончи ақлнинг топқирлиги, хотиранинг барқарорлиги, кўришнинг ўткирлиги каби индивидуал психологик хусусиятлар бунга мисолдир.

Психология фанида характерга турлича таъриф берилишига қарамай, унинг асосий белгилари таъкидланганлиги билан бир-бирига мувофиқ тушади. Масалан, шахс хулқининг типик усуллар билан боғлиқ фаолият муомала ва муносабатда намоён бўлувчи, мужассамланувчи унинг барқарор хусусиятлари мажмуаси **характер** дейилади. Шахснинг жамиятга нисбатан муносабатлари унинг асосий белгиси ҳисобланади.

Характер деганда мазкур шахс учун типик ҳисобланган, фаолият усулларида намоён бўладиган, шахснинг турли шароитларга муносабати билан белгиланадиган индивидуал психологик хусусиятлари йиғиндиси тушунилади. Характер хусусиятларининг намоён бўлиши ҳар бир типик вазият, ҳиссий кечинмаларнинг индивидуал ўзига хос хусусияти шахс муносабатларига боғлиқ. Характернинг интеллектуал, ҳиссий ва иродавий хислатларини ажратиш мумкин. Характер деганда шахсда муҳит ва тарбия таъсирида таркиб топган ва унинг иродавий фаолиятида, атрофдаги оламга ўз-ўзига бўлган муносабатларида намоён бўладиган индивидуал хусусиятларни тушунамиз. Характернинг жуда кўп хусусиятлари одамнинг иш ҳаракатларини белгиловчи чуқур ва фаол мойиллик ҳисобланади. Мана шу мойилликларда характер хислатларининг ундовчилик кучи намоён бўлади. Одам характер хислатларининг ана шундай ундовчилик кучи туфайли кўпинча объектив шароитларга зид иш қилади ва мутлақо мақсадга номувофиқ ҳаракат усулларини қўллайди. Характер хислатлари маълум тарзда ҳаракат қисмларига, баъзан эса шароитга қарама-қарши ҳаракат қилишга ундар экан, улар ҳаётий қийин дақиқаларда яхшироқ намоён бўладилар ва бу характерни, шунингдек баркамол авлодни тарбиялашнинг муҳим вазифасидир. Шахснинг

қаътиятлилик, танқидийлик, фаҳм- фаросат, кузатувчанлик каби хислатлари интеллектуал, кувноқлик, меҳрибонлик хиссий-иродавий сифатларга киради. Одатда шахснинг муносабатлари характер хислатларининг индивидуал хусусиятларини икки хилини аниқлаш имкониятига эга:

- Шахс характерининг хусусияти рўёбга чиқадиган ҳар қандай вазият ҳиссий кечинмаларнинг ўзига хос хислати унинг муносабатларига боғлиқ.
- Ҳар қандай фавқулоддаги типик (муҳитдаги) характернинг сифатлари ҳамда индивидуал усуллари шахснинг муносабатларига тааллуқлидир.
- Шахс ҳаракатларининг сифати ва уларнинг оқилона усуллари инсоннинг иродаси, хиссиёти, диққати, ақлий сифатларига ёки психик жараёнларнинг индивидуал хусусиятларига боғлиқдир. Чунончи, меҳнатда кўзга ташланадиган тиришқоқлик, пухталиқ меҳнатга нисбатан ижобий муносабатни акс эттиришга эмас, балки бошқа омилларга:
  - диққатнинг тўпланишига;
  - ҳаракатларнинг мақсадга йўналганлигига;
  - иродавий зўр беришга;
  - усуллар маҳсулдорлигига;
  - ақлнинг иштирокига боғлиқ

Характернинг физиологик асослари

Характернинг психологик ва физиологик сабаблари ҳақида фақат тахминий фикрлар, хулосалар мавжуд. Киши темпераменти унинг характери таркибига киради, шу сабабли ҳам характернинг физиологик асоси асаб тизимининг типидан иборат.

Характер хислатлари шахснинг қийин ҳосил қилинадиган ва мустаҳкамланиб қоладиган хусусиятлари бўлганлиги туфайли, характернинг физиологик асоси ҳам индивидуал ҳаёт жараёнида асаб тизимининг ўзгарган хусусиятларидан иборат. Ҳайвон асаб фаолиятининг туғма конституцион тури генотип. Лекин ҳайвон туғилганидан кейин ташқи шароитларнинг ғоят хилма-хил таассуротларига дуч келади ва бунга муайян фаолият орқали муқаррар жавоб бериши лозим бўладики, кўпинча бу фаолиятлар мустаҳкамланиб, бутун ҳаёти давомида сақланиб қолади. Шу сабабли ҳайвоннинг батамом таркиб топган асаб фаолияти типга оид белгилардан ташқари муҳит таъсири остида ҳосил бўлган ўзгаришларнинг қотишмаси-фенотип характеридир. Динамик стереотип шахсдаги мустаҳкам одат бўлиб қолган хусусиятларнинг, жумладан, характер хислатларининг ҳам нерв-физиологик асосидир. Характернинг нерв-физиологик асосини тушуниш учун И.П.Павловнинг иккинчи сигнал тизими ҳақидаги таълимоти катта аҳамиятга эгадир. Иккинчи сигнал тизими нутқ ва тафаккурнинг физиологик асоси бўлиш билан бирга, киши ҳулқини ҳам идора қилади. Характернинг физиологик асоси характернинг мазмунини ташкил қиладиган сифатлари, чунончи, ижтимоий маслақ, мардлик, ўз бурчига садоқатли бўлишларини ўз ичига олмайди ва ололмайди ҳам, албатта характер психологиясининг мазмуни ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан ижтимоий ҳодисадир. Характернинг мазмунини ташкил қилган томонларини ёритилиши туфайли, психология ижтимоий фанлар қаторига киради.

Характер хислатлари келиб чиқишининг муҳим физиологик шароитларидан бири – характер хусусиятларининг физиологик ҳамда психологик жиҳатдан ифодаланиши ўртасида ўхшашлик бўйича тахминий хулоса чиқаришдир. Маълумки, И.П.Павлов илмий мактаби материалларида эътироф этилишича, лаборатория шароитида овқатланиш орқали, шунингдек, терига электр токи билан таъсир қилиш туфайли мустаҳкамлашда айнан бир ҳайвонда бир хил шартли кўзғовчига жавобан икки хил динамик стереотипни ҳосил қилиш мумкин. Характер стереотиплар ва сўлак ажралишидан иборат ижобий ва тормозланиш шартли реакциялари билан жавоб қайтаради. Терига электр токи билан таъсир қилиш шароитда эса кўзғовчиларнинг ўзига мудофаа ҳаракатлари стереотиплари реакцияси билан жавоб беради. Бу ҳодисалар негизида ётган физиологик механизм **кўчириш механизми** дейилади. Кўчириш механизмнинг моҳияти шуки, шароитга

боғлиқ тарзда марказий нерв системасида ҳар хил функционал ҳолат пайдо бўлади, чунончи, овқатланишнинг марказларида кучли кўзғалиш юзага келади ва бунда овқатланиш билан боғлиқ доминанта туғилади. Терига электр токи билан таъсир қилишда мудофаа билан боғлиқ ҳаракат марказлари кучли кўзғалиш туфайли мухофаза (мудофаа) доминантаси вужудга келади.

Ҳайвонлардаги мазкур ҳодисаларнинг шахс характери хислатлари намоён бўлиши билан ўхшашлиги мавжуд. Булар: 1) улар ҳайвонлар ва одамлар учун стереотип хусусиятга эга; 2) шароитга боғлиқ ҳолда одамларда ва ҳайвонларда бир кўзғовчига жавобан хилма-хил стереотип хусусиятли реакциялар тизими вужудга келади; 3) функционал ҳолатлар ҳар иккаласида ҳам барқарор ва доимий хусусият касб этади. Функционал ҳолатлар ҳосил бўлишининг ташқи омилларига асосланиб, характер хислатлари шаклланишининг физиологик шароитларидан бири-кўчиш механизми асосида динамик стереотипларнинг вужудга келишидир.

Характер хислатларининг динамик стереотипларга боғлиқ нерв тизимининг шартли рефлектор функционал ҳолати шахснинг шароитига нисбатан турлича муносабатига боғлиқдир. Масалан, тажрибага нисбатан текширилувчининг муносабати ўзгартирилса, унда нерв жараёнларининг кўзғалувчанлиги, ҳаракатчанлиги, тўхталиши кучаяди, демак нерв тизимининг функционал ҳолати ўзгаради. Шундай қилиб, характер хислатларининг асоси кўчиш механизми инсонларда ҳайвонларникидан кескин тафовутланади, чунки унда иккинчи сигнал тизими ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Характер хислатларининг намоён бўлиши билан нерв тизимига қиёсланса, у ҳолда биринчисининг руёбга чиқиши ўзгача физиологик шароитга асосланиши мумкин. Собиқ совет психологиясида таъкидланишича, нерв системаси умумий типининг зид хусусиятлари психологик жиҳатдан зид ҳаракат усулларига мос тушади. Б.М.Теплов, В.М.Мерлин, Е.А.Климовларнинг тадқиқотларида ўқиш, спорт ва меҳнат фаолиятларида ҳаракат усулларининг индивидуал фарқлари аниқланган. Худди шу боис характер хислатлари пайдо бўлишининг ўзгача физиологик шароити нерв тизими умумий типининг хусусиятлари ҳисобланади. Маълумки, нерв тизимининг умумий типининг бу темпераментнинг физиологик асоси ҳамдир. Шунинг учун темперамент типининг характернинг индивидуал ўзига хос хислатларининг руёбга чиқишидаги муҳим психологик шароитлардан бири бўлиб ҳисобланади. И.П.Павлов тажрибасининг кўрсатишича, муайян тизимда ташқи таъсир ҳукм сурганда нерв тизими умумий типининг хусусиятларига тааллуқли динамик стереотипнинг шаклланишига қулайлик вужудга келтириш ёки, аксинча, ҳалақит бериши мумкин.

Характер таркиби

Шахснинг характери тузилиши турли хусусиятларнинг тасодифий йиғиндисидан иборат эмас, балки ўзаро бир-бирига боғлиқ, ҳатто тобе яхлит тизимдан таркиб топади. Характер хислатларининг муайян қисмидан хабардор бўлишлик нотанишларни ташхис қилиш имкониятини яратади. Мисол учун, шахснинг шуҳратпарастлиги маълум бўлса, унинг дили (кўнгли) қоралиги юзасидан тахмин қилиш мумкин, ёки инсон камтар, мўмин, ювош хусусиятли бўлса, албатта у кўнгилчан эканлиги кўнглимизга келади.

Одатда психик хусусиятларнинг ўзаро боғлиқ тизими симптомокомплекслар (омиллар) дейилади. «Симптом» юнон *symptoma* белги, мос тушиш, «комплекс» лотинча, алоқа, мажмуа деган маъно англатади. Мисол учун, қарама-қарши симптомокомплекслар ҳақида мулоҳаза юритилса, у ҳолда инсонларда бу тизим ўзига ишониш ўзидан мағрурланиш, мақтанчоклик, ўзбилармонлик, урушқоклик, кек сақлаш кабилар бирикмасида юзага келади. Бошқа тоифадаги шахслар ўзларининг камтаринлиги, кўнгилчанлиги, илтифотлилиги, дилкашлиги, ҳаққонийлиги билан ажралиб турадилар. Воқеликка шахснинг бир хил муносабати характер хислатларининг ўзаро бир-бирига боғлиқлигини билдиради.

Ҳозирги замон психологиясида шахснинг турли муносабатлари билан белгиланадиган характер хусусиятларининг тўртта тизими фарқланади.

- ❖ Жамоа ва айрим одамларга бўлган муносабатларини ифодаловчи хусусиятлар (яхшилик, меҳрибонлик, талабчанлик ва шу кабилар).
- ❖ Меҳнатга бўлган муносабатни ифодаловчи хусусиятлар: (меҳнатсеварлик, ялқовлик, виждонлилик, меҳнатга маъсулият ёки маъсулиятсизлик билан муносабатда бўлиши кабилар).
- ❖ Нарсаларга бўлган муносабатни ифодаловчи хусусиятлар: (озодалик ва ифлослик, нарсалар билан аяб ёки аямасдан муносабатда бўлиш кабилар).
- ❖ Одамнинг ўз-ўзига бўлган муносабатини ифодаловчи хусусиятлар (иззат-нафслилик, шуҳратпарастлик, мағрурлик, ўзини катта олиш, камтарлик кабилар).

Бундан ташқари, камроқ аҳамиятга эга бўлган бошқа жуда кўп хусусиятлар ҳам мавжуд: ўзига ишониш, ўзбилармонлик, ўзига бино кўйиш, мақтанчоқлик.

Характернинг таркиби фақат айрим хусусиятларининг ўзаро боғлиқлиги билан эмас, балки бир бутун характерга хос бўлган хусусиятлар билан белгиланади. Характернинг хусусиятлари жумласига биринчидан, уларнинг чуқурлик даражаси киради. Шахснинг марказий, асосий муносабатлари билан белгиланадиган хусусиятларини биз характерни бир мунча чуқурроқ хусусиятлари деб атаймиз. Масалан, баркамол шахсда одамларга, жамоа ва меҳнатга нисбатан виждонан муносабатда бўлиш билан белгиланадиган хусусиятлар чуқурроқ хусусиятлар ҳисобланади. Иккинчидан, характер кучи ёки фаоллиги. Характер фаоллиги характер хусусиятларининг кишини бирор нарсага қаршилиқ кўрсатиш даражаси билан белгиланади. Учинчидан, характернинг таркибий хусусиятларига унинг барқарорлик ва ўзгарувчанлик даражаси киради. Характер барқарорлиги ва ўзгарувчанлиги ҳам мослашиш фаолиятининг зарур шартларидандир.

Агар ташқи шароитнинг ўзгариши билан ҳар гал характер бошқача бўлиб, ўзгариб қоладиган бўлса, ундай пайтда одамнинг хатти-ҳаракатлари ташқи шароит таъсирига нисбатан пассив жавоб реакциясига айланиб қолган, хатти-ҳаракат батамом пассив мослашишга айланган бўлар эди. Одамнинг характер хусусиятлари жуда хилма-хил ҳаёт шароитларида ҳам қаршилиқ қилувчи шароит бўлишига қарамай унинг хатти-ҳаракатларини бошқаради.

Характер маълум даражада пластикдир (эгилювчандир). Характернинг пластиклиги икки хил маънога эга, биринчидан, характернинг барқарорлиги сингари муҳим фаол таъсир қилишидир. Иккинчидан, характер маълум даражада пластик бўлганлиги учунгина исталган одамнинг характерини қайта тарбиялай оламиз.

Кишига мустаҳкамланиб, унинг шахсий хусусиятига айланиб қолган ирода сифатлари характернинг ирода билан боғлиқ бўлган хислатларидан, бу сифатлар алоҳида кўриниб эмас, балки шахснинг фазилатига айланиб қолади, қатъият, сабр-тоқат, чидамлилик, дадиллик, ўзини тута билиш, мустақиллик, интизомлилик, маъсулиятни ҳис қилиш, ўз-ўзини танқид қилиш ахлоқий хислатлардир.

Характернинг шаклланиши

Организмнинг наслий хусусиятлари характер хусусиятларининг пайдо бўлишидаги шартлардан биридир. Характер хусусиятлари ирсиятнинг биологик қонуниятлари билан эмас, балки ижтимоий қонуниятлар билан белгиланади (эгизаклар). Эгизаклар темперамент хусусиятлари жиҳатдан ўхшасалар ҳам характер хислатлари бири-бирдан фарқ қилади. Характернинг ҳар бир хусусияти шахс муносабатлари билан боғлиқдир. Лекин, шахс муносабатлари ўз навбатида ижтимоий муносабатлар билан белгиланади. Кишининг характери туғма, доимий ва ўзгармайдиган нарса эмас. Ҳеч бир бола меҳнатсевар ёки дангаса, ростгўй ёки ёлғончи, кўрқоқ ёки жасур бўлиб туғилмайди. Ҳар бир одамнинг характери, темпераменти асосида, ижтимоий муҳит таъсири билан, тарбия, амалий фаолият жараёнида ва кишининг ўз-ўзини тарбиялаши билан тараққий қилиб, ўзгариб боради. Характернинг тараққиёти кишининг иродаси, ақл-идроки ва хиссиётларининг ривожланиб бориши билан мустаҳкам боғлиқдир.

Кишининг бутун ҳаёти давомида унинг характери таркиб топишига ижтимоий муҳит, аввало шу киши билан бирга яшаб турган ва ишлаб келган жамоа катта таъсир

кўрсатади. Кичик болаларда характернинг таркиб топишида тақлиднинг роли катта. Болалар ота-онасига, яқин кишиларига ва катталарга ўхшашликка ҳаракат қилади. Улар катталарнинг юриш-туришлари, дастурхон атрофида ўзини тутиши ва бошқаларга тақлид қиладилар, кичиклар ва жониворларга муносабатларини кузатадилар. Ота-оналар ва ўқитувчилар, умуман катта ёшдагилар ҳаммаси ўзларига ҳам эътибор билан қарашлари, ўзларида ижобий характер хислатларини ҳар доим тарбиялаб боришлари лозим.

Болаларда ижобий, иродавий ва ахлоқий сифатларни тарбиялаб етказмоқ учун ота-оналар ва тарбиячиларнинг ўзлари бундай сифатларга эга бўлишлари лозим. Характернинг ўсишида тарбия ва ўз-ўзини тарбиялашнинг роли катта. Ўсиб келаётган ёш авлоднинг характери, аввало оилада ва мактабда тарбияланади. Болаларнинг характерини тарбиялашда катта маъсулиятли вазифа ота-оналар, ўқитувчилар ва болалар боғчаси тарбиячилари зиммасига тушади. Характерни тарбиялашда педагог боланинг темпераменти ижобий ва салбий томонларини яхши билиши лозим. Характерни тарбиялаш, жумладан, темпераментнинг ижобий томонларини ўстиришдан, унинг салбий томонларини йўқотишдан ва бу салбий томонларни характернинг ижобий хислатлари билан алмаштиришдан иборат. Характернинг салбий томонларини йўқотиш, ижобий томонларини тарбиялаш учун тарбияланувчининг ўз темпераментини ўзи идора қилишига ўргатиши лозим. Ўз темпераментини идора қила билиш характернинг ижобий хислатидир.

Бола характерининг таркиб топишида жамоанинг тарбияловчи роли ниҳоятда катта. Инсон яқка, бир-биридан ажралган тарзда ҳаёт кечирмайди, муайян жамоада, яъни муайян оилада, мактабда, цехда ва ҳоказоларда ҳаёт кечиради. Жамоа шахс билан жамият ўртасидаги боғловчи бўғиндир. Ҳар бир ўқитувчи ва тарбиячи бола характерининг айрим хислатларини тарбиялашда фақат жамоа орқали таъсир қилиб, ижобий натижаларга эришиши мумкин.

Характернинг ташаббускорлик, қатъиятлилик, дадиллик, саботлилик сингари ижобий хислатлари болалар боғчасида ўйин фаолиятида таркиб топа бошлайди. Тўғри уюштирилган мактаб жамоаси шароитида ўқувчиларда уюшқоқлик, интизом, саранжом-саришталик, ўз-ўзини тута билиш, ўзини идора қилиш, ўзига нисбатан талабчан бўлиш каби характер хислатлари тарбияланиб етишади. Киши жамоада бир-бир билан алоқа қилиш жараёнида бошқаларнинг ва ўзининг характер хусусиятларини билиб олади. Характерни бир хили ижобий, бошқа бир хили салбий эканлигини ажратиб олади. Бундай шароит кишини ўз характерини ўзи тарбиялаш, жумладан, ўз характерини қайтадан тарбиялашни йўлга солади.

Ҳар бир киши маълум ёшдан бошлаб ўз характери ва унинг сифатлари учун ўзи жавобгардир. Ўз характерини тарбиялашда киши аввало яхши фазилатларини кўзда тутмоғи лозим. Ўз камчиликларига иқдор бўлиш камчиликларини йўқотишга бошлайди.

ҚОБИЛИЯТ

Қобилият ҳақида тушунча.

Қобилият инсоннинг шундай психологик хусусиятидирки, билим, кўникма, малакаларини эгаллаш шу хусусиятларга боғлиқ бўлади. Лекин, бу хусусиятларнинг ўзи бу билим ва кўникмаларга тааллуқли бўлмайди. Малака, кўникма ва билимларга нисбатан одамнинг қобилиятлари қандайдир имконият тарзида намоён бўлади. Қобилиятлар имкониятлардан иборат бўлиб, бирор бир ишдаги маҳорат даражаси ҳақиқатдир. Болада намоён бўладиган мусиқага қобилияти унинг мусиқачи бўлиши учун имкониятлар, махсус таълим берилиши, қатъийлик, саломатлигининг яхши бўлиши, мусиқа асбоби, ноталар ва бошқа кўпгина шароитлар бўлиши керак. Буларсиз қобилиятлар тараққий этмай турибқоқиб кетиши мумкин.

Қобилиятлар фақат фаолиятда намоён бўлади. Шунинг учун ҳам фақат ана шу қобилиятларсиз амалга оширилиши мумкин бўлмаган фаолиятлардагина намоён бўлади. Ўқувчида ҳам зарурий кўникма ва малака тизими ҳамда мустаҳкам билимлар таркиб топиш услублари йўқлигига асосланиб, жиддий текшириб кўрилса, шошилиш равишида унда қобилиятлар йўқ, деб хулоса чиқариш педагогнинг жиддий психологик хатоси

бўлади.

Масалан, Альберт Эйнштейн ўрта мактабда унча яхши ўқимайдиган ўқувчи ҳисобланган ва унинг келажакда гениал бўлишидан ҳеч нарса далолат бермас эди.

Қобилият билим ва малакаларнинг ўзида кўринмайди, балки уларни эгаллаш тизимида намоён бўлади яъни, бошқача қилиб айтганда мазкур фаолият учун муҳим бўлган билим ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёнида турли шароитларда қанчалик тез, чуқур, енгил ва мустаҳкам амалга оширишида намоён бўлади.

Қобилиятлар индивидуал психологик хусусиятлар бўлиши билан ақл сифатлари хотира хусусиятларига, ҳиссий хусусиятлар ва шу қабиларни қарама-қарши қўйиб бўлмайди, ҳамда қобилиятларни шахснинг бу хусусиятлари билан бир қаторга қўйиш ҳам мумкин эмас. Агар шу сифатларнинг бирортаси ёки уларнинг йиғиндиси фаолият талабларига жавоб берса ёки бу талаблар таъсири билан таркиб топса бу шахснинг мазкур индивидуал хусусиятларини қобилиятлар деб ҳисоблашига асос бўлади.

Қобилият кишининг психологик ва физиологик тузилиши хусусиятидир. Қобилият билим олиш учун зарурий шарт-шароит бўлиб, шунинг билан бирга у маълум даражада билим олиш маҳсули ҳамдир. Умумий ва махсус билимларни ўзлаштириш, шунингдек, касбий кўникмаларни эгаллаб олиш жараёнида қобилият мукамаллашиб ва ривожланиб боради. Қобилиятга яқинроқ турадиган тушунчалар кўникма ва малакадир. Улар фаолият механизмини ташкил қиладилар. Ҳамда улар қобилият билан биргаликда маҳоратга эришишни таъминлайдиларки, бунинг натижасида меҳнатда катта ютуқлар қўлга киритилади. Қобилиятли, аммо ношут инсон кўп нарсага эриша олмайди. Қобилият кўникмада рўёбга чиқади.

Дарҳақиқат, қобилиятли кишининг кўникма ва малакалари кўп қиррали ва мукамаллашган бўлади. Шунинг билан бирга кўникма ва малалакалар етишмаган қобилиятни бир мунча тўлдириш ёки ундаги камчиликни тугатиш мумкин. Кўникмаларни умумлашмаси мохирлик деб аталади. Мохирлик бу энди қобилиятнинг ўзгинасидир.

Ҳар қандай қобилият ҳам мураккаб бўлиб, у кишига турли-туман талаблар қўяди. Агар шахс хусусиятлари тизими шу талабга жавоб бера олса киши фаолиятни муваффақият билан амалга ошириш учун ўз қобилиятлилигини кўрсата олади, агарда хусусиятлардан қайси бири ривожланмаган бўлса, шахс меҳнатнинг муайян турига нисбатан ҳам қобилиятли деб баҳоланади. Ҳар бир қобилиятнинг ўзига хос тузилиши мавжуд. Қобилият таркибида таянч ва етакчи хусусиятларни, муайян асосий ёки ёрдамчи хусусиятларни фарқ қилиш лозим.

Барча қобилиятлар учун асосий таянч хусусият кузатувчанлик, билиш кўникмасидир. Бу индивидуал нарсанинг ўзига хос томони, ижодий фаолият учун бошланғич материални кўра билиш демакдир. Қобилиятнинг етакчи хусусияти ижодий тасаввур қилишлик ҳисобланади.

Қуйидагиларни ёрдамчи хусусият деб ҳисоблаш мумкин: хотира (у фаолият талабларига мувофиқ равишда ўзига хос тузилишда бўлади), эмоционаллик, яъни ҳис туйғуга берилувчанлик (бу хусусият шахснинг фаолиятини оширади) ва шунга ўхшашлар. Амалий фаолиятнинг баъзи кўринишларида шахснинг иродаси олдинги ўринга чиқади. Қобилият тузилишидаги турли хусусиятларнинг таркиби фаолиятнинг турли даврларида ёки ижодиётнинг босқичларида турлича бўлиши мумкин. Демак, тузилиш ҳам барқарор, ҳам ўзгарувчандир

Қобилиятларнинг миқдор ва сифат тавсифи

Психологияда қобилиятлар индивидуал психологик хусусиятлар сифатида тавсифланади ва бунинг асосида тафовутланадиган хислатлар фазилатлар ётади. Шунинг учун ҳар бир шахсда бир хил натижа бир хил сифат кутиш мумкин эмас, чунки инсонлар ўз қобилиятлари бўйича бир-бирларидан муайян даражада фарқ қиладилар, бинобарин улар ўртасидаги фарқлар сифат ва миқдор жиҳатидан бўлиши мумкин.

Қобилиятларнинг сифат тавсифи шахснинг қайси индивидуал психологик хусусиятлари фаолият муваффақиятларининг мажбурий шarti тариқасида хизмат

қилишини англатади. Уларнинг миқдор тавсифи эса фаолиятга қўйиладиган талабларни шахс томонидан қай йўсинда бажариш имконияти мавжудлигини билдиради, яъни мазкур инсон бошқа одамларга қараганда малака, билимлардан нечоғлик тез, енгил, пухта фойдалана олишини намоён қилади.

Ўқувчининг қобилиятлари нимага намоён бўлишини ва бинобарин ўқувчи шахсини қандай индивидуал психологик хусусиятлари фаолиятни қай даражада бажариш қобилиятига эга эканлиги, яъни ўқувчининг бошқаларга нисбатан малака ва билимларни қанчалик тез, енгил ва мустаҳкам эгаллаб олишини билиш педагог учун муҳимдир.

Қобилият хусусиятларининг сифат томонидан қаралиши мақсадга ҳар турли йўллар билан боришга имкон берувчи «ўзгарувчан миқдор» тўплами сифатида, фаолият муваффақиятини таъминловчи инсон психологик хусусиятларининг йиғиндиси сифатида кўрилади. Бир хусусиятларни ўрнини иккинчи бир хусусиятлар билан босишнинг кенг имкониятлари мавжуд, буни одам ўзида чиндан қатъийлик билан ишлаш орқали ривожлантириши мумкин. Педагог ва психолог Сколовинский кўр-кар Ольга Скороходовада фақат илмий ходимлик қобилиятини эмас, балки адабий қобилият билан, бошқариш ёрдами билан тўлдириш хусусияти ҳар бир одам олдида касб танлаш ва уни такомиллаштиришнинг ниҳоятда кенг имкониятларини очиб беради.

Қобилиятларнинг сифат жиҳатдан тавсифи одам меҳнат фаолиятининг қайси соҳасида (педагог, спорт, савдо ва бошқалар) енгиллик билан «ўзини топа олади» ва қандай қилиб катта ютуқ ва натижаларга эриша олади деган саволга жавоб бериш имкониятини беради. Қобилиятларни миқдор тавсифи ва уларни ўлчаш муаммоси билан кўпроқ чет эл психологлари (Кэттелл, Термен, Спирмен) ва бошқалар шуғулланганлар. Улар катталарда қобилиятни ўлчаш усули сифатида ақлий истеъдод тестларидан фойдаланганлар. Боланинг ақлий истеъдод коэффициентини

I Q ақлий ёши

Боланинг ҳақиқий ёши

Бу усул одамнинг ақлий қобилиятлар эгаси эканлигини эмас, балки одамда қобилиятлар билан аралаштириб бўлмайдиган бирор бир хилдаги маълумотлар, кўникма ва малакалар борлигини намоён қилади.

Л.С.Виготский бу усулни танқид қилиб, ўзининг келажак тараққиёт зонасини белгилаш «методи» деб аталадиган усулини таклиф қилди. Қобилиятлар одамнинг фаолиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Қобилиятларнинг таркиб топиши эса таълим-тарбия жараёнида боланинг ютуқлари тезлигида намоён бўлади.

Қобилиятлар таснифи

Психология фанида қобилиятлар қуйидагича тавсифланади.

1. **Табий қобилиятлар** одамлар ва ҳайвонлар учун хос бўлиб, идрок қилиш хотирада сақлаш, оддий мулоқотга кириша олиш шулар жумласидандир. Биологик жиҳатдан асосланган бу қобилиятлар асосини шартли рефлекслар ҳосил бўлиш жараёни ташкил этади. Инсондаги ва юксак даражада ривожланган ҳайвонлардаги бу қобилиятлар бир-биридан фарқ қилади.

2. **Махсус инсоний қобилиятлар** ижтимоий-тарихий табиатга эга бўлиб, ижтимоий ҳаёт ва тараққиётни таъминлайди. Махсус инсоний қобилиятлар ўз навбатида умумий ва хусусий қобилиятларга бўлинади.

3. **Умумий қобилиятлар** инсоннинг турли фаолиятлари муваффақиятини таъминловчи ақлий қобилиятлар хотира ва нутқнинг ривожланганлиги, қўл ҳаракатларини аниқлиги ва бошқа хусусиятлардан иборат. Хусусий қобилиятлар алоҳида олинган бир фаолиятнинг муваффақиятини таъминлайди. Бу қобилиятлар алоҳида мулоқотнинг бўлинишини тақозо этади. Масалан, математика, техника, бадий ижодий, спортга бўлган қобилиятлар шулар жумласидандир.

Айрим адабиётларда умумий қобилиятлар моҳияти турлича талқин қилинади. Жумладан, умумий қобилият деганда муваффақиятли равишда билим олишни таъминлайдиган шахснинг юксак интеллектуал тараққиёти тушунилади. Бироқ бундай

тушунча тор ва нотўғридир, чунки интеллектуал тараққиёт фақат ихтиёрий фаолият учун умуман талаб қилинади, холос. Умумий қобилият фаолиятнинг ҳамма турларига жумладан амалий фаолиятга ҳам таъсир қилади, деб ҳисобловчи психологлар топилди.

Ниҳоят, шундай психологлар ҳам борки, улар фақат махсус қобилиятларни тан оладилар. Умумий қобилият ҳақида гапирганда ҳам махсус қобилиятлар йиғиндиси таъсирини кўзда тутадилар. Кишининг турли-туман фаолиятлари орасида биттаси асосий ёки етакчи фаолият шароитида шахснинг махсус тараққиётини белгиловчи фаолият бўлиб ажралиб туради. Бу фаолият туғма специфик зехн нишонларига мос тушиши мумкин.

Ҳамма махсус қобилиятларни, инсон фаолиятининг асосий турларини уч турга: фан, санъат, амалиётга ажратиш мумкин. Шунга биноан қобилиятни миллий, бадиий ва амалий деб классификациялаш мумкин. Бу турларнинг ҳар бири ўз навбатида майда турларга бўлинади.

Илмий қобилият абстракт, эвристик фикрлашнинг юксак ривожланган бўлишини, оғзаки мантиқий хотирани, қатъият ва сабр-тоқатни талаб қилади. Бу қобилиятга қуйидаги майда қобилиятлар киради: физик, математик қобилият, химия, философия, тарих, биология фанларига нисбатан бўлган қобилиятлар.

Бадиий қобилият сенсор образли фикрлашнинг алоҳида ривожланган бўлимини, ўткир эмоционал таъсирчанлик ва реактивликни талаб қилади. Бу қобилиятга тасвирлаш, мусикавий, артистик ва адабий қобилиятлар киради.

Амалий қобилият практик ақлнинг юксак даражада ривожланганлигини, фаҳм-фаросатнинг кучлилиги, ирода ва етук киришувчанликни ўз ичига олади. Амалий қобилиятга конструктив-техникавий қобилият, бошқарувчанлик қобилияти, шу жумладан ташкилотчилик ва бошқалар киради.

Назарий ва амалий қобилиятлар ҳам инсон қобилиятларидан бўлиб, назарий қобилиятлар мавҳум, мантиқий ҳаракатларга мойилликда намоён бўлади.

Ўқув қобилиятлари билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш, шахс – шаклланиши, педагогик таъсирлар самарадорлигини ортишида ижобий роль ўйнайди.

Ижодий қобилиятлар моддий ва маънавий маданият асарларини яратиш, янги ғоя, кашфиёт ва янгиликлар ечишда намоён бўлади.

Қобилиятлар таркиби

Одам эгаллайдиган фаолият унинг хусусиятларига юксак талаблар қўяди. Бу талабларни қандайдир битта сифат тараққиётининг жуда юксак даражасида бўлса ҳам қондира олмайди. Қобилиятлар мураккаб тузилишга эга бўлган психик сифатлар йиғиндисидан иборатдир. Қобилиятлар таркиби аниқ фаолият талаби билан белгиланади ва ҳар турдаги фаолиятлар учун турлича бўлади. Масалан, математик қобилият, адабий қобилият, педагогик, мусикавий, ихтирочилик ва шифокорлик қобилиятлари тузилиши махсус таркибга эга. Аниқ қобилиятлар таркибини ташкил қилувчи шахснинг хислатлари орасида айримлари етакчи ўринни эгалласа, айримлари ёрдамчилик ролини эгаллайди. Масалан, педагогик қобилиятлар таркибида етакчи сифат педагогик такт, кузатувчанлик, болаларни севиш, уларга нисбатан юксак талабчанлик, билимларни беришга эҳтиёж, ёрдамчи тарзда ташкилотчилик қобилияти ҳисобланади. Ҳар турли қобилиятларда бир эмас, балки бир неча турдаги фаолият турлари талабларига жавоб берадиган бирмунча умумий сифатларни ажратишимиз мумкин, бундан ташқари, мазкур фаолиятни бир мунча торроқ доираси учун жавоб берувчи махсус сифатларни ажратишимиз мумкин. Бу нарса уларда ҳар томонлама қобилиятлар борлиги, ҳар турли касблар, машғулотларнинг кенг соҳаларига доир умумий қобилиятлар борлиги ҳақида гапириш имконини беради. Бу иккинчи сигналлар тизими ҳақидаги таълимот билан боғлиқдир.

Шахс эгаллаши шарт ҳисобланган фаолият, у ҳоҳ таълим, ҳоҳ меҳнат, ҳоҳ ўйин, ҳоҳ спорт бўлишидан қатъи назар унинг билиш жараёнларига, ақлий хислатларига, хиссий-иродавий жабҳаларига, сенсомотор соҳасига, характерологик хусусиятларига муайян талаблар қўяди ва уларнинг ҳамкорлигидаги саъи-ҳаракати туфайли муваффақиятларга эришилади. Психологик маълумотларга қараганда, инсондаги юксак

кўрсаткичга эришган сифат қанчалик устуворликка эга бўлмасин, у талабларни қондириш имкониятига эга бўлмайди. Айрим ҳолларда алоҳида намоён бўлган психик хусусият (хислат) фаолиятнинг юксак маҳсулдорлиги ва самарадорлигини таъминлаш қурбига эга, у қобилиятларни уддалай оладиган имконият билан баб-баравар куч-қувват тариқасида вужудга келади, деган фараз ўзини оқламайди. Шунинг учун қобилиятлар мураккаб тузилишга эга бўлган психик сифатлар (хислатлар) мажмуасидир дейиш жуда ўринлидир.

Қобилиятлар сифатида рўёбга чиқадиган психик хислатлар мажмуасининг тузилиши яққол ва алоҳида фаолият талаби билан белгиланганлик туфайли ҳар қайси турдаги фаолиятлар учун ўзига хос тарзда қўйилиши айнан ҳақиқатдир. Бунинг учун айрим мисолларни таҳлил қилиб ўтамыз.

1) **Математик қобилият** математик материалларни умумлаштириш, мулоҳаза юритиш жараёнини қисқартириш, математик иш амалларини камайтириш, масалани идрок қилиш билан натижаси ўртасида алоқа ўрнатиш, тўғри ва тескари фикр юритишдаги энгиллик, унумлилик, масала ечишда фикр юритишни эпчиллиги кабилар.

2) **Адабий қобилият** нафосат хисларининг юксак тараққиёти даражаси хотирада ёрқин кўргазмали образларнинг жонлигини, «тил зеҳни», беҳисоб хаёлан руҳиятга қизиқувчанлик, интилувчанлик ва бошқалар. Ажратиб кўрсатилган қобилиятлар таркибидан кўриниб турибдики, математик ва адабий қобилиятлар ўзаро бир-бирига ўхшамаган манбалари билан тафовутга эгадир. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, педагогик, мусиқавий, техник, конструкторлик, тиббий қобилиятлар ва шунга ўхшаш қобилиятлар тузилиши махсус хусусиятга эга бўлиб касбий аҳамият касб этиши мумкин.

Рус олими И.П.Павлов ўз таълимотида «бадий», «фикрловчи», «ўрта» типларга ажратилган шахсларнинг ана шу учта типдан биттасига тааллуқли эканлигини тавсифлаб беради. Муаллиф ушбу типологияни яратишда олий нерв фаолиятининг биринчи ва иккинчи сигнал тизимидан иборатлиги тўғрисидаги таълимотга асосланади. Биринчи сигналлар тизими образлар, эмоциялардан ва иккинчи сигналлар тизими эса образлар ҳақида сўзлар орқали сигнал беришдан иборатдир. Иккинчи сигнал тизими И.П.Павлов томонидан «сигналларнинг сигнали» деб номланган эди. Ушбу типологияни осонроқ қилиб қуйидагича тушунтириш мумкин:

1) шахс фаолиятида биринчи сигналлар тизимининг сигналлари нисбатан устунлик қилса, бу инсон «бадий» типга таалуқлидир;

2) мабодо «сигналларнинг сигнали» нисбатан устувор бўлса, бу шахс «фикрловчи» типга мансубдир;

3) агарда ҳар иккала сигналлар аралашиб кетган бўлса (бирортасининг устунлиги сезилмаса) бу инсон «аралаш» типга мансуб одамдир.

Типологиянинг ўзига хос томонлари қисқача ифодаланганда ёки тавсиф қилинганда қуйидагилар намоён бўлади:

1. «**Бадий тип**» учун бевосита у таассуротлар жонли тасаввур, ёрқин идрок, ҳистуйғулар (эмоциялар) натижасида вужудга келадиган образларнинг ёрқинлиги хосдир.

2. «**Фикрловчи тип**» учун мавҳумларнинг, мантиқий тизимларнинг, назарий мулоҳазаларнинг, методологик муаммоларнинг устунлиги мувофиқдир.

Бадий типнинг мавжудлиги ақлий фаолиятнинг заифлиги ёки ақлнинг энгилмаслигини билдирмайди, лекин бу ўринда гап психика образли жабҳаларини фикрловчи томонлари устидан нисбатан устуворлиги ҳақида беради. Бироқ шуни таъкидлаш жоизки, шахснинг иккинчи сигналлар тизимидан устунлик қилади ва бу устуворлик мутлоқлик хусусиятига эгадир. Маълумки, инсонларнинг ҳаёт ва фаолиятларида тил билан тафаккурнинг ўрни ҳал қилувчи аҳамият касб этади, шахс томонидан борлиқнинг акс эттириш жараёни сўзлар, фикрлов воситасида рўёбга чиқарилади.

Қобилиятларнинг табиий асослари

Одатда қобилиятлар инсонга шахснинг барча индивидуал психологик

хусусиятлари каби табиат томонидан туғма равишда тайёр ҳолда берилмайди. Балки ҳаёт давомида ва фаолият жараёнида шаклланади. Илмий психология қобилиятларнинг туғмалиги назариясини инкор этиб шахс қобилиятларининг номаълум табиий омиллар томонидан азалий белгиланиши тўғрисидаги тасаввурларга қарши зарба беради.

Қобилиятнинг туғмалигини инкор қилиш абсолют табиатга эга эмас. Психологияда қобилиятнинг туғма эканлигини тан олинмас экан, бу билан миянинг тузилиши билан боғлиқ бўлган дифференциал хусусиятларнинг туғмалигини инкор қилмайди. Қобилият тараққиётининг дастлабки табиий шарт сифатида намоён бўладиган мия тузилишининг сезги аъзоларига ва функционал хусусиятларига **лаёқат** деб аталади. Лаёқат кўп қирралидир. Шахс томонидан қўйилган талабларнинг табиатига боғлиқ равишда айнан бир хил лаёқатлар асосида ҳар хил қобилиятлар ривожланиши мумкин.

Ф.А.Галлнинг фикрича, одамнинг ҳамма қобилиятлари “ақл” ва “қобилият” сифатлари мия ярим шарларида ўзининг махсус қатъий марказларига эга, яъни бу сифатларнинг тараққиёт даражаси мия тегишли қисмларининг миқдорига тўғридан-тўғри боғлиқдир. Шунинг учун одамнинг калла суягига бир қараш ёки бошидаги дўмбоқчаларни шунчаки пайпаслаб кўриш орқали гўё одамнинг қобилиятларини аниқласа бўлади. Лаёқатнинг мия миқдори, массаси ва оғирлигига боғлиқлиги ҳақидаги фараз ҳам бекор қилинган. Катта ёшдаги одам миясининг ўртача оғирлиги 1400 граммга яқин бўлади. У.С. Тургенев миясининг оғирлиги 2001 грамм, Д.Г Байронники 1800 граммни, машҳур химик Ю.Либихники 1360 граммни, ёзувчи Афрансники 1017 граммни ташкил қилган. Энг катта мия ақлий жиҳатдан нуқсон бор одамга тааллуқли эканлиги аниқланган.

1675 йилда Ф.Гальтоннинг “Талантнинг ирсиятга боғлиқлиги қонунлари ва оқибатлари” деган китоби нашр этилди. Бунда муаллиф бир неча юзлаб машҳур кишиларнинг қариндошлик алоқаларини ўрганиб, талант ота-онадан ирсият йўли орқали ўтади деган хулосага келган. Бироқ Гальтоннинг хулосалари илмий жиҳатдан асосланмаган эди. Бахлар оиласида муסיқага бўлган талант даставвал 1550 йилда маълум бўлган. Бу талант 1800 йилларда яшаган қандайдир Регина Сусанадан сўнг тамом бўлган. Умуман Бахлар оиласида 57 дан кўп мусиқачи бўлган. Уларнинг 20 таси машҳур бўлган.

Бенд деган скрипкачилар оиласида 9 та машҳур мусиқачи бўлган. Гойдон оиласида 2 та машҳур мусиқачи бўлган. Кўпчилик ҳолларда машҳур одамларнинг насл-насабларини ўрганиш биологик ирсиятдан эмас, балки ҳаёт шароитининг наслдан наслга ўтишидан, яъни қобилиятлар тараққиётига ёрдам беришдан эканлиги маълум бўлади.

XX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган лаёқатни миянинг микротузилиши ва сезги аъзолари билан боғловчи фараз махсулдор бўлиб ҳисобланади. Мия хужайраларини тадқиқ этиш истеъдодли нерв хужайраларининг морфологик ва функционал хусусиятларида фарқ борлигини аниқлаш мумкинлиги фараз қилинади. Лаёқатлар билан нерв жараёнларининг айрим дифференциал хусусиятлари ҳамда олий нерв фаолиятининг типлари ўртасида боғлиқлик мавжудлиги тўғрисида фараз ҳам ҳақиқатга яқиндир.

Рус психологи Б.М.Теплов ва унинг шогирдлари ишларида олий нерв фаолияти типларининг хислатлари таъсири туфайли шахс қобилиятларининг тузилишида қандайдир сифат хусусиятлари пайдо бўлишини аниқлашга уринишган. Жумладан, нерв тизимининг алоҳида сезгирлиги маълум қобилият нишонаси сифатида вужудга келиши мумкин.

Қобилиятнинг табиий шарт, лаёқати нерв тизимининг тузилиши ва функцияларининг хусусиятлари таркибида эканлиги ҳақидаги барча морфологик ва функционаллик сифатлар сингари умумгенетика қонунларига бўйсуниб фаразининг ҳаққонийлигини далиллайди. Ф.Гальтоннинг ирсият қонунлари тўғрисидаги ғоя қобилиятнинг табиий шартланган хусусиятлари тавсифини очиб бера олмайди. Чунки унда далилга муҳтож жуда кўп ўринлар мавжуддир. Шунинг учун қобилият табиатини биологик ирсиятдан эмас, балки турмуш муҳитининг наслдан наслга ўтишидан қидириш мақсадга мувофиқдир, агарда инсоннинг тараққиёти ижтимоий-тарихий қонунлар билан бошқарилиши тан олинар экан, қобилиятнинг тараққиёти биологик ирсият қонунларга бўйсунishi мумкин эмас.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланган ҳолда хулоса қилиш мумкинки, қобилият ва лаёқатлар табиий заминга боғлиқ бўлса-да, лекин улар фақат табиатнинг инъоми эмас, балки инсоният тарихий тараққиётининг бебаҳо маҳсулидир. Худди шу боис қобилиятларнинг намоён бўлиши шахслар томонидан ижтимоий эҳтиёжларни қондириш давомида ижтимоий шартланган билимлар ва кўникмаларни таркиб топтиришнинг яққол усулларига бевосита боғлиқдир. Шунинг учун қобилиятлар тараққиётининг узлуксиз таълим тизимига боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтиш муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Давлетшин М. Г. Умумий психология. Т., ТДПУ, 2000
2. Климов Е.А. Общая психология. М., Питер, 2001
3. Климов Е.А. Психология. М., Питер, 2000
4. Маклаков А.Г. Общая психология М.; Питер. 2003.
5. Ғозиев Э. Ғ. Умумий психология. 1-2 том. Т., Фан, 2002

Кўшимча адабиётлар

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Тошкент, Ўзбекистон нашриёти, 2010 й.
2. Гамезо А. «Атлас по психологии» Москва, Питер, 2001й.
3. Гиппенрейтер Ю.Б Введение в общую психологию: Курс лекций: Учебное пособие для вузов –М.; ЧеРо 1997

Электрон таълим ресурслари

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.Ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. [tdpu-INTRANET.Ped](#)